

T.C
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

NİZÂMÜLMÜLK *SİYASETNÂMESİ*'NİN SELÇUKLU TARİHİ'NDEKİ
SİYASÎ, SOSYAL VE ASKERÎ YAPILARA ETKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan:
20146049 AYŞE BÜŞRA TOGAY

Danışman:
Prof.Dr. AYDIN USTA

İSTANBUL 2017

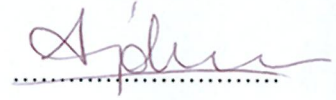
Ayşe Büşra TOGAY tarafından hazırlanan **Nizam'ül-Mülk Siyasetnamesi'nin Selçuklu Tarihi'ndeki Siyasi, Sosyal ve Askeri Yapılara Etkisi** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / ~~Oyçokluğuyla~~ Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 03 / 10 / 2017

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

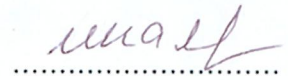
Jüri Üyesi : Prof.Dr. Aydın USTA (Danışman)

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Muharrem KESİK (İ. Ü Öğr. Üy.)

Jüri Üyesi : Doç.Dr. İlyas KEMALOĞLU

Yedek Jüri Üyesi : Prof.Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (M.Ü.Öğr.Üy.)

Yedek Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr. Erman ŞAN

İÇİNDEKİLER	Sayfa No
ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
KAYNAKLAR.....	X
1.Siyasetnâme Türündeki Kaynaklar	X
2.Diğer Tarihî Kaynaklar	XII
3.Araştırma Eserleri	XVII
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM: <i>SİYASETNÂME</i> 'NİN YAZIMINA ZEMİN HAZIRLAYAN POLİTİK VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI.....	17
1.1.Selçuklular Dönemine Kadarki Politik Yapı	17
1.1.1.İslâm Siyaset Düşüncesi.....	22
1.2. Sosyo-Kültürel Yapı	25
2. BÖLÜM: <i>SİYASETNÂME</i> GELENEĞİ VE <i>NİZAMÜLMÜLK SİYASETNÂMESİ</i>	30
2.1. Siyasetnâme Geleneği	30
2.2. <i>Siyasetnâme</i> 'nin Kaleme Alınması ve Muhteviyatı.....	32
2.3. <i>Siyasetnâme</i> 'nin Diğer Örnekler Arasındaki Yeri	40
2.4. <i>Siyasetnâme</i> 'nin Neşirleri ve Tercümeleri	45
2.5. <i>Siyasetnâme</i> Üzerine Yapılan Çağdaş Değerlendirmeler	48
3.BÖLÜM: <i>NİZÂMÜLMÜLK SİYASETNÂMESİ</i> 'NİN SELÇUKLU TARİHİ'NDEKİ SİYASÎ, SOSYAL VE ASKERÎ YAPILARA ETKİSİ.....	51
3.1. <i>Siyasetnâme</i> 'de Ele Alınmayan Meseleler.....	51
3.1.1.Veraset Anlayışı.....	51
3.2.Sivil Bürokrasinin Durumu	58
3.2.1.Dîvân Teşkilatı.....	59
3.2.2. Vezirlerin Durumu	65
3.3.Kadılarının Durumu	73
3.4.Muhtesiplerin, Hatiplerin ve Müderrislerin Durumu	78
3.5.Devlet Adamlarının Maaşlarının Durumu	80
3.6.Gayrimüslim ve Diğer Mezhepten Olanların Devlet Teşkilâtındaki Yeri	82
3.7.İkta Sahiplerinin Durumu.....	91

3.8.Selçuklu Ordusunun Durumu.....	95
3.8.1. Türkmenlerin Durumu	96
3.8.2. Ordunun Etnik Yapısı	102
3.9.Bâtınî Tehlikesi.....	103
3.9.1.Bâtınîlere Karşı Yapılan Askerî Mücadeleler	106
3.10.Saray Teşkilatının Durumu	110
3.11. <i>Siyasetnâme</i> 'de Üzerinde Durulan Diğer Meseleler	113
3.11.1.Kadınların Siyasî Hayattaki Rollerı	113
3.11.2. Berîd Teşkilatının Durumu	116
3.11.3. Unvanların Tertibi.....	123
SONUÇ	125
KAYNAKÇA.....	129
ÖZGEÇMİŞ	145

ÖNSÖZ

Selçuklular zamanı günümüz Orta Doğu ve Anadolu coğrafyasındaki siyasî ve sosyal yapının şekillendiği dönemlerden biri olmuştur. Türk tarihi ve coğrafyası açısından önemli dönüşümler söz konusu dönemde yaşanmıştır. Bu yeni şekillenmeler sadece siyasî alanda olmamıştır. Bozkır kültürünün İslâm diniyle harmanlandığı bu dönemde birbirinden farklı kültürlerin ortak bir potada kaynaştırılmasının yanında İslâm siyaset anlayışı konusunda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Tüm bu değişim ve dönüşümlerde Selçuklu Devleti'nin veziri Nizâmülmülk'ün rolü büyüktür.

Yaşadığı çağa ve sonrasına damga vuran ünlü vezir eseri *Siyasetnâme*'de (*Siyerü'l-Mülûk*) Selçuklu dönemine ait meseleler üzerinden hükümdarlara yönetimle ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. Bu kitap hem edebî bir metin olarak hem de tarihî bir temel kaynak olarak dönemin en önemli eserlerindendir. *Siyasetnâme* geleneğinin bir ürünü olmasının yanında Büyük Selçukluların idarî, sosyal ve askerî yapısını da ele aldığı için ayrı bir yere sahiptir. Bu yüzden hem batılı hem de yerli araştırmacılar çeşitli yönleriyle eseri incelemişlerdir. Tartışmasız büyük bir değere sahip olan *Siyasetnâme*'nin yazıldığı amaca ne kadar hizmet ettiği sorusu bu çalışmanın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Çalışmamızın ilk bölümünde *Siyasetnâme*'nin yazımına zemin hazırlayan siyasî ve sosyal durum genel çerçevede ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Nizâmülmülk'ün yazar kimliği incelenmektedir. Böylelikle onun eserini neden bu şekilde yazdığı aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde asıl amaç metnin kendisini analiz etmektir. Dolayısıyla hem metnin ne söylediği hem de *siyasetnâme* (nasihatnâme) geleneği içerisinde nasıl bir yere sahip olduğu hususlarına özellikle dikkat edilmiştir. *Siyasetnâme* yazım türünün nasıl oluştuğu ve Nizâmülmülk'ün buna bir yenilik getirip getirmediği ele alınarak geleneksel yazımdaki izleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise Selçuklu Devleti'nin en önemli devlet adamlarından biri olan Nizâmülmülk'ün gözüyle Selçuklu tarihine bakmaya gayret edilmiştir. Adı geçen devletin iki büyük sultanına 29 yıllık bir süre zarfında vezir olarak hizmet eden Nizâmülmülk'ün önemi ortadadır. Onun iyi bir hükümdar olmak

adına eserinde verdiği tavsiyelerin karşılık bulup bulmadığına ve ne ölçüde dikkate alındığına bu çalışma dâhilinde bilhassa dikkat edilmiştir. Burada cevap aranan soru Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinde anlatılanların Selçuklu Tarihinde nasıl ve ne seviyede etkide bulunduğudur.

Bu cevabı ararken karşılaşılan zorlukların başında Selçuklu Devleti'ne hizmet eden memurların tespiti gelmektedir. Bunun en önemli nedeni ise memuriyet türü sayısının fazlalığı ve bazı kişilerin birden fazla memuriyet görevini elinde bulundurmasıdır. Ayrıca döneme ait temel kaynaklarda memurların ve saray efradının sadece isimleri geçmektedir. Bu kişilere dair detaylı biyografik bilgilerin eksikliği, önemli konumlarda görev yapan kişilerin Nizâmülmülk'ün eserinde işaret ettiği nitelikte olup olmadığını kontrol etme imkânı vermemektedir. Bununla beraber çalışmada ele alınan konular Selçuklu Tarihi'ndeki çok tartışılan meseleleri ihtiva etmektedir. Ele alınmaya çalışılacak konular üzerine daha önce çok sayıda çalışma yapılmışsa da burada bunların hepsine çalışmamızın niteliği ve hacminden dolayı yer verme imkânımız olmamıştır.

Konu seçimi ve yönlendirmelerinden dolayı danışmanım Prof. Dr. Aydın Usta'ya ve konuyla ilgili önemli yaklaşımlarını sundukları için Doç. Dr. Resul Ay'a ve Dr. Matthias Maser'e teşekkürlerimi sunarım.

Ayşe Büşra Togay

Ekim 2017

ÖZET

Asıl adı Ebû Ali Kıvamuddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî olan Nizâmülmülk'ün doğum tarihi kesin olmamakla birlikte 1018'de Horasan bölgesinin Tûs şehrinde doğduğu kabul edilir. Nizâmülmülk, Tuğrul Bey zamanında Selçuklu hizmetine girmiş, doğru politikaları ve kabiliyeti sayesinde hızla yükselerek Sultan Alparslan zamanında Selçuklu Devleti'nin veziri olmuştur. Daha sonra Sultan Melikşah döneminde devletin en önemli ismi haline gelmiştir. Sultan Melikşah'ın isteği üzerine kaleme aldığı *Siyasetnâme (Siyerü'l-Mülûk)* adlı eserinde 29 yıllık devlet adamlığı tecrübesi ile Selçuklu Devleti'nin siyasî, sosyal ve askerî meselelerini ele almıştır.

Nizâmülmülk *Siyasetnâme*'de devlet idaresinde adaleti temel almıştır. Ona göre hükümdar adaleti koruyarak halkın huzurunu sağlar. İyi bir yönetim için devlet adamları iyi yetişmiş, kabiliyetli ve Sünnî (Hanefî ve Şafîî) olmalıdır. Hükümdar devlet teşkilatının tüm birimlerini teftiş etmeli, ülkesinde olan bitenden haberdar olmalıdır. Bu yüzden posta ve istihbarat teşkilâtı ehemmiyet taşır. Yine devlet teşkilatının düzenli işleyişinden sorumlu vezir her açıdan donanımlı ve iyi bir aileden (mümkünse vezirin soyundan) gelmelidir. Orduda farklı etnik gruplardan askerler görevlendirilmeli, Türkmenler devlet hizmetine alınmalıdır. Devlet adamlarına ve memurlarına rüşvete ve yolsuzluğa yönelmemeleri için yüksek maaş verilmeli, kadınlar siyasî hayattan uzak tutulmalı, Sünnî İslâm'ın düşmanı durumundaki Bâtınîlere karşı mücadele edilmelidir.

Nizâmülmülk'ün ideal yönetim için tavsiye ettiklerinden posta ve istihbarat teşkilâtı hariç büyük bir kısmı Sultan Alparslan döneminde uygulanmıştır. Melikşah döneminde ise devlet adamlarının seçimindeki liyakat anlayışının azaldığı, makamların ırsî nitelik kazandığı görülür. Ayrıca bu dönemde Selçuklu yönetiminde Terken Hatun'un siyasî hayatta güç elde etme çabalarına şahit olunmaktadır. Sultan Melikşah'ın öldürülmesinden (1092) Sultan Sencer iktidarının sonuna kadarki (1157) dönemde ise onun idarî ve askerî meseleler üzerine tavsiye ettiklerinin çoğu uygulanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Nasihatnâme Türü, Büyük Selçuklular.

ABSTRACT

The birth year of Nizam al-Mulk whose real name is Ebû Ali Kivamuddin Hasan b. Ali b. Ishak et-Tusî is not known exactly but it has been considered by authorities that he was born in Tus of Khorasan region in 1018. Nizam al-Mulk entered under service of Seljuks in the era of Tugrul Beg and rose rapidly thanks to his ability and correct policies. Finally, he became the grand vizier of Seljuk State in the era of Sultan Alparslan. Later, in the period of Sultan Malikshah, he became the most important name of the state. Upon the request of Sultan Malikshah, he wrote his *Siyasatnameh* (*Siyar al-Muluk*) to discuss political, social and military affairs of the Seljuk State with the experience of his 29 years of statesmanship.

In *Siyasatnameh*, the state administration is mainly based on justice according to Nizam al-Muluk. The ruler provides the people with peace by protecting justice. For the good governance, the statesmen must be well trained, talented and Sunni (Hanafi and Shafi sects). The ruler should inspect all units of the state organization and must be aware of the all situation within the country. That is why the main organization is important. The vizier who is responsible for the regular functioning of the state organization must be well equipped in all ways and must come from a noble family (if possible, from the descent of the vizier). Soldiers should be assigned to the army from different ethnic groups and the Turkoman should be taken into service of the State. High salaries should be paid to statesmen and civil servants in order to prevent bribery and corruption. Women should be kept away from politics and state should struggle against the Ismailies who are the enemies of Sunni Islam.

Most of his recommendations for ideal administration except the postal organization were applied during the reign of Sultan Alparslan. In the Malikshah era, it was seen that the statesmen were chosen in a hereditary manner rather than in a manner based on understanding of merit. In addition, it was seen the struggle of Terken Hatun for the power in the political life of the Seljuks administration. Most of his advices in *Siyasatnameh* on administrative and military affairs were not applied

in the term after Sultan Malikshah (1092) to the end of the period of Sultan Sencer (1157).

Key Words: Nizam al-Muluk, Siyasatnameh, Advice Literature, The Great Seljuks.

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale/madde
b.	bin (oğlu)
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Co.	Company
d.	Doğumu
Ed.	Editör
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İ.A.	İslâm Ansiklopedisi
Ltd.	Limited
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
ö.	Ölümü
s.	Sayfa
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	Ve devamı, ve diğerleri
Yay.	Yayınlayan

KAYNAKLAR

Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinin temel alındığı bu çalışmada nasihatnâme türü içinde değerlendirilen eserler ve Selçuklu Tarihi üzerine olan diğer temel kaynaklar kullanılmıştır. Bunların yanında ülkemizde ve yurtdışında yapılan araştırma eserlerinden de istifade edilmiştir.

1.Siyasetnâme Türündeki Kaynaklar

Aşağıda verilen eserlerden nasihatnâme yazım geleneği ve *Siyasetnâme*'nin bu gelenekteki yerini ortaya koymak için yararlanılmıştır.

Kelîle ve Dimne: Asıl adı *Pançatantra* olan eser nasihatnâme türünün en eski örneklerindendir. III. yüzyılda Beydaba tarafından Hint hükümdarının oğullarının eğitimi amacıyla kaleme alınmıştır. Sâsânî Kısra'sı Hüsrev I. Enûşirvân zamanında (531-579) Pehlevî diline tercüme edilmiştir. İbn Mukaffa (ö. 759) tarafından bazı eklemeler ve düzeltilmeler yapılarak Arapçaya tercüme edilmiştir.¹ Fabl türünde masalsı bir dille kaleme alınan eser yöneticilere öğütler verir.² Eser bu türün ilk ve en önemli örneklerinden biri olduğu için çalışmamızda kullanılmıştır.

Kitabu'l-Haraç: Ebû Hanife'nin öğrencisi ve Halife Hârûn el-Reşîd'in başkadısı olan Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim (ö.182/789) tarafından Halife Hârûn Reşîd'in isteği üzerine kaleme alınmıştır. Eser Ali Özek tarafından Türkçeye çevrilmiştir.³ *Kitabu'l-Haraç* aslında daha çok bir fıkıh kitabı olsa da devlet idaresi konusu da işlendiği için siyasetnâme türü içinde değerlendirilmektedir. Çalışmamızda bu eser ile *Siyasetnâme* içerik ve yöntem açısından kıyaslanmıştır.

el-Ahkamü's-Sultaniyye: Müellif Şafîî fakih Ali b. Muhammed b. Hasen el-Mâverdî'nin bu eseri Halife Kadir-Billâh'a (ö.1031) ithafen yazdığı düşünülmektedir. Başka bir görüşe göre ise eser Kâim-Biemrillâh'ın isteği üzerine

¹ Adnan KARAİSMAİLOĞLU, "Kelîle ve Dimne", *DİA*, XXV, 210.

² Beydaba, *Kelîle ve Dimne*, Haz. Aydın Doğan, İstanbul, 2011.

³ İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, Çev. Ali Özek, İstanbul, 1973.

kaleme alınmıştır.⁴ İslâm kamu hukukunun en önemli örneklerinden olan bu eser daha çok bir fıkıh kitabıdır. Devlet idaresi üzerine detaylı bir çalışma olduğu için nasihat edebiyatı içinde de değerlendirilmektedir. Eserden bu çerçevede istifade edilmiştir.

Kabusnâme: Bu eser Kabus b. Veşmgir adıyla bilinen Taberistan hükümdarı Emîr Unsurü'l-Malî Keykavus b. İskender b. Kabus b. Veşmgir tarafından Farsça olarak 1082'de kaleme alınmıştır. 44 bölümden oluşan geniş kapsamlı bir nasihat ve ahlak kitabıdır. Dönemin yeme içme gibi âdâb-ı muaşeret kurallarını da ele alır.⁵ Mercimek Ahmed tarafından yapılan çevirisi Orhan Şaik Gökyay tarafından yayına hazırlanmıştır. ⁶ Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'si ile kaleme alınma tarihleri birbirlerine çok yakın olduğu için çalışmamızda yer verilmiştir.

Kutadgu Bilig: İsmi mesut olma bilgisi anlamına gelen eser Yusuf Has Hâcîp tarafından 462/1070 yılında tamamlanarak Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Uluğ Buğra Han'a sunulmuştur. Türkçe olarak yazılan ilk siyasetnâme örneğidir. Mesnevi tarzında ve aruz vezniyle yazılmıştır. Anlatılmak istenen hikâyeler ve sembolik kişiler üzerinden anlatılır.⁷ Söz konusu türün önemli örneklerinden olan eserin *Siyasetnâme* ile şekil ve içerik açısından karşılaştırılması yapılmıştır.

Nasihatü'l-Mülûk (Yöneticilere Altın Öğütler): İmam Gâzzalî (ö.1111) tarafından Farsça olarak kaleme alınan eserin asıl adı *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*'tur. Ahlak ve siyaset üzerine olan bu eserin Sultan Muhammed Tapar'a ya da Sultan Sencer'e Horasan Meliki olduğu dönemde sunulduğu şeklinde farklı görüşler vardır.⁸ Gâzzalî eserinde *Siyasetnâme*'den referansla İsmail es-Sâmânî'ye dair bir hikâye aktarmaktadır.⁹ Bu aktarımdan Gâzzalî'nin Nizâmülmülk'ün meşhur eserini gördüğü anlaşılmaktadır. Esere *Siyasetnâme*'nin model olması muhtemel olduğu için çalışmamızda yer verilmiştir.

⁴ Ali ŞAFAK, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *DİA*, I, 554.

⁵ Keykavus, *Kabusnâme*, Çev. Mercimek Ahmet, İstanbul, 1966, s. IV.

⁶ Rıza KURTULUŞ, "Keykâvus b. İskender", *DİA*, XXV, 357.

⁷ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, İstanbul, 2015, s. IX- X.

⁸ Casim AVCI, "Nasîhâtü'l-Mülûk", *DİA*, XXXII, 411.

⁹ İmam Gazzâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, Çev. Hüseyin Okur, İstanbul, 2015, s.142.

Sirâcü'l-Mülûk: Turtûşî (ö. 1126) tarafından 1122'de tamamlanarak vezir Batâihî'ye sunulmuştur. Devlet yönetimi üzerine öğütler veren bu eserde Nizâmülmülk'ün faaliyetlerinden de övgüyle söz edilir.¹⁰ Gerek nasihat türü için de yer almasından gerekse de Nizâmülmülk'ten bahsetmesinden dolayı çalışmamızda yer verilmiştir.

Bezm u Rezm: XIV. yüzyıl Anadolu Türk tarihinin önemli eserlerindendir. Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in isteği üzerine Aziz b. Erdeşir-i Esterabâdî tarafından 1397-1398 yılları arasında kaleme alınmıştır. Kadı Burhaneddin Ahmed dönemini anlatan bir tarih kitabıdır. Dili Farsçadır ve yer yer ağdalı bir üsluba sahiptir. Eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir.¹¹ Esere diğer nasihat edebiyatı örneklerinde olduğu gibi devlet yönetimindeki “adalet” unsuruna yapılan vurgudan dolayı çalışmamızda yer verilmiştir.

Hükümdar: Niccola Machiavelli tarafından 1513 itibariyle İtalya'da kaleme alınan eser yöneticilere öğütler verir.¹² Diğer nasihat türü eserlerine göre daha realist bir yaklaşımla kaleme alınmıştır. Bu yüzden ahlaki açıdan eleştirilmiştir. Çağdaş araştırmacılar tarafından Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'si ile kıyaslandığı için çalışmamızda yer verilmiştir.

2.Diğer Tarihî Kaynaklar

Siyasetnâme'de ele alınan meselelerin Selçuklu Tarihi'ndeki karşılaştırmasını yaparken döneme ait genel tarihler, şehir tarihleri, özel tarihler, hal tercümeleri gibi farklı türden kaynaklardan yararlanılmıştır.

Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Eser üç müellifin katkılarıyla meydana gelmiştir. İlk müellif Enuşirvân b. Halid Selçuklu devlet adamlarındandır. Melikşah döneminden Tuğrul b. Muhammed dönemine kadarki (1072-1134) olayları *Fütûru Zamâni's-Südûr ve Sudûru Zamâni'l-Fütûr* adlı eserinde aktarmıştır. Enuşirvân bu

¹⁰ Muhammed b. Turtuşî, *Sirâcu'l- Mülûk Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair*, Haz. Said Aykut, İstanbul, 2011, s.374-376.

¹¹ Aziz b. Erdeşir-i Esterabâdî, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2014, s. XI.

¹² Niccola MACHIAVELLI, *Hükümdar*, Çev. Yusuf Adil Egeli, Ankara, 1955, s. 1.

dönemdeki olaylara şahitlik ettiği için özellikle Irak Selçuklularına dair naklettikleri oldukça kıymetlidir. Bu eser günümüze ulaşmamıştır. İkinci müellif Kâtip İmamüddin İsfahânî (1125-1201) Enuşîrvân'ın eserini Arapçaya çevirerek *Nusratu'l-Fetre* adlı eseri kaleme almıştır. Bu müellif olayların bir kısmına bizzat tanıklık etmiş bir kısmını da olaylara şahitlik edenlerden aktarmıştır. Enuşîrvân'ın üzerinde çok durmadığı Tuğrul Bey ve Alparslan dönemini kendisi araştırarak eserine eklemiştir. *Nusratu'l-Fetre*'nin nüshaları Paris ve Oxford kütüphanelerinde mevcuttur. Üçüncü müellif Bündârî (ö. 1245) ise İsfahânî'nin eserini özetlemiştir. Eser Arapça'dan Houtsma tarafından neşredilmiştir. Kıvameddin Burslan tarafından da Türkçeye tercüme edilmiştir (1943).¹³ Eserden *Siyasetnâme*'de bahsi geçen meselelerin Selçuklu tarihindeki karşılığını ortaya koymak için yararlanılmıştır.

Ahbârü'd-Devletü's-Selçukiyye : Arapça olarak kaleme alınan bu eserin müellifinin kesin olmamakla birlikte Sadreddin el-Hüseynî (ö.1194) olduğu tahmin edilmektedir. Müellifin Selçukluların kuruluş dönemine dair bilgiler içiren ve günümüze ulaşmayan *Zübdetü't-Tevarih*'ten yararlandığı düşünülmektedir. Melikşah'ın ölümünden 1152'ye kadarki olaylar için ise İsfahanî'nin *Nusratü'l-Fetre* adlı eseri kaynak olmuştur. Eserin tek yazma nüshası British Museum'da olup, eser Muhammed İkbâl tarafından neşredilmiş, Necati Lûgal tarafından Türkçeye çevrilmiştir.¹⁴ Bu kaynaktan daha çok halife ile ilişkiler ve sivil bürokrasinin durumu konularında istifade edilmiştir.

Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb: Selçuklu devlet adamları hakkında önemli bilgiler veren eser Eyyubilerin önde gelen âlimlerinden Kemaleddin İbnü'l-Adîm (1192-1262) tarafından on cilt olarak kaleme alınmıştır. Ancak tüm ciltler temize çekilemediğinden eser dağılmıştır.¹⁵ Eser Halep'te yaşayan meşhur isimlerinin hal tercümesi şeklindedir. İbnü'l-Adîm daha sonra eserini *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb* adıyla özetlemiştir. Selçuklularla ilgili hal tercümesi kısmı Ali Sevim

¹³ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev.

Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943, s. V-X; Şemseddin GÜNALTAY, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, İstanbul, 1991, s. 416-417.

¹⁴ Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsir İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devletü's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lûgal, Ankara, 1943, s. VII-VIII.

¹⁵ GÜNALTAY, *a.g.e.*, s.165.

tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁶ Bu kitap Nizâmülmülk'ün de hal tercümesini ihtiva ettiği için çalışmamız için önemlidir.

Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân: Sıbt İbnü'l-Cevzî lakabıyla bilinen, İbnü'l-Cevzî'nin torunu Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah (1186-1256) tarafından kaleme alınmıştır. Eser genel bir tarih olup yaradılıştan 1256 yılına kadar süren dönemi içermektedir. Müellif Halife Kâim-Biemrillâh'ın inşa dîvânında görev almış Garsunnime'nin kaybolan eseri *Uyûnü't-Tevârih*'ten yararlanmıştır. Kitap XI. yüzyılın 1056-1086 yılları arasındaki dönem üzerine nakiller yaptığı için oldukça kıymetlidir.¹⁷ Tuğrul Bey döneminden Melikşah döneminin sonuna kadar verilen tafsilatlı bilgiler Selçuklu Tarihi açısından önemlidir.

el-Kâmil fi't-Tarih: Eser İslâm tarihinin en büyük tarihçilerinden İbnü'l-Esîr adıyla ün kazanan Ebu'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (1160-1233) tarafından 1231 yılında tamamlanmıştır. XII ciltlik genel tarih kitabıdır. İbnü'l-Esîr eserini tamamlarken günümüze ulaşmayan pek çok eserden yararlanmıştır. Selçuklu Tarihine dair en güvenilir kaynaklardan biridir.¹⁸ Eser 1851-1876 yılları arasında Tornberg tarafından Leiden'de neşredilmiştir.¹⁹ Çalışmamızda en çok istifade edilen kaynaklardan biridir.

Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr: Selçukluların kuruluşundan 1194 yılına kadarki tarihini kapsayan bu eser er-Râvendî Ebu Bekr Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman (ö. 603/1206-1207'den sonra) tarafından 1202-1203 yılında başlanarak iki üç yıl içinde tamamlanmıştır. Müellif eserini Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e sunmuştur. Kitap özellikle Irak Selçukluları Tarihi açısından kıymetlidir. Müellif Zahirü'd-din Nişâburî'nin *Selçuknâme*'sinden ve günümüze ulaşmayan Ebû Tâhir-i Hâtunî'nin *Târih-i Âl-i Selçuk* adlı eserinden yararlanmıştır. Farsça kaleme alınan eser Muhammed İkbâl tarafından neşredilmiş,

¹⁶ Kemaleddin İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, Ankara, 2011, s. XII.

¹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâzü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, Ankara, 2011, s. VII.

¹⁸ Fazlı KONUŞ, *Selçuklular Bibliyografyası*, Konya, 2006, s.28; Abdülkerim ÖZAYDIN, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin" *DİA*, XXI, 26.

¹⁹ GÜNALTAY, s.155.

Türkçeye tercümesi ise Ahmed Ateş tarafından yapılmıştır.²⁰ Çalışmamızın halife ile ilişkiler, vezirlerin durumu ve Bâtınîlerle mücadele kısımlarında bu kaynaktan yararlanılmıştır.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162): Ermeni müellif Urfalı Mateos eserinde 952'den 1136'a kadarki olayları nakletmektedir. Kitaba daha sonra Papaz Grigor 1137'den 1163'e kadar geçen vakaları eklemiştir. Urfalı Mateos gayrimüslim bir müellif olarak Sultan Melikşah'tan övgüyle bahsetmektedir.²¹ Selçuklu egemenliği altında yaşayan gayrimüslim tebaa ile Selçuklu iktidarı arasındaki durumu ortaya koyması açısından eser oldukça önemlidir.

Azîmî Tarihi: Selçuklu Tarihini ihtiva eden genel tarihlerden biri de Suriyeli tarihçi Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî'nin tarihidir. Hz. Âdem'den başlayıp halife el-Muktefi Liemrillâh döneminin sonuna (1160) kadar meydana gelen vakaları nakleder. Eser umumî tarih kitabı olmasının yanında Türk-Haçlı, Bizans-Peçenek münasebetlerine dair diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler aktardığı için kıymetlidir.²² Kitap Ali Sevim tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eserden halife ile ilişkiler ve istihbarat ve posta teşkilâtı konularında istifade edilmiştir.

Abû'l-Farac Tarihi: Abu'l-Farac olarak tanınan Süryani müellif Bar Hebraeus'in eseri 1286'ye kadar süre gelen vakaları anlatan genel bir tarih kitabıdır. Müellif şahit olduğu 80 yıllık döneme (1226-1286) ek olarak 1126-1199 yılları arasını aktaran *Süryani Mihael Vekayinâmesi*'nden yararlanmıştır. Selçukluların Hristiyanlarla arasındaki münasebete dair bilgiler verdiği için eser önemli bir yere sahiptir.²³ Halife ile ilişkiler ve kadınların siyasî hayattaki rolleri konularında yararlanılmıştır.

Câmi'ü't-Tevârih: İlhanlı Devleti veziri Reşîdü'd-Dîn Fazlullah-ı Hemedânî (1240-1318)²⁴ tarafından kaleme alınan bu eser modern anlamdaki ilk dünya tarihi

²⁰ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetüs-Sürûr*, I, Çev. Ahmed Ateş, Ankara, 1999, s. XIX; KONUS, a.g.e., s.88-89.

²¹ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1962.

²² Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle ilgili Bölümler)* Haz. Ali Sevim, Ankara, 2006, s. VII.

²³ *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Türkçeye Çeviren Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945.

²⁴ Müellif hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. GÜNALAY, s. 260-278 ve Zeki Velidi Togan, "Reşîd-üd-dîn Tabip", *İA*, IX, 705-712.

olarak kabul edilir. Müellif eserini Gazan Han'ın isteği üzerine yazmıştır. Ancak eser tamamlanmadan Gazan Han'ın vefat etmesinden (1304) dolayı Olcaytu Han'a sunulmuştur. Olcaytu Han ise eserin Gazan Han'a ithaf edilip kendisine ayrı bir dünya tarihi yazmasını istemiştir. Eserin iki ayrı versiyonu vardır. İlk ciltte Türk ve Moğol kabileleri ve Gazan Han döneminin sonuna kadar Moğol Tarihi anlatıldığı için *Târih-i Gâzânî* olarak da adlandırılır. Müellif bu ciltte resmi yazışmaları ve farklı ülkelerden gelen elçilerle yaptığı görüşmeleri kaynak olarak kullanmıştır. İkincisi cilt ise yaratılıştan başlayan genel bir dünya tarihidir. Bu cildin sonuna Ebû Hâmid b. İbrahim tarafından “Zeyl-i Ebû Hâmid” adında bir bölüm eklemiştir. Bu ek son Irak Selçuklu hükümdarı Sultan II. Tuğrul dönemine (1177-1194) dair önemli bilgiler içermektedir. Eser farklı kaynaklar kullanılarak yazılan genel tarih olmasının yanında Türk ve Moğol Tarihi açısından da kıymetlidir.²⁵ Çalışmamızda en çok yararlanılan kaynaklardan biridir.

Târih-i Cihangüşa: Eser İlhanlı devlet adamı Alaaddin Ata Melik Cüveynî (ö. 1282) tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır (1259). Kitap üç cilttir. İlk ciltte önsözün ardından Moğol adet ve geleneklerine, Cengiz Han ve Güyük Han dönemine yer verilmiştir. Bu ciltte yer alan bilgiler başka bir kaynaktan yer almadığı için Moğol tarihi için oldukça değerlidir. İkinci cilt Harzemşah Tarihi üzerinedir. Üçüncü ciltte ise İsmâîlîler üzerine geniş bilgi mevcuttur. Müellif İsmâîlîler üzerine yapılan savaşlarda da bulunduğu için verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir. Üç ciltlik bu eser Mirza Muhammed Kazvinî tarafından neşredilmiştir. Mürsel Öztürk de bu neşirden Türkçeye tercüme yapmıştır.²⁶ Eserin Bâtınîlerle ilgili kısımlarından istifade edilmiştir.

Târih-i Güzîde: Hamdullah el-Müstevfî Kazvînî (1281-1350) tarafından Farsça olarak kaleme alınan eser 1329-1330'da tamamlanarak vezir Gıyaseddin'e sunulmuştur. Kitap altı bölümden oluşmaktadır. İslâmiyet öncesi peygamberler döneminden İlhanlılar dönemine kadar ele alınan genel bir tarih kitabı

²⁵ Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih*, Çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul, 2010, s. 7-8; Ramazan ŞEŞEN, “Câmi'ü't- Tevârih”, *DİA*, VII, 132-133; GÜNALTAAY, s. 279-278.

²⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2013, s. XI-XII.

niteliğindedir.²⁷ Bu çalışmada Erhan Göksu tarafından çevrilen Selçuklular kısmından yararlanılmıştır.

Selçuknâme: Eser XVI. yüzyılda Osmanlı Müellifi Ahmed b. Mahmud (ö. 1570) tarafından Arapça olarak kaleme alınmıştır. Daha çok Büyük Selçuklular hakkında bilgi veren bu esere el-Hüseyinî'nin *Aḥbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*'si kaynak olmuştur. XV. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Yazıcızâde Âli'nin Anadolu Selçuklular üzerine olan *Selçuknâme* eserini tamamlayıcı şekilde olması açısından önemlidir.²⁸ Bu eserden alınan bilgiler diğer temel eserlerde aktarılan tarihî bilgilerle karşılaştırılarak kullanılmıştır.

Câmiü'd-Düvel: XVII. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah tarafından Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın isteği üzerine Arapça olarak kaleme alınmıştır. Eser umumî tarih olup Hz. Âdem'den başlayarak 1672-1673 yılına kadar vuku bulan hadiseleri nakletmektedir.²⁹ Eserin Selçuklularla ilgili bölümünden istifade edilmiştir.

3.Araştırma Eserleri

Siyasetnâme hem nasihat edebiyatının bir ürünü olduğu için hem de Selçuklu Tarihi'ni ihtiva etmesinden dolayı farklı alanlarda çalışan yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve eserden istifade edilmiştir. İbrahim Kafesoğlu'nun *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* adlı çalışması gerek *Siyasetnâme*'nin edebî bir metin olarak analizinde gerekse Selçuklu Tarihi'nin ele alınan meseleleri üzerine yapılan değerlendirmeleriyle çalışmamıza daha farklı açılardan bakabilmemize imkân sağlamıştır. Yabancı araştırmacılardan özellikle Patricia Crone ve Claude Cahen'un araştırmaları *Siyasetnâme*'nin diğer nasihat türü eserleriyle kıyaslanmasında ve içinde bulunduğu gelenekteki yerini tespit etmede bizim için yol gösterici olmuştur. Ayrıca günümüz araştırmacılarından Rizwan Ali Rizvi'nin Nizamülmülk'ü ele aldığı doktora çalışması (*Nizam Al-Mulk Tusî, His*

²⁷ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan)*, Ed. Erhan Göksu, İstanbul, 2015, s.13; KONUŞ, s.78; Abdülkerim ÖZAYDIN, "Târih-i Güzide," *DİA*, XL, 82.

²⁸ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme I*, Çev. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. X.

²⁹ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-düvel Selçuklular Tarihi I*, Haz. Ali Öngül, İstanbul, 2017, s. 27,29.

Contribution To Statecraft, Political Theory And The Art Of Government) vezirin devlet adamı, yazar ve düşünür olarak farklı özelliklerini ele almasından dolayı çalışmamız için oldukça faydalı olmuştur. Neguin Yavari'nin çalışmaları da eserin edebî eleştirisinin yanında ihtiva ettiği çelişki ve zıtlıkları ortaya koymasından dolayı bizim için ufuk açıcı olmuştur.

Bunların yanında Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'si üzerine ülkemizde yüksek lisans seviyesinde yapılan tezler³⁰ de çalışmamızın şekillenmesinde etkili olmuştur. Konu ile ilgili tespit ettiğimiz tezlerde eksik gördüklerimizin ve çalışmaların üzerinden geçen sürede ortaya çıkan yeni bulguların da dâhil edilmesiyle bu konu geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu tezlerde genellikle başka bir nasihatnâme türündeki eser ile *Siyasetnâme* karşılaştırılmış ve “halk anlayışı, devlet anlayışı, hâkimiyet anlayışı, ahlak-siyaset ilişkisi” gibi belirli bir tema üzerinde durulmuştur. Ali Ertuğrul'un *Kaynakları Bağlamında Nizam'ül-Mülk'ün Siyaset-Nâme'sinde Geçen Önemli Kişiler* başlıklı tezi ise Hz. Muhammed döneminden itibaren *Siyasetnâme*'de geçen kişiler ve anlatılan hikâyelerin incelendiği daha çok İslâm Tarihi alanına yönelik bir çalışmadır.

Söz konusu tezlerden Haldun Eroğlu'nun çalışması içerisindeki en eski (1997) ve araştırmamıza konu itibarıyla en yakın olanıdır. Burada *Siyasetnâme*'deki bilgilerin Selçuklulardaki karşılaştırılması hedeflenmiştir. Selçuklulardaki saray, hükümet, askerî ve adalet teşkilatları ve makamları ele alınmıştır. Bu çalışmada *Siyasetnâme*'nin içinde bulunduğu gelenekteki yeri ve Nizamülmülk'ün eserinde üzerinde durduğu sosyal ve dinî meseleler hariç tutulmuştur. Bu yüzden çalışmamızda Selçukluların Batınîler, gayrimüslimler ve Sünnilik haricindeki mezheplere mensup olanlar ile ilişkileri konuları üzerinde bilhassa durularak

³⁰Bunlar: Haldun Eroğlu, *Siyasetnâme'deki Bilgilerin Selçuklu Devrindeki Olaylarla Karşılaştırılması* (1997), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ali Ertuğrul, *Kaynakları Bağlamında Nizam'ül-Mülk'ün Siyaset-Nâme'sinde Geçen Önemli Kişiler* (1999), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı); Yavuz Altınöz Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig'i Ve Nizam'ül-Mülk'ün Siyasetnamesi Işığında Türk Hakimiyet Anlayışı* (2005), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Özlem Acındı, *Siyasetname ve Kutadgu Bilig'de Halk Anlayışı* (2006), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Oğuz Tuğral, *Kutadgu Bilig ve Siyasetname'de Devlet Anlayışı* (2008), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Cenk Ayık, *Kutadgu Bilig ve Siyasetname'de Ahlak-Siyaset İlişkisi* (2016), Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

buradaki boşluk giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu tez Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Harzemşahlar dönemini kapsamaktadır. Bizim çalışmamızda ise araştırmanın zaman aralığını daha çok Büyük Selçuklularla sınırlı tutularak dönem üzerine derinlemesine bir araştırma yapılması hedeflenmiştir. Bunun yanında Eroğlu ünlü vezirin eserinde tavsiye ettiklerinin ileri dönemlerdeki devlet adamları tarafından dikkate alındığı sonucuna varmıştır. Bizim çalışmamızdan çıkan netice ise söz konusu eserdeki tavsiyelerin ünlü vezirin kendi dönemi dâhil sonraki dönemlerde de büyük ölçüde dikkate alınmadığı yönündedir. Nitekim tez boyunca ele alınacak olan Selçuklu uygulamalarının *Siyasetnâme*'de ifade edilen ideallerle çoğunlukla uyuşmadığı görülecektir.

GİRİŞ

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklular bağımsız bir devlet haline gelmeden önce Oğuz Yabgu Devleti'nin hizmetindeydi. Selçuk Bey'in atası Dukak bu devlette askeri işlerden sorumluydu. Onun ölümünden sonra Selçuk "Subaşı" olarak kumandanlık görevine getirilmişti. Fakat zaman içerisinde çeşitli nedenlerle Oğuz Yabgu ve Selçuk Bey'in aralarının açılmasından dolayı³¹ Selçuk Bey Yabgu'nun hizmetinden ve Yeni Kent'ten ayrılarak Cend bölgesine göç etmiş ve bir süre sonra dâhil olduğu topluma daha rahat intibak sağlamak için beraberindekilerle birlikte İslâmiyet'i kabul etmişti. Selçuk Bey Müslüman olduktan sonra gayrimüslim olan Oğuz Yabgu'nun amillerine vergi vermeyi reddetmiş ve onlara karşı cihat etmişti. Yapılan savaşlar sırasında Mikail, İsrail (Arslan Yabgu), Yusuf Yınal ve Musa İnanç adındaki dört oğlundan en büyüğü olan Mikail şehit olmuştu. Bu olayın sonrasında Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Beylerin yetiştirilmesi işini bizzat Selçuk Bey üstlenmişti.³²

Selçuk Bey'in gayrimüslimlere karşı yaptığı başarılı seferlerden sonra ünü yayılmaya başlamış ve çok sayıda kişi ona katılmıştı. Yapılan katılımlarla nüfusun artması üzerine oğullarından Arslan Yabgu kendisine bağlı Türkmenlerle güneyde Maverâünnehir'de faaliyet göstermeye başlamıştı. Bu sıralarda Karahanlılara karşı savaşan Sâ mânîler ondan yardım istemişlerdi. Yabgu'nun yaptığı yardımların karşılığı ise Buhara yanındaki Nuh kasabasının kendisine verilmesi olmuştu.³³

Diğer taraftan bir süre sonra Cend 'de oturan Selçuk Bey ölmüş ve aile içi liderlik Arslan Yabgu'nun eline geçmişti. Selçuklu ailesinde bu iktidar değişikliği gerçekleştiği sırada Doğu'da Karahanlılar (932-1212), Mâverâünnehir ve Horasan'da Sâ mânîler (874-1005), Afganistan ve Pakistan bölgesinde Gazneliler (962-1191),

³¹ Aralarının açılmasına nedeni Selçuk'un halk nezdinde prestij kazanması, Yabgu'nun bu durumdan rahatsız olması ve Yabgu'nun hanımının Selçuk Bey'i kıskanmasıdır (İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 361).

³² Hüseyinî, *a.g.e.*, s.1-3; İbnü'l-Esîr, X, 361; Mehmet Altay KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I Cilt Kuruluş Devri*, Ankara, 2011, s.2-3 Ali SEVİM- Erdoğan MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara, 2014, s.19-20; Osman Gazi ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular Cilt I Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul, 2015, s.45-48.

³³ Hüseyinî, s.1-2; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s.28; İbnü'l-Esîr, IX, 36; KÖYMEN, *a.g.e.*, s.31; Aydın USTA, "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, 66; SEVİM-MERÇİL, *a.g.e.*, s.21.

Bağdat ve çevresinde Büveyhilerin kontrolünde Abbasi Hilafeti (750-1258), Mısır ve Suriye’de Fâtımîler (909-1171) hüküm sürmekteydi. Karahanlılar ve Gazneliler birbirlerine karşı siyasî üstünlük mücadelesi veriyorlardı. Siyasî gücünü kaybeden Sâmanîler, Karahanlılar ve Gaznelilere karşı yaşam mücadelesi vermektedir. Ancak bunda başarılı olamamışlar ve nihayetinde 1005 senesinde tarih sahnesinden çekilirken toprakları Horasan Gaznelilere, Maverâünnehir ise Karahanlılara kalacak şekilde galipler arasında paylaştırılmıştı. Bu olayların sonrasında Selçuklular Karahanlı ailesi içindeki mücadelelerine taraf olarak Buhara hâkimi Ali Tegin’i desteklemişlerdi. Ancak onların ittifakını kendisi için bir tehdit olarak algılayan Yusuf Kadir Han, Gazneli Mahmud’dan yardım istemiş ve ikili 1025’de Semerkant’ta bir araya gelmişlerdi. Burada Karahanlılar ve Gazneliler arasında Ali Tegin ve Selçuklulara karşı bir anlaşma yapılmış ve Selçuklu lideri Arslan Yabgu’nun bertaraf edilmesi işini Gazneli Mahmud üstlenmişti. Neticede Arslan Yabgu yakalanarak Kalincâr Kalesi’ne hapsedilmiş ve 1032 yılında burada hayatını kaybetmişti.³⁴

Arslan Yabgu’nun yerine Tuğrul ve Çağrı Beyler geçmişti. Amcaları Musa da “Yabgu” ilan edilmişti. Bununla birlikte onların liderliği Arslan Yabgu’ya bağlı Türkmenler tarafından kabul edilmemiş ve Yabgulu olarak da isimlendirilen söz konusu Türkmenler Gaznelilere iltica etmeyi tercih etmişlerdi. Diğer taraftan Arslan Yabgu’nun eski müttefiki olan Ali Tegin de Tuğrul ve Çağrı Beylerin liderliğini onaylamayarak aralarına nifak sokmak amacıyla amcaları Musa’nın oğlu Yusuf Yinal’ı reis ilan etmişti. Ancak amacına ulaşamayınca Yusuf Yinal’ı ve çok sayıda Türkmeni öldürmüştü. Karahanlıların giderek artan baskıları neticesinde 1032’de Selçuklular Harezm bölgesine geçmek zorunda kalmışlardı. Fakat 1035’de Harzemşah Hârûn’un ölümünden sonra eski düşmanları Şahmelik’in baskıları dolayısıyla Ceyhun’u geçerek Horasan’a girmişlerdi.³⁵ Mamafih emrine girmek için haber gönderdikleri Gazneli Sultanı Mesud’un kendilerini kabul etmemesi üzerine bu

³⁴ Râvendî, I, 88-89. İbnü’l-Esîr, IX, 362-363; KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s.96; Muharrem KESİK, “Kutalmış’ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara, 454, XXXIV, Şubat 2001, s.97; Faruk SÜMER, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, 366; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.23-27; ÖZGÜDENLİ, *a.g.e.*, s. 55-56.

³⁵ Râvendî, I, 94-95; İbnü’l-Esîr, IX, 364-365; SÜMER, *a.g.m.*, s.367; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 28.

kez de adı geçen devletle mücadeleye girişmişlerdi. Selçuklular aynı yıl Nesa'da Gaznelilere karşı ilk zaferlerini kazanarak çok sayıda teçhizat ve ganimet elde etmişlerdi. Bunun üzerine Sultan Mesud Nesa'yı Tuğrul Bey'e Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Ferâvâ'yı da Musa Yabgu'ya ikta olarak vermişti.³⁶ Gün geçtikçe onların sayılarının artmasından, güçlenmelerinden ve yaptıkları yağmalardan rahatsız olan Sultan Mesud Selçukluları Horasan'dan çıkarmaya karar vererek üzerine yeni bir ordu göndermişti. Fakat 1038'de Serahs'ta yapılan savaşı Selçuklular kazanmış ve Selçuklular Horasan'ın büyük kısmında hâkimiyet kurmayı başarmışlardı.³⁷ Tuğrul Bey ailenin reisi olarak Nişabur'a yerleşmiş ve kendi adına hutbe okutmuştu.³⁸ Bu önemli zaferin ardından Selçuklularla o sırada Nişabur'da bulunan halifelik elçisi ile temasa geçmeleri onların Abbasilerden bağımsızlık için onay aldığı şeklinde de yorumlanabilir.³⁹

Serahs mağlubiyetinin üzerine o sıralarda Hindistan seferinden dönmüş olan Sultan Mesud bizzat kendisi harekete geçmişti. Fillerden oluşan büyük bir ordu ile Selçuklular üzerine ilerlemeye başlamıştı. Çağrı Bey Gazneli ordusuna karşı hareket kabiliyeti yüksek Selçuklu güçlerinin başarılı olabileceğine inanıyordu. Nihayetinde Çağrı Bey'in düşündüğü gibi olmuş, hızlı hareket eden süvari birlikleri Gaznelilerin büyük ordusunun ilerlemesini zorlaştırmıştı. Uzun süren bir kovalamacanın sonrasında Dandanakan'da yapılan savaşta Gazneli ordusu dağılmış ve Selçuklular büyük bir zafer kazanmıştı (1040).⁴⁰

Kazandıkları zaferin sonrasında etraftaki hükümdarlara fetihnâmeler gönderen Selçuklular böylelikle devletlerinin kurulduğunu da ifade etmişlerdi. Daha sonra yapılan kurultayda devlet Türk geleneklerine uygun şekilde hanedan üyeleri arasında paylaştırılmıştı. Devletleşmenin temelini oluşturan bürokratik

³⁶ Hüseyinî, s. 3-4; Râvendî, I, 93-94; İbnü'l-Esîr, IX, 366; Osman TURAN, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 2009, s. 95; KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, 123-126; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.29; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.69-70.

³⁷ İbnü'l-Esîr, IX, 368; TURAN, *a.g.e.*, s. 97-99; KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 248-260; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 30; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.74.

³⁸ İbnü'l-Esîr, IX, 369; Râvendî, I, 95.

³⁹ Bündârî, s. 4; TURAN, *a.g.e.*, s.99; Ahmet OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti 1040-1092*, İstanbul, 2002, s.329; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.74-75.

⁴⁰ Hüseyinî, s. 9; İbnü'l-Esîr, IX, 370; Râvendî, I, 100-102; TURAN, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* s. 103-105; Mehmet Altay KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 2013, s.53-54; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.33; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.86.

teşkilatlanmada ise Gazneli ve Abbasîlerin devlet teşkilâtı örnek alınmıştı. Tuğrul Bey'in başlangıçta fetihnâme yazdıracak kâtiplerinin bile olmaması ve Gaznelilerin daha önce yazdıkları fetihnâmelerin örnek alınması özellikle sivil bürokraside İran etkisini açıklaması açısından önemlidir.⁴¹ Tuğrul Bey 1038 yılından itibaren Abbasi Halifeliği ile diplomatik ilişkilere başlamıştı. Bu yüzden devlet adamlarının iyi derecede Arapça ve Farsça bilmesi gerekiyordu. Yetkileri göz önüne alındığında gerçek manada vezirlik görevini yerine getiren Kündürî bu özelliklere sahip olduğu için önce kâtip olarak Selçuklu hizmetine girmiş daha sonra vezirliğe yükselmişti.⁴²

Tuğrul Bey döneminin sonlarına doğru aile içinde özellikle de Yabguların çıkardığı isyan faaliyetleri göze çarpmaktadır. Tuğrul Bey'in halifenin kızı Seyyide Hatun ile nikâhlandığı sırada Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Girdkûh Kalesini zapt ederek ona karşı isyan etmişti (453/1061).⁴³ Bu isyan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra da devam etmişti.

Tuğrul Bey'in 1063'teki vefatının sonrasında üvey oğlu Süleyman vezir Amîdülmülk Kündürî tarafından tahta çıkarılmıştı. Buna karşı Alparslan, Kutalmış ve Musa Yabgu da taht iddiasında bulunmuşlardı.⁴⁴ Kündürî, Alparslan'a mektup yazarak taht mücadelesini önlemek ve kendi makamını güvende tutmak için Süleyman'ın sultanlığını tanıması durumunda ona daha geniş bölgelerin yönetimini ve para vermeyi teklif etmişti.⁴⁵ Kutalmış ise Alparslan'dan yaşça büyük olduğu için kendini tahta layık görüyordu. Daha önce Arslan Yabgu'ya tâbi olan Türkmenler de kendisini destekliyordu.⁴⁶ Hatta Kutalmış 50 bini bulan ordusuyla başkent Rey'e gelerek kendi adına hutbe okutmuştu. Bunun üzerine zor durumda kalan Kündürî,

⁴¹ KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, s. 354.

⁴² Abdülkerim ÖZAYDIN, "Kündürî", *DİA*, XXVI, 554-555.

⁴³ KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.63; KESİK, a.g.m. s. 98; Tuğrul Bey kalenin geri alınması ve isyanın bastırılması görevini önce Humartekin et-Tuğraî'ye vermişti. Vezir Kündürî Humartekin'in sultana yakın olmasını kıskanarak onu sultana kötülemişti. Humartekin korktuğu için kuşatmayı bırakmıştı. Daha sonra Kündürî güçlü surları olan Girdkûh Kalesine gelmiş ve Kutalmış'a anlaşma teklif etmişti (Muharrem KESİK, *1071 Malazgirt Zafere Giden Yol*, İstanbul, 2014, s.26-27); SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.60; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.133.

⁴⁴ Kazvîni, a.g.e., s.29; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, a.g.e., s. 69 ; Cihan PİYADEOĞLU, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul, 2017, s. 57.

⁴⁵ KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 63-64; KESİK, a.g.e., s. 23.

⁴⁶ Faruk SÜMER, *Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara, 1972, s.107.

Alparslan adına hutbe okutmuş ve ona durumu anlatan bir mektup yazmıştı.⁴⁷ O sırada Kutalmış'ın askerleri Rey'in köylerini yağmalamaya başlamıştı. Nihayetinde, iki taraf 1063'de Dîh-i Nemek'te karşı karşıya geldiğinde galibiyet Alparslan'ın tarafında kalmış ve Kutalmış öldürülerek oğulları da esir edilmişti.⁴⁸ Söz konusu savaş aynı zamanda Türkmen güçlerine karşı düzenli gulam birliklerinin zaferidir. Diğer bir ifadeyle Selçukluların devlet kurulmadan önceki askerî gücü ile devlet kurulduktan sonraki askeri gücü karşılaşmış ve düzenli birlikler galip gelmiştir. Ayrıca bu karşılaşma Nizâmülmülk'ün de tarih sahnesinde görüldüğü ilk önemli olaydır.

Alparslan'ın iktidarı ile birlikte Nizâmülmülk'ün de ikbal dönemi başlamıştı. Nitekim Vezir Kündürî gerek Eşarî ve Şaffilere uyguladığı baskıcı politikalar gerekse de Nizâmülmülk'ün kışkırtmaları dolayısıyla görevinden alınmış ve daha sonra idam edilmişti. Kaynaklarda nakledildiğine göre Amîdülmülk Kündürî öldürülmesine yakın cellâda şöyle demiştir: *Nizâmülmülk'e de ki: Türkleri vezir ve dîvân erbabını öldürmeye alıştırmakla ne kadar kötü bir iş yaptın! Başkası için kuyu kazan kazdığı kuyuya kendi düşer.*⁴⁹

Kündürî'nin ardından Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri olmuştu. Halife tarafından kendisine *Nizâmülmülk Kıvamüddin ved-Devle* unvanını verilmişti. Ayrıca o, o zamana kadar hiç kimseye verilmeyen *Razıyya Emirü'l-Mü'minin* unvanıyla da lütuflandırılmıştı.⁵⁰

Nizâmülmülk vezaret görevine getirilmesinden sonra Sultan Alparslan'ın idarî, askerî, siyasî ve dinî konularda müşaviri ve Selçuklu bürokrasisindeki en

⁴⁷Sibt İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, s.127,128; TURAN, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s.140-141; Osman Gazi ÖZGÜDENLİ, *Ortaçağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, s.67; PİYADEOĞLU, *Alp Arslan*, s.56-62; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.137.

⁴⁸Bündârî, s.28; Sibt İbnü'l- Cevzî, s.142, 148; Râvendî, I, 115; Münecimbaşî Ahmed, s.70; PİYADEOĞLU, *Alp Arslan*, s.66; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.62; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.138.

⁴⁹Hüseynî, s. 18; Râvendî, I, 116; İbnü'l-Esîr, X, 46; Kazvînî, s.32; Münecimbaşî Ahmed, s.70; Mehmet Altay KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı III. Cilt*, Ankara, 2016, s.171; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.63; KESİK, 1071, s.37-38.

⁵⁰İbrahim KAFESOĞLU, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, s.10.

önemli kişi haline gelmiştir.⁵¹ Ünlü vezir Malazgirt Muharebesi hariç Alparslan'ın bütün seferlerine katılmıştır. Nizâmülmülk adı geçen savaşın öncesinde de kendisine emanet edilen Sultanın eşi Seferiyye Hatun'u, çocuklarını ve hazinelerini Hemedan'a götürmüştür. Bunun dışında kendisine yeni birlikler toplayıp Sultana destek göndermesi emredilmişti.⁵²

Tuğrul Bey'in ölümünün akabinde halifenin Selçuklu hükümdarının adını hutbelerden çıkarması ilişkilerin bozulmasına sebebiyet vermişti. Buradan halifenin kaybettiği siyasî gücünü yeniden kazanma çabası içinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Tuğrul Bey ile evlenen kızı da Sultanın ölümünün ardından Bağdat'a dönmek istiyordu. Sultan Alparslan vezirinin tavsiyeleriyle halife ile ilişkileri düzeltmek için Seyyide Hatun'un isteğine kulak vermişti. Ayrıca Alparslan halifenin sultanlığını tanıması için talepte bulunacak olan bir elçilik heyetini de Bağdat'a göndermişti. İstenilene olumlu cevap vermekten başka çaresi olmayan Halife Kâim-Biemrillâh da Alparslan adına hutbe okutmak zorunda kalmıştı (456/1064).⁵³

Sultan Alparslan aynı yıl Doğu Anadolu ve Gürcistan seferine çıkmış, Aras Nehri önlerine geldiğinde ordusunu ikiye bölmüştü. Ana kuvvetleri kendisi kumanda etmiş, diğer birlikleri oğlu Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'ün komutasına vermişti. Sultan, komutasındaki kuvvetlerle önce Ermeni Prenslüğünü kontrol altına almış daha sonra Gürcü Prensi IV. Bagrat üzerine yürümüştü. Oğlu ve veziri ise yapmış oldukları seferlerde Sürmeli ve Hagios Georgio kalelerini ele geçirmişlerdi. Melikşah ele geçirilen Hagios Georgio Kalesi'ni yıktırmak istemişti. Nizâmülmülk ise kalenin sağlam olduğunu ve Müslümanlar için önemli bir üs olacağını belirterek yıkılmasını onaylamamıştı. Neticede vezirin kararı uygulanmıştı. Ardından ele geçirilemez denen Meryemnişin Kalesi'ni fethetmişlerdi. Bu başarılarından dolayı Alparslan'ın

⁵¹ KAFESOĞLU, *a.g.e.*, s.10; Nizâmülmülk Alparslan'ın meliklik döneminden beri yanındaydı. Zaten babası Çağrı Bey oğlu Alparslan'a onu bir baba gibi görmesini söylemiş ve onu Alparslan'ın eğitimi için görevlendirmişti. Alparslan'ın ilk askeri başarısı dahi Nizâmülmülk'ün gözetiminde ve destekleriyle gerçekleşmişti. Nizâmülmülk'ün yerinde kararları Sultan'ın takdirini daha çok kazanmasını sağlamıştı (PIYADEOĞLU, *Alp Arslan*, s.34, 219).

⁵² Hüseyinî, Nizâmülmülk'ün Irak, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerini korumak için Hemedan'a gönderildiğini söyler(Hüseyinî, *Ahbâr*, s.34); İbrahim KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 2014, s.308; ÖZAYDIN, "Nizâmü'l-Mülk", s.194; KESİK, 1071, s.79.

⁵³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.131; Münecceimbaşı Ahmed, s.72; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.62-63; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.139-140.

oğluna ve vezirine olan itimadı arttırmıştı. Daha sonra Sultan, Melikşah'ın komutasındaki birlikleri de alarak Bizans'a ait, zapt edilmesi oldukça güç olan Ani Kalesi'ni de ele geçirmişti.⁵⁴

Öte yandan Alparslan'ın Kirmân Meliki olan ağabeyi Kavurd, vezirinin teşvikiyle Alparslan adına hutbe okutmayı bırakmış ve kendi adına para bastırıp isyan etmişti. Bu gelişmeleri öğrenen Sultan da Kirmân üzerine sefere çıkmıştı (459/1067). Neticede Kavurd af dilemek zorunda kalmış ve Kirmân'ın idaresi yine kendisine verilmişti. Ancak çok geçmeden Alparslan'ın Gürcistan seferinde olmasını fırsat bilen Kavurd önceleri anlaşmazlık içinde olduğu Fazlûye ile işbirliği yaparak tekrar isyan etmişti. Durumu haber alan Sultan önce Fazlûye'nin üzerine sefere çıkmıştı. Daha sonra Fazlûye ile mücadele görevini Şiraz'da veziri Nizâmülmülk'e bırakarak kendisi Kavurd'un üzerine gitmişti. Nizâmülmülk savaş ve siyaset yoluyla Fazlûye'nin elindeki kaleleri fethederek onu etkisiz hale getirmişti.⁵⁵ Fazlûye tehlikesini ortadan kaldırıncaya emrindeki askerlerle Sultan Alparslan'ın ordusuna katılmıştı. Böylelikle Kavurd, Sultan Alparslan'ın tek hedefi haline gelmişti. Mamafih Alparslan'ın ordusundaki emirlerle yazışmaya başlayan Kavurd'un hamlesi Sultanı endişelendirmiş ve onunla anlaşarak geri dönmek zorunda kalmıştı (461/1069).⁵⁶ Kavurd meselesinin tam olarak çözümü ise Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra Melikşah dönemine kalmıştı.

Sultan Alparslan'ın vezirine olan itimadı giderek arttığı için devlet işlerinde Nizâmülmülk'ün etkisi hissedilmeye başlamıştı. Bu durumu Selçukluların hilafetle olan ilişkisinde de görmek mümkündür. Nitekim Selçukluların Bağdat'ı hâkimiyet altında tutmak için atadıkları Emîr Aytekin es-Süleymanî ile halife anlaşmazlığı vezirin müdahalesi ile neticelenmişti. Emîr Aytekin'in oğlu babası görevde bulunmadığı bir zamanda halifenin memlûklarından birini öldürtmüştü. Bu yüzden

⁵⁴ Hüseyinî, s.24; İbnü'l-Esîr, X, 49-50; KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.223; KESİK, 1071, s.40; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.63-65; PİYADEOĞLU, *Alp Arslan*, s.82-83.

⁵⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 159-160; Erdoğan MERÇİL, *Kirmân Selçukluları*, Ankara, 1989, s. 25-27; KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.65-69; PİYADEOĞLU, *Alp Arslan*, s.113, 120,122.

⁵⁶ Hüseyinî, s. 28-29; İbnü'l-Esîr, X, 62-63; Ahmed b. Mahmud I, 70-72; Abdülkerim ÖZAYDIN “Kavurd Bey”, *DİA*, XXV, 73; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.67; PİYADEOĞLU, *Alp Arslan*, s. 122-125; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.144-145.

Halife Emîr Aytekin'in azledilmesini istemişti. Nizâmülmülk Emîr'e değer vermesine rağmen Sultanın halife ile olan ilişkisinin bozulmamasına gayret ettiği için şahneyi başka bir yere görevlendirmişti. Onun yerine Sadüddeve Gevherâyîn'i Bağdat şahneliğine tayin etmişti.⁵⁷ Selçuklular halife ile ilişkileri sosyal yönden iyi tutmak adına gayret gösterecekler de devlet politikası gereğince onu hiçbir zaman siyasetin içine sokmayı düşünmemiştir.

Yukarıda aktarılanların dışında Nizâmülmülk'ün zaman zaman Sultanla ters düştüğü ya da başkaları tarafından şikâyet edildiği de olmuştur. Nitekim bir gün kim tarafından yazıldığı bilinmeyen bir şikâyet mektubu Sultan Alparslan'ın namazgâhına bırakılmıştı. Mektupta Nizâmülmülk'ün vergi tahsili görevinden ve servetinden yana şikâyetler vardı. Sultan vezirine mektubu vermiş ve *anlatılanlar doğru ise kendine çeki düzen ver yalansa onları affet ve onlara dîvândan görevler ver demişti*.⁵⁸ Bu örnekten de anlaşıldığı üzere Nizâmülmülk'ün dostu kadar düşmanı da vardı. Dolayısıyla da bunlar tarafından yapılan şikâyetler vezirliğinin erken dönemlerinde başlamış ve neredeyse bütün ömrü boyunca bunlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Ancak her şeye rağmen her zaman Sultandan takdir görmüştü. Öyle ki Sultan Alparslan Berzem Kalesi'nde yaralandıktan sonra "oğlu Melikşah'a ve Nizâmülmülk'e itaat edilmesini buyurmuş"⁵⁹ veliaht ilan ettiği Melikşah'ı⁶⁰ ve karısını Nizâmülmülk'e emanet etmişti.⁶¹

Sultan Alparslan'ın vefatını (465/Kasım 1072) müteakip Nizâmülmülk'ün de destekleriyle Melikşah tahta geçmişti.⁶² Onun iktidarına karşı çıkan çeşitli isyanlar Nizâmülmülk'ün aldığı tedbirlerle ve verdiği tavsiyelerle bertaraf edilmişti. Melikşah da Nizâmülmülk'e *atabeg* unvanını vermiş, devlet işlerinde ona tam bir güven duyarak kendisine *peder* diye hitap etmişti.⁶³

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, X, 75; Râvendî, I, 119; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.219.

⁵⁸ Hüseyinî, s. 21; Münecceimbaşı Ahmed, s.81; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.173.

⁵⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, s.184.

⁶⁰ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s.145-146.

⁶¹ Bündârî, s. 46; Hüseyinî, s.33; Râvendî, I, 120; Münecceimbaşı Ahmed, s.76; ÖZGÜDENLİ, *Ortaçağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları*, s.70.

⁶² Kazvinî, s.39; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.126.

⁶³ İbnü'l-Esîr, X, 83; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.102; KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.70; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.166.

Alparslan zamanında iki defa isyan eden Kirmân Meliki Kavurd Melikşah'ın saltanatının hemen başında yeniden harekete geçmişti. Kavurd, Sultan Melikşah'a yazdığı mektupta kendisinin yaşça büyük olduğu için tahta geçmesi gerektiğini belirterek henüz 18 yaşında olan Melikşah'ı sultanlığa layık görmemişti. Melikşah ise oğul olarak kardeşten önce miras hakkı olduğunu söyleyerek Kavurd'un iddiasına yanıt vermişti. Nizâmülmülk de Kavurd'u yola getirmek için nasihatlerde bulunmuştu.⁶⁴ Ancak saltanat konusunda kararlı olan Kavurd tahtı ele geçirmek için başkent Rey'e doğru harekete geçmişti. Buradaki ana hedefi öncelikle Rey ve Hemedan civarındaki Türkmenlerin desteğini kazanmaktı. Ancak Melikşah ve Nizâmülmülk Rey'e ondan evvel ulaşip Türkmenlere 500 bin dinar ve hediyeler dağıtarak onları kendi yanlarına çekmişlerdi.⁶⁵ İki tarafın Hemedan yakınlarında yaptığı savaşta Kavurd mağlup edilmiş ve kaçmaya çalışırken Emîr Temirek (Temirel)⁶⁶ tarafından ele geçirilmişti.⁶⁷ Kavurd, Melikşah'ın yanına getirildiğinde kendisinin ona karşı isyan gibi bir niyetinin olmadığını ama askerlerinin sürekli kendisine mektup göndererek tahta geçmesi için talepte bulunduklarını söyleyerek aman dilemişti.⁶⁸ Hüseyinî, ayrıca Kavurd'un Melikşah'a götürülmeden önce serbest bırakılması için Emîr Temirek'e toprak ve mal vadettiğini ancak emirin "Sen efendisin biz köleyiz senin istediğin bir şey hakkında biz hüküm veremeyiz beraber Sultana gidelim" cevabını aldığını belirtmektedir.⁶⁹ Melikşah amcası Kavurd'u iyi bir şekilde karşılamış ve onu affetmek istemişse de bu konuda Nizâmülmülk ile görüş ayrılığı yaşamışlardı. Kavurd Melikşah'a "beni öldürmek suretiyle Selçuklu hanedanını mahvetme ve Nizâmülmülk'ün sözlerine kulak asma. Bana Türklere yakışacak şekilde davran..." dediyse de onun sözleri dikkate alınmamış ve yayının kirişi ile boğdurulmuştu. Ayrıca yine Nizâmülmülk'ün önerisiyle Kavurd'un esir edilen beş çocuğunun gözlerine mil çekilmişti.⁷⁰ Diğer taraftan ordudaki askerler bu

⁶⁴ Hüseyinî, s. 39; MERÇİL, *Kirmân Selçukluları*, s. 28.

⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.188; SÜMER, *Oğuzlar*, s.108; KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.69.

⁶⁶ Sıbt'a göre bu kumandan Emîr Savtegindir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Miratü'z-Zaman*, s.189).

⁶⁷ Bündârî, s.48; Hüseyinî, s.39; İbnü'l-Esîr, X, 82; Kazvîni savaşın Kerec yakınlarında olduğunu belirtir (*Târih-i Güzide*, s.39-40); MERÇİL *Kirmân Selçukluları*, s.31,32; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.164-165.

⁶⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.189.

⁶⁹ *Ahbâr*, s.39.

⁷⁰ Bündârî, s.49; Hüseyinî, s.39; KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.29; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.165; Râvendî ise Kavurd'un Nizâmülmülk'ün emriyle zehirlenerek öldürüldüğünü aktarır (*Râhatü's-Südûr I*, 125).

durumdan rahatsız olarak Nizâmülmülk'ü ve Sultanı lanetlemişlerdi.⁷¹ Bu olaylara karışan askerler Sultan Alparslan'ın vasiyetine aykırı olarak Kavurd'un öldürülmesini ve Nizâmülmülk yüzünden kendilerine yeterince mal verilmemesini gerekçe göstermişlerdi. Bunun üzerine Nizâmülmülk Sultan Melikşah'a bu karışıklıkların devlete büyük zarar verdiğini, çözüm bulunması gerektiğini söylemişti. Sultan da *bütün devlet işlerini sana havale ettim, sen babasın* diyerek Nizâmülmülk'e bu konuda tam yetki vermişti.⁷²

Böylece devlette Nizâmülmülk'ün etkisi giderek daha da fazla hissedilmeye başlamıştı. Özellikle Melikşah'ın hükümdarlığının ilk yedi yılında yönetimde Nizâmülmülk'ün etkisi büyüktü. ⁷³ Onun vezirliğinde ve Melikşah'ın hükümdarlığında devlet her açıdan en yüksek dönemini yaşamıştı. Selçuklu ordusu bu dönemde Nizâmülmülk'ün çabalarıyla büyük bir güce ve sayıya ulaşmıştı.⁷⁴ Vezir, toprak sisteminde de önemli değişiklikler yapmıştı. İкта sistemini yeniden düzenlemiş ve yaygınlaştırmıştı. Düzenlenmiş iktâ sistemi sayesinde hem devletin asker ihtiyacı karşılanmış, hem de arazilerdeki verim arttırılmıştı.⁷⁵ Vergi sistemi ve iktâ sistemindeki gelişmeler devletin kurumsal olarak gelişimine de katkı sağlamıştı.⁷⁶ Ayrıca Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk Bağdat'taki "Tuğrul Bey Şehri"ni yeniden düzenleterek saraylar, hanlar, çarşılar, darphaneler inşa ettirmişlerdi. Irak'ta yeni sulama tesisleri inşasına da başlanmıştı. Rasat işleri ve astronomi merkezlerini buraya yönlendirmişlerdi.⁷⁷ Ayrıca "Sultan Melikşah'ın emri ve Nizâmülmülk'ün desteği ile Ömer Hayyam'ın başkanlığında Ebu'l-Muzaffer İsfizârî, Meymun b. Necib el-Vâsîfî, Abrurrahman Hâris ve Muhammed Hâzin'den oluşan kurul Yezdicerd ve İskender takvimlerini incelemişler bu takvimleri

⁷¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.191-192; İbnü'l-Esîr, X, 83; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.126-128.

⁷² İbnü'l-Esîr, X, 83; Ahmed b. Mahmud, I, 116-121; Müneccimbaşı Ahmed, s.82-83; KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.70; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.102; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.166.

⁷³ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. Taha Ayar, İstanbul, 2014, s. VIII (Diğerleri belirtilmedikçe bu çevirisi referans verilecektir).

⁷⁴ KAFESOĞLU, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.156.

⁷⁵ KAFESOĞLU, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.164,165; M. Fuad KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara, 2005, s.329.

⁷⁶ Antony BLACK, *The History of Islamic Political Thought From the Prophet to the Present*, Edinburgh, 2011, s.92.

⁷⁷ Osman TURAN, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 213.

düzeltilmek yerine yeni bir takvim tertip ederek Celâlî takvimini ⁷⁸ meydana getirmişlerdi.”⁷⁹

Yine Nizâmülmülk’ün teşvikleri Sünnî ideolojiyi güçlendirmek ve manevî bir ordu yetiştirmek niyetiyle Nizamiyye Medreseleri ⁸⁰ kurulmuştur. Medreseler Horasan’ın dışında Acem, Arap, Horasan, Mâverâünnehir ve Anadolu şehirlerinde de inşa edilmiştir. ⁸¹ Medreselerinin çok geniş olan Selçuklu coğrafyasında yaygınlaştırılmasının ilmin gelişmesinin yanında devlet kademelerine güvenilir memurlar kazandırılması ve Bâtînîliğin yayılmasının önüne geçilmesine yönelik hedefi çok açıktır.

Diğer taraftan Sultan Melikşah yaşının olgunlaşması ile birlikte idarî konularda daha etkin hale gelmeye başlamıştı. Devletin gidişatında bozukluklar görmüş olması muhtemeldir ki Nizâmülmülk, Şerefülmülk, Tacülmülk ve Mecdülmülk’ün her birinden memleketin gidişatına dair düşünüp, tespitlerde bulunmalarını talep etmişti. Ayrıca önceki hükümdarlar döneminin de göz önünde bulundurarak devlet işlerinin daha iyi yürümesi için birer çalışma kaleme almalarını istemişti. Sultana takdim edilen çalışmalar arasında Nizâmülmülk’ün eseri *Siyasetnâme* (*Siyerü’l-Mülûk*) beğenilmiş ve takdir toplamıştı. Bu eser sayesinde Nizâmülmülk hükümdarın övgüsüne mazhar olmuştu. Daha sonra vefatından önce devlet için ciddi sorun haline dönüşen Sünnîlik karşıtı mezhepler hakkında 11 kısım daha yazarak *Siyasetnâme*’yi kendi ifadesiyle 50 fasıla⁸² çıkarıp 1092’de son halini vermişti.⁸³

Bu dönemde Nizarî İsmailîlere (Bâtînîlere) karşı da çok ciddi bir mücadele verilmişti. Nizarî İsmailîler Hasan Sabbah önderliğinde Fâtımîler’den bağımsız bir

⁷⁸ Celâlî takvimi Sultan Melikşah’ın Celâlüddevle lakabından dolayı bu adı almıştır. Takvimin başlangıç günü 9 Ramazan 471 (15 Mart 1079, Greenwich zamanına göre 21 Mart) Cuma günüdür (A. Necati Akgür, “Celâlî Takvimi”, *DİA*, VII, 257).

⁷⁹ İbnü’l-Esir, X, 97; Müneccimbaşı Ahmed, s. 85; AKGÜR, a.g.m. , s.257.

⁸⁰ Şafîî olmak kaydıyla herkese eğitim hakkı sunan bu kurumlar sayesinde eğitim kurumsallaşmıştı. Ayrıca medreseleri destekleyen vakıflar kurulmuştu(Sıbt İbnü’l-Cevzî, s. 161; Abdülkerim ÖZAYDIN, “Nizâmiye Medreseleri”, s.189).

⁸¹ Hüseyinî, s.46, 47; Müneccimbaşı Ahmed, s. 77; ÖZAYDIN, “Nizâmiye Medreseleri”, s.188.

⁸² Nizâmülmülk eserinde fasıl sayısını 50 olarak belirtmesine rağmen, eserde 51 fasıl vardır (Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, İstanbul, 2017, s.57).

⁸³Nizâmülmülk, s. XVI, XVII; KAFESOĞLU, *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.137.

şekilde Selçuklu topraklarında günümüzdeki İran'ın Mazenderan bölgesi ağırlıkta olmak üzere siyasî ve dinî faaliyet göstermeye başlamışlardı.⁸⁴ Melikşah, İsmailîlerin üzerine Nizâmülmülk'ün tavsiyelerine kulak vererek Emîr Arslantaş komutasında bir ordu göndermişti (1092). Ancak Hasan Sabbah'a dışardan destek gelmesi sonucu düzenlenen askerî seferler başarısızlıkla sonuçlanmıştı.⁸⁵ Daha sonra Sultan'ın vefatının ortaya çıkardığı otorite boşluğu Hasan Sabbah ve taraftarlarının rahat bir nefes almasına ve faaliyet sahalarının genişlemesine sebebiyet vermişti.⁸⁶

Birbiri ardına vefat eden Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah'ın son seneleri aralarında meydana gelen ciddi anlaşmazlıklara da sahne olmuştur. Vezirin sahip olduğu güç karşısında rakipleri yaşlanmasını da fırsat bilerek kendisini hükümdara kötölemeye başlamışlardı. Sultan Melikşah'ın yakınındakiler, özellikle Nizâmülmülk'ün devlet teşkilâtı için yaptığı harcamaları mevzu ederek onu gözden düşürmeye gayret gösteriyorlardı.⁸⁷ Ayrıca Terken Hatun ve onun veziri Tacülmülk de Nizâmülmülk için ciddi birer tehdit haline gelmişti. Nizâmülmülk'ün âlim ve mutasavvıflara yılda verdiği 300.000 dinarla⁸⁸ yeni bir ordu kurulabileceğini bu yüzden vezirin hata ettiğini söylemişlerdi. Nizâmülmülk ise söz konusu ithamlara çok güçlü bir manevî ordu yetiştirdiğini ve bunun daha önemli olduğu şeklinde cevap vermişti. Melikşah da bu konuda vezirini haklı bulmuştu. Bir diğer vaka ise vezirin damadı Seyyidü'r-rüesâ Ebu'l-Mehâsin b. Kemâlülmülk Ebu'r-Rızâ'nın Nizâmülmülk'ü Sultan'a şikâyet etmesidir. Ebu'l-Mehâsin, Sultan'a şöyle demişti: *“Nizâmülmülk ile adamlarını bana teslim et, ben de sana onlardan alıp bir milyon dinar vereyim, çünkü onlar (hazine ve halkın) malını yiyorlar, bazı şehir ve köyleri kendilerine tahsis ediyorlar”*. Bunu duyan Nizâmülmülk, Türklerden oluşan binlerce kölesinin de katıldığı büyük bir ziyafet tertip etmiş ve Sultan Melikşah'a *“Ben sana, babana ve dedene hizmet ettim. Benim hizmet hakkım vardır. Bana ulaşan haberlere*

⁸⁴ Farhad DAFTARY, *İsmailîler Tarihleri ve Öğretileri*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 2017, s.20.

⁸⁵ Cüveynî, s.53-534; OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.222; Abdullah EKİNCİ, “Selçukluların İslâm Dünyasındaki Heterodoks Hareketlerle (İsmailî-Karmatî) Mücadelesi”, *Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)*, Haz. M. Metin Hülagü, Abdülkadir Tuvalı, v.d. , Ankara, 2014, s.19.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, X, 257-258; Cüveynî, s.554; OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.229; DAFTARY, a.g.e., s. 486.

⁸⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 256.

⁸⁸ Turtuşî *Sirâcu'l-Mülûk* adlı eserinde bu rakamı 600.00 olarak vermektedir (Turtuşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, s. 375) ; Hüseyinî, s.46; KÖYMEN, *Alp Arslan ve Zamanı*, s.175.

göre malının onda birini aldığım söyleniyor. Malını aldığım doğrudur, fakat aldığım bu malları senin için topladığım işte şu kölelere, aynı şekilde sadakalara, bağışlara ve vakıflara harcıyorum ki, senin için bunlardan daha muazzam bir hatıra, daha büyük bir şükür ve sevap olamaz. İşte mallarım ve sahip olduğum her şey gözlerinin önündedir, istersen al, bana bir hırka ve zaviye yeter” demişti. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Ebu'l-Mehâsin'in gözlerine mil çekilmesini emretmiş ve onu Sâve Kalesi'ne sürgün etmişti.⁸⁹

Melikşah ile Nizâmülmülk arasındaki gerginliğin temelinde Nizâmülmülk'ün ve ailesinin zaman içinde kazandığı gücün ve bunun Sultan katında meydana getirdiği rahatsızlığın önemli rolü vardır. Aralarını bozan olaylardan biri de Yahudi İbn Allân olayıydı. Nizâmülmülk'ün desteklediği biri olan Basra mültezimi Yahudi İbn Allân'ın şikâyetler üzerine idam edilmesi Nizâmülmülk'ü derinden üzmüştü. Bu olay Sultanla arasında dargınlığa neden olmuştu.⁹⁰ İbn Allân'ın ölümünden sonra Basra yönetimi Humartekin'e verilmişti. Humartekin'in veziri Amidüddeve b. Behmenyâr ile yukarıda bahsedilen Ebu'l-Mehâsin yakın arkadaşlardı. İkisi de Nizâmülmülk'e karşı düşmanlık besleyip onu Sultana boş yere para harcadığı şeklinde suçlamışlardı. Diğer taraftan Sultan Melikşah, Caferek isimli maskarasını çok seviyordu. Nizâmülmülk'ün oğlu Cemalülmülk Caferek'i babasının taklidini yaptığı için yakalatıp öldürtmüştü.⁹¹ Bunun yanında babasına düşmanlık eden Âmidüddeve b. Behmenyar'ın da gözlerine mil çektirtmişti. Sultan tüm bu olanlara çok kızdıysa da başlangıçta ses çıkarmamıştı. Yine de Nizâmülmülk' e tâbi olanların yanlış tutum ve davranışları Sultan ile vezirinin aralarının açılmasına neden olmuştu.⁹² Aralarının bozulmasının diğer bir nedeni de Karahanlı hanedanına mensup ve Melikşah'ın karısı Terken Hatun'un Nizâmülmülk'e karşı olan düşmanca tutumuydu.⁹³ Terken Hatun'un kendine bağlı divânı ve 12.000 kişilik süvari kuvveti vardı. Sahip olduğu güçten de istifade ederek dört yaşındaki oğlu Mahmud'u veliaht yapmak istiyordu. Bu amacını gerçekleştirmek için karşısında en büyük engel olarak

⁸⁹İbnü'l-Esîr, IX, 123; Turtuşî, s.375; Ahmed b. Mahmud, s.142-144; Müneccimbaşı Ahmed, s 90; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.161.

⁹⁰ SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 160.

⁹¹ Bûndârî, s.74.

⁹² SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 161-162.

⁹³ Râvendî, I, 130.

Nizâmülmülk'ü görmekteydi. Zira o, Sultan'ın büyük oğlu Berkıaruk'un veliaht seçilmesini istiyordu.⁹⁴ Bu yüzden Terken Hatun'un tüm çabası Nizâmülmülk'ü makamından azlettirip Tacülmülk'ü Selçuklu Devleti'nin veziri yaptırmaktı. Terken Hatun'un da işe karışmasıyla Sultan ile Nizâmülmülk'ün arası giderek kötüleşmeye başlamıştı. O sıralarda gerçekleşen bir olay iki taraf arasındaki gerginliği iyice tırmandırmıştı. Olay Merv valiliğine Nizâmülmülk'ün oğlu Osman'ın getirilmesinden sonra patlak vermişti. Önceden şehzadelerin valiliğine verilen Merv'in yeni yöneticisi Osman ile Sultana bağlı şahne Emîr Kodan arasında anlaşmazlıklar çıkmış ve Osman babasının gücüne güvenerek muhatabını tutuklamıştı. Osman daha sonra Emîr Kodan'ı bırakmış, Emîr de durumu Sultana anlatmıştı. Durumu öğrenen Sultan çok kızmış ve bundan Nizâmülmülk'ü sorumlu tutarak ona bir grup emirle birlikte şu mesajı göndermişti:⁹⁵ “*Sen benim devletimi ve memleketimi istila eyledin, evlatlarına ve damatlarına verdin. Bunlar benim adamlarıma saygı göstermiyor, halka zulüm yapıyorlar; sen de bunları te'dip etmiyorsun. İster misin ki vezirlik divitini elinden ve sarığını başından alayım ve halkı tahakkümünüzden kurtarayım.*” Bu ağır mektuba Nizâmülmülk de şu şekilde cevap vermişti: “*Devlete ortak olduğumu henüz bilmiyor musun? Bu vezirlik diviti ile sarık, senin tacın ile o derece bağlıdır ki, diviti aldıktan sonra taç da kalmaz gider!*”⁹⁶ Elçilikle vazifeli emirler bu cevabı Sultana bildirmekten ve ikisinin arasındaki düşmanlığın artmasından çekinerek daha farklı bir yanıtı Sultana iletmişlerdi.⁹⁷ Ancak Melikşah böyle bir şeyin olabileceğini düşünerek Berkburd adlı bir emire onları izletmiş ve Nizâmülmülk'ün cevabından haberi olmuştu.⁹⁸ Bu ifadelerden açıkça anlaşıldığı üzere Nizâmülmülk Sultana meydan okumuştı. Onun böylesine cesaretli davranmasında o zamana değin elde ettiği güç ve prestij de önemli bir rolü vardı. Zira oğulları, damatları, torunları devlet bürokrasisinde önemli konumlara yerleşmişlerdi. Ayrıca kendine bağlı 20.000 kölesi bulunuyordu.⁹⁹ İbnü'l-Adîm'in aktardığına göre yukarıda bahsedilen tüm bu gerginliklere rağmen

⁹⁴ Kazvîni, s.46; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.133-134.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, X, 176; Müneccimbaşı Ahmed, s.96-97; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 163-164.

⁹⁶ Hüseyinî, s.48; İbnü'l-Esîr, IX, 176; Kazvîni, s.46; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.134.

⁹⁷ Râvendî aracılık yapanların bu sözlerle ilaveler yaptığını ve Sultanın kızgınlığının arttığını ifade eder (*Râhatü's-Südûr I*, 131).

⁹⁸ İbnü'l-Adîm, s.71; *el-Kâmil*'de bu Emîr Yelberd olarak geçmektedir (İbnü'l-Esîr, X, 177-178).

⁹⁹ Hüseyinî, s. 46.

sultan vezirini azletmemiş fakat ona karşı tedbir aldirtmişti. Kazvîni ise sultanın vezirini azlettirdiğini aktarmaktadır.¹⁰⁰ Ancak Sultan Melikşah'ın son Bağdat seferine veziri Nizâmülmülk ile çıkmış olması İbnü'l-Adîm'in rivayetini daha geçerli kılmaktadır.

Kaynaklara göre vezir 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) tarihinde İsfahan'dan Bağdat'a giderken Nihâvend yakınlarında yardım talebi bahanesiyle kendisine yaklaşan Deylemlî bir genç tarafından hançerlenmek suretiyle hayatını kaybetmiştir. Katili de vezirin adamları tarafından hemen yakalanıp öldürülmüştü.¹⁰¹ Vezirin öldürülmesinden kısa bir süre sonra Sultan Melikşah da Bağdat'ta vefat etmişti.¹⁰²

Selçukluların hizmetine girmeden önce Gazneliler'de kâtip olarak çalışan İranlı devlet adamı Nizâmülmülk Alparslan'ın meliklik döneminden itibaren yanında bulunmuş, onun Sultan olmasının ardından da devletin veziri olmuştu. Vezirlik göreviyle birlikte devletin başta dinî, sosyal ve iktisadî politikalarını değiştirmişti. Pek çok kuruma o şekil vermiş ya da yeni müesseseler meydana getirmişti. Böylece Selçukluların devletleşme sürecinin başında ve zirvesinde yer almıştı.

Kuruluş döneminde eski Türk devlet geleneğine uygun şekilde yapılandırılan Selçuklular Nizâmülmülk'ün vezirliğe getirilmesi ile merkeziyetçi bir yapıya dönüşmeye başlamıştı. Bu yapı Sultan Melikşah döneminde tam anlamıyla yerleştirilmişti. Melikşah'ın ölümünün ardından oğulları Berkıaruk ve Muhammed Tapar'ın uzun süren taht mücadeleleri Nizâmülmülk'ün ortaya koyduğu merkezi yapının bozulmasına neden olmuştu.

Nizâmülmülk görevi sırasında oğulları, hizmetlileri ve onu destekleyenlerle birlikte önemli bir güç haline gelmiştir. Bu yüzden ölümünden sonra bile onun etkisi kurumlarda devam etmiştir. Vezirliği boyunca ortaya konan idarî ve sosyal düzen,

¹⁰⁰ *Bugyetü't-Taleb*, s.71; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 165; *Târîh-i Güzide*, s.47.

¹⁰¹ Bündârî, s.63; *Azîmî Tarihi*, s.32; Râvendî, I, 132; İbnü'l-Esîr, X, 176-177; Kazvîni tarihi 16 Ekim 1092 olarak vermektedir(*Târîh-i Güzide*, s.48); Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.134.

¹⁰² Bündârî Melikşah'ın Nizâmülmülk'ün ölümünden 30 gün sonra öldüğünü belirtir (*Zübdetü'n-Nusra*, s. 63). Râvendî ve Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, ise bu sürenin 1 aydan az olduğunu söyler (*Râhatü's-Südûr* I, 132; *Cami'ü't-Tevârih*, s.135).

XIX. yüzyılın sonuna kadar İran ve Anadolu coğrafyasında geçerli olacak bu konulardaki yapının temelini meydana getirmiştir.¹⁰³

Nizâmülmülk, Sultan Melikşah'ın emriyle kaleme aldığı eseri *Siyasetnâme*'de (*Siyerü'l-Mülûk*) kafasındaki ideal devlet profilini ortaya koymuştur. Devletin veziri olmasıyla birlikte bağlı bulunduğu ve yetiştiği geleneğin dışında aşına olmaya başladığı Türk idarî geleneğine ait kurum ve kuramları da özümseyerek eserinde bunların bir sentezini ortaya koymayı başarabilmiştir. Bu nedenle de eseri özellikle de Selçuklu tarihi çalışanlar için son derece büyük önem arz etmektedir. *Siyasetnâme*'yi değerli kılan bir diğer neden ise eserin daha farklı bir amaçla yazılmış olmasıdır. İslâm tarih yazımı geleneğinde kitaplar genellikle hükümdarı övmek, ondan övgü almak gibi amaçlarla kaleme alınmıştır. Oysa *Siyasetnâme* hükümdarın icazetiyle durum tespiti yapmak amacıyla kaleme alınmıştır. Devlet güçlü ve zengin bir dönemdeyken Sultan Melikşah devletin gidişatı ile ilgili bir eser yazılmasını istemiştir. Bu istek eleştirel tespitlerin kaleme alınmasına imkân sağlamıştır. Böylece *Siyasetnâme*'de, devletin en önemli bürokratik ismi yönetimle ilgili durum tespitinde bulunup tavsiyeler verebilmiştir. O, sorunlar ya da sorun olma potansiyeli olan konular üzerinde durmakla kalmamış aksaklıklar için yapılması gerekenleri de İslâm geleneğine uygun bir tarzda açıklamıştır.

¹⁰³ Antony BLACK, *The History of Islamic Political Thought From the Prophet to the Present*, Edinburgh, 2011, s. 91.

1.BÖLÜM: *SİYASETNÂME*'NİN YAZIMINA ZEMİN HAZIRLAYAN POLİTİK VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI

Eski hükümdarların dönemleri göz önüne alınarak kaleme alınan *Siyasetnâme* Sâsânî, İslâm ve Türk devlet ve idare geleneklerinin üzerine inşa edilmiş bir eserdir. Bu üç farklı kültürün Selçuklular bünyesinde harmanlanması ile ortaya çıkan eserin yazımına zemin hazırlayan siyasî ve sosyal yapı genel hatlarıyla ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.1.Selçuklular Dönemine Kadarki Politik Yapı

Hz. Muhammed'in İslâmiyet'i tebliğ etmeye başlamasından Selçukluların Sünnî İslâm'ın koruyuculuğunu üstlendikleri döneme kadar geçen sürede İslâm Devleti'nin yayılması ve gelişmesiyle birlikte yeni bir siyaset anlayışı da ortaya çıkmıştır. Fetihlerle birlikte sınırlar genişledikçe yabancı unsurlar devlete dâhil olmaya başlamıştı. Zaman içerisinde idarî düzenin oturması ve tecrübe kazanılmasıyla birlikte fethedilen topraklar İslâmî değerler çerçevesinde organize edilerek yapılandırılmıştı. Diğer yandan siyasî liderlik kavgaları, otorite ve egemenlik sorunları, din ve devlet arasındaki ilişki gibi meseleler yeni bir siyaset ve politika anlayışının şekillenmesinde etkili olmuştu.

Bernard Lewis'in de ifade ettiği gibi İslâm siyaset düşüncesinde din ve devlet Hristiyanlıktaki gibi birbirinden ayrı kurumsallaşmamıştı. Hristiyanlıkta halk, dinî anlamda kiliseye, siyasî otorite olarak ise Roma İmparatorluğu'na bağlıydı. İslâm'ın ortaya çıkışından itibaren böyle bir ayrılık söz konusu olmamıştı. Hz. Peygamber aynı zamanda siyasî liderdi.¹⁰⁴ Diğer taraftan başlangıçta idare ve iktidar ile ilgili meselelere dair kesin bir siyasal sistem ortaya koyulmamıştı. Dolayısıyla Peygamberin ölümünün hemen ardından liderlik kavgaları yaşanmaya başlamış ve yalancı peygamberler ortaya çıkmıştı. İktidar meselesi Hz. Ebû Bekir'in halife

¹⁰⁴ Bernard LEWIS, *İslâm'ın Siyasal Dili*, Çev. Fatih Taşar, İstanbul, 1992, s. 9-10.

seçilmesi ile çözümlenmiş ve böylece yaklaşık altı yüzyıl sürecek olan (632-1258) hilafet dönemi başlamıştı.¹⁰⁵

Hız. Ebû Bekir'in halife seçilmesi devletin şura ve biat esasları üzerine kurumsallaşarak merkezî siyasî güç haline gelmesine zemin hazırlamıştı. Bu yapı Hız. Ömer, Hız. Osman ve Hız. Ali dönemlerinde İslâmî esaslar üzerine gelişmeye devam etmişti. Dört Halife döneminde halifeler aday gösterme, genel seçim, ittifak ve çoğunluğun biati gibi yöntemlerle lider olmuşlardı. Öte yandan Hız. Osman'ın ölümüyle başlayan ihtilaflar Hız. Ali döneminde şiddetlenerek devam etmiş, Muaviye'nin liderliği ele geçirmesiyle daha farklı bir sistemi beraberinde getirmişti.¹⁰⁶

İslâm Devleti'nin kuruluşu ilk adımda mahallî boyutlara ve akrabalık ilişkilerine dayanıyordu. Dönemin fiziksel şartlarından kaynaklanan yetersizliklerden ötürü bu ilişkiler akrabalık bağına aşacak durumda değildi.¹⁰⁷ Dört Halife Devri ile bu mahallî geleneklerden sıyrılarak gerçek anlamda devlet organizasyonuna geçilmeye başlanmıştı.¹⁰⁸ "Bu açıdan "Hulefâ-i Râşidun" devri İbn Rüşd'e göre Platon'un ideal devlet dönüşümü düşünceleriyle uyushmaktadır. Bu dönem akabinde gelecek olan Emevi ve Abbasilere göre daha çok dinsel vurguya sahiptir. Aynı şekilde İbn Haldun'da bu dönemi dinsel siyaset açısından ideal olarak görmektedir. Söz konusu dönemdeki dinsel vurgu halifenin, peygamber olan Muhammed'in halefi olması üzerine değildir. Diğer bir ifadeyle dinsel otorite tek başına halifeye ait değildir. Halife devlet adamı olan Muhammed'in halefidir."¹⁰⁹

Hız. Ali'nin öldürülmesinden sonra Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesiyle "Hulefa-i Râşidûn" dönemi sona ermişti (661). Kimin meşru halife olduğu tartışmaları toplumda kalıcı bölünmelere neden olmuştu. Muaviye'yi ve onun haleflerini kabul edenlere Sünnî, Hız. Ali'nin meşru halife olduğunu bu yüzden sadece onun soyundan gelenlerin halife olabileceğini savunanlara Şîî, iki tarafı da

¹⁰⁵ Zerrin KURTOĞLU, *İslâm Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İstanbul, 1999, s. 211.

¹⁰⁶ Ahmet DAVUTOĞLU, "Devlet", *DİA*, IX, 237.

¹⁰⁷ Patricia CRONE, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasî Düşünce*, İstanbul, 2007, s. IX-XII.

¹⁰⁸ Robert MANTRAN, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, Çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s.96; KURTOĞLU, a.g.e., s.211.

¹⁰⁹ KURTOĞLU, s.211-213.

kabul etmeyen, seçim yoluyla en doğru kişinin halife olmasını savunanlara da Hâricî dendi.¹¹⁰

İslâm Devleti'nin lideri olmadan önce Şam valisi olan Muaviye Şam bölgesinde tatbik ettiği yönetim esaslarının ülkenin farklı bölgelerinde de uygulamıştı. Kabileler arasındaki kavgalar karşısında yeni bir uygulama esas alınmıştı. Bedevîler merkezî yönetime dâhil edilerek devlet merkezîyetçi bir yapıya dönüşmeye başlamıştı.¹¹¹ İç çatışmaların devam ettiği bu dönemde Şîî ve Hâricîlere karşı izlenen sert politika muhalefetin artmasına neden olmuştu. Yezid (680-683), II. Muaviye (683-684), Mervan (684-685) ve Abdülmelik (685-705) dönemleri de Şîî, Hâricî isyanlarıyla geçmişti. Abdülmelik döneminden sonra barış sağlanmışsa da II. Yezid (720-724) döneminde yine karışıklıklar başlamıştı.¹¹²

Muaviye'nin halifeliği Hristiyanların yoğun bir şekilde yaşadığı Şam'a taşınmasıyla Bizans ve Suriye etkisi İslâm dünyasına girmişti. Müslümanların yetersiz kaldığı memurluklarda Hristiyan ve İranlı personeller istihdam edilmiş, Bizans ve Sâsânî teşkilatlanma modelleri benimsenmişti. Öyle ki Mısır ve Suriye'de adlî ve idarî teşkilatlardaki yönetici ve memurların önemli bir kısmı Bizans ve Sâsânî kökenliydi. Eski devletler etkisinde merkezî bir İslâm Devleti oluşturulmuştu.¹¹³

Emeviler hilafeti hanedan üzerinden devam ettirerek halifenin kim olacağı tartışmasında bir devrim yapmışlardır. Diğer yandan devletin merkezileştirilerek İran ve Bizans etkisinde teşkilatlandırılması yepyeni bir siyaset ve devlet anlayışı ortaya çıkarmıştır. Emevilerde halifeler dinî lider olmaktan ziyade siyasî lider olmuşlar ve Bizans ve İranlıların idarî sistemiyle yakın ilişki içinde olmuşlardır.¹¹⁴ Bu dönemde dinsel vurgudan uzaklaşmış, İbn Haldun'un değerlendirmesiyle “mülkle karışmış bir hilafet” ortaya çıkmıştı.¹¹⁵

¹¹⁰ Ira M. LAPIDUS, *İslâm Toplulukları Tarihi, I, Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, Çev. Yasin Aktay, İstanbul, 2005, s.104.

¹¹¹ Bahriye ÜÇÖK, *İslâm Tarihi Emeviler ve Abbasiler*, Ankara, 1968, s.34; LAPIDUS, a.g.e. , s.106-107.

¹¹² İsmail YİĞİT, “Emeviler”, *DİA*, XI, 94; MANTRAN, s.105,108.

¹¹³ LAPIDUS, s.109-110; MANTRAN, s.112.

¹¹⁴ MANTRAN, s.182.

¹¹⁵ YİĞİT, “Emeviler”, s. 90; KURTOĞLU, s.213.

İç karışıklıkların devam ettiği dönemde iktidarı ele geçirmek için fırsat kollayan Abbasiler peygamberin amcası Abbas'ın soyuna mensuptu. Bunlar Horasan'da gizlice faaliyette bulunarak kendilerine geniş bir taraftar kitlesi toplamışlardı. 750 yılına gelindiğinde Ebû Müslim el-Horasanî'nin büyük çabalarıyla iktidarı ele geçirmeyi başarmışlardı.¹¹⁶ Ancak onlar Emevilerin seküler tutumuna karşılık dini daha çok ön plana çıkaran bir politikayı tercih etmişlerdir. Ayrıca ilk defa olmak üzere vezaret makamı da bu dönemde tesis edilmiştir.

Kozmopolit ve ticaretin önemli merkezlerinden biri olan Bağdat'ı başkent yaparak Emevilerin merkezileşme politikalarını, hükümet sisteminde seleflerinin yaptıklarını yıkmak yerine geliştirmeye gayret göstermişlerdir.¹¹⁷ Abbasilerin iktidarı ele geçirmelerinde öncü rol oynayan Mevâlî¹¹⁸ ve bilhassa İranlılar da devlet kademesindeki yerlerini almışlardı. Araplarla çatışmaya başlayan İran nüfuzu Emin-Memun mücadelelerinde çok açık şekilde kendini göstermiş ve Memun'un dolayısıyla İranlıların galibiyetiyle sonuçlanmıştır.¹¹⁹

Memun döneminde Abbasilerde halifenin aleyhine olarak İranlıların nüfuzu artmıştı. Nitekim İran menşeli Babek ve Mazyar isyanları onun otoritesine zarar vermişti. Bu yüzden denge unsuru olarak giderek Türklere devlet teşkilatında ve orduda yer verilmeye başlanmıştı.¹²⁰ Mutâsım döneminde Türk asıllı askerlerin ikameti için Samarra şehri kurulmuştu.¹²¹

Abbasi halifeleri kendilerinden önceki dönemlerle karşılaştırıldığında öncelikli olarak onların dini devletin bir aracı haline getirdiği görülmektedir. İbn Haldun bu dönemi mülk temelli siyasal rejim olarak değerlendirir. Başlangıçta Emevilerin mülkle karışan halifeliklerine bir tepki olarak ortaya çıkan Abbasiler X.

¹¹⁶ Hakkı Dursun YILDIZ, "Abbâsîler" *DİA*, I, 31; LAPIDUS, s. 112-115; ÜÇÖK, *a.g.e.*, s.74,78.

¹¹⁷ MANTRAN, s.186; LAPIDUS, s.121.

¹¹⁸ Azat edilen köle anlamındaki Mevla kelimesinin çoğulu olan mevâlî terimi Müslüman olan çoğunluğunu İranlıların ve Türklerin oluşturduğu Arap olmayan milletler için kullanılmıştır (İsmail YİĞİT, "Mevâlî" *DİA*, XXIX, 424).

¹¹⁹ YILDIZ, "Abbâsîler", s. 34.

¹²⁰ YILDIZ, "Abbâsîler", s.34-35; Claude CAHEN, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, İstanbul, 2015,s.148-150; ÜÇÖK, s.99.

¹²¹ ÜÇÖK, s. 98; LAPIDUS, s. 191-192.

yüzyıla gelindiğinde kendi teorileri ile çelişkili bir anlayışı ortaya koymuşlardı.¹²² Din ile devlet arasındaki ilişkinin daha da karmaşıklaşmasından ve Abbasi halifelerinin siyasetlerini meşrulaştırma ihtiyacından dolayı ulema sınıfının izahına gereklilik duyulmuştu. Böylece ulema sınıfı İslâm siyaset dairesi içerisine yeni bir halka olarak eklenmiş oluyordu.

Memun dönemi itibariyle Türklerin askerî alanda güç kazanması beraberinde yeniden otorite sorununu gündeme getirmişti. Türkler halifelerin tahta çıkmasında bile etkili olmaya başlamıştı. Bu durumdan rahatsız olan halifeler ise iktidar sahibi emirleri ortadan kaldırmaktan çekinmiyorlardı. Yönetim “umera” denilen oligarşik zümrenin kontrolüne geçmeye başlamıştı.¹²³ Öte yandan Şii Fâtımîler Mısır’da hem siyasî hem de dinî açıdan önemli bir güç haline gelmişlerdi. İspanya’daki Emevi Emirliğinde III. Abdurrahman halife olduğunu ilan etmişti. Böylece İslâm dünyasında üç farklı siyasî merkez ortaya çıkmıştı.¹²⁴ Ancak Fâtımîler ve Endülüs Emevilerinin dışında Abbasi halifelerin iktidarına en büyük darbe Büveyhîlerin Irak’ta hâkimiyeti ele geçirmesiyle vurulmuştu. Diğer yandan bir diğer Şii İsmailî unsur olan Karmatîlerin de Irak bölgesinde ilerlemesiyle Abbasilerin hem siyasî hem de dinî otoritesi ciddi şekilde sarsılmaya başlamıştı.¹²⁵ Bu nedenle artık Sünnî İslâm’ın temsilcisi ve koruyucusu vazifesini yerine getiremez olmuşlardı. Onların bırakmak zorunda kaldıkları bu misyon X. yüzyılın karmaşık atmosferinde önce Gazneliler ardından XI. yüzyıldan itibaren Selçuklular tarafından üstlenilecekti. Özellikle Selçukluların 1055 yılı itibariyle Bağdat’a girmeleri ve bundan üç sene sonra da halife tarafından Tuğrul Bey’e çifte kılıç kuşandırılmasıyla birlikte Sünnî İslâm’ın tek koruyucusu haline gelmişlerdi. Bu yeni sistemde halifeler sadece dinî bir onay makamı haline gelmişlerdi.¹²⁶

¹²² KURTOĞLU, s.213-214.

¹²³ Ali MAZAHİRİ *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, İstanbul, 1972, s. 122.

¹²⁴ Vasilij Vladimiroviç BARTHOLD, *İslâm’da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul, 2012, s.54; Ahmet OCAK, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul, 2017, s.72; Adam MEZ, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm’ın Rönesansı*, İstanbul, 2014, s. 12.

¹²⁵ ÜÇÖK, s.109-110; YILDIZ, “Abbâsîler”, s. 35.

¹²⁶ BARTHOLD, a.g.e. , s. 56, 58-59; LAPIDUS, s. 215.

Bu noktada peygamberin halefi olarak İslâm Devleti'nin yönetimini üstelen hilafet makamı yaklaşık beş yüzyılda bambaşka bir konuma gelmişti. Siyasî güç elde etmeye başlayan halifenin otorite ile ilişkisinin nasıl olması gerektiği tartışmaları bu süreçte siyasî gücünü kaybeden halifenin meşruiyeti ve otoritesi, İslâm dünyasının koruyucusu olan yeni aktör “Sultan” ile ilişkisinin nasıl olması gerektiği gibi yepyeni meselelere dönüşmüş ve farklı kollardan gelişim gösteren siyasal teoriler ortaya çıkmıştı.

1.1.1.İslâm Siyaset Düşüncesi

İslâm dininin getirdikleri Ortaçağ Doğusu'nda her alanda bir değişim başlatmış ve bu değişim siyasî düşüncede de gerçekleşmişti. İslâm Devleti'nde *Kur'an-ı Kerîm*, sünnet ve hadis kaynaklarının kıyas yoluyla yorumlanmasıyla ortaya çıkan şeriata¹²⁷ korunması esastı. Bunun uygulayıcısı olarak halife aynı zamanda iktidar ve otorite sahibi olarak devlet işleri ve adaletin sağlanması gibi farklı görevlerden de sorumluydu. Onun yükünü azaltmak adına zaman içerisinde vezir ve kadı gibi başka otoriteler de ortaya çıkmıştı. Haliyle halifede ve diğer devlet adamlarında bulunması gereken özellikler, halifenin sorumlulukları ve devlet adamlarının görevleri gibi konular Sünnî ulemanın başlıca tartışma konusu olmuştu.

XI. yüzyıllarda halifenin değişen siyasî durumu değerlendiren Sünnî âlimlerin başında Mâverdî (ö. 1058) gelmektedir.¹²⁸ Mâverdî, halife olmak için gerekli şartlar, halifenin görevleri gibi konuları tartışarak bununla ilgili *Ahkâmus-Sultaniyye* (Yönetim İlkeleri) isimli eserini kaleme almıştır. Ona göre halifenin öncelikli görevi adaleti sağlamak, İslâm Devleti'nin sınırlarını korumak, şeriata karşı gelenleri cezalandırmak gibi vazifelerdi. *Ahkâmus-Sultaniyye* bunlarla sınırlı olmayıp oldukça geniş kapsamlıdır. Halifenin tayinini ve hukuki durumunu, vezirlerin, eyalet valilerinin ve ordu kumandanlarının tayinini, adliye ve nüfus işlerini, imam tayinini, hac, zekât ganimet, vergi ve arazi işlerini, dîvân, suçlular ve belediye işlerini ayrı bölümlerde ele alınmıştır. İslâmî kaidelerin nerdeyse bütün devlet işlerinde nasıl

¹²⁷ Detaylı bilgi için, Joseph SCHACHT, “Şerî'at” *İslâm Ansiklopedisi*, XI, 429-435.

¹²⁸ ROSENTHAL, s.36-39.

uygulanması gerektiği anlatılır.¹²⁹ Mâverdî'nin İslâm siyasal düşüncesine göre öncelikle onun hilafetin siyasî yönünü onayladığını ve dinî otoritesini de bu siyasal vazifelerin yerine getirilmesi üzerinden icra ettirdiğini söyleyebiliriz. Üzerine tartışılan diğer bir konu ise halifenin seçimidir. Halifeler seçim yolundan başka veliaht tayin edilmek şekliyle de getirilebilirdi. Halifenin yönetici sıfatından dolayı veliaht seçebileceği iddia edilmişti. Bu görüşün meşrulaştırılması için de Abbasilerin hizmetinde bulunan Mâverdî halifede bulunması gereken özellikler teorisinin üzerinde durmuştur. Mâverdî'ye göre bu özellikler şunlardır; herhangi bir fiziksel engelin olmaması, karar verirken içtihatla bulunabilecek kadar fıkıh bilmek, cesaretli olmak ve adil olmaktır.¹³⁰

Gâzzalî de yaşadığı dönemde değişen otorite durumunu açıklama yoluna gitmiştir. Halife ve sultan arasındaki otorite ilişkisinden, dinsel ve siyasal otorite arasında bir ayırım yapmıştır. Devlete tâbi olmanın ve sultanın halkını zulme karşı koruması vurgusu üzerinden sultanın otoritesini meşrulaştırır. Çünkü devlet başkanı Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Bu yüzden halife dinî vazifesiyle sınırlandırılmıştır. Bunun yanında Gâzzalî ulema sınıfına danışılması gerektiğini de vurgulamıştır. Adalet temeli üzerine inşa edilen imamet için şeriat bilgisi yol göstericidir. Bu yüzden ulemaya danışarak hareket edilmelidir.¹³¹

Gâzzalî'nin sultan ve halife arasındaki otoriteyi ayrı tutması yaşadığı zamanın siyasal gerçekliğini ortaya koymaktadır. İslâm alimleri siyasî şartlardan dolayı halifenin üstünlüğü üzerine süregelen İslâm siyaset anlayışını bir kenara bırakmak zorunda kalmıştır. Bunu şeriatı en üstün otorite olarak görerek diğer fıkıhçılardan ayrılan Hanbelî âlim İbn Teymiyye'de de görmek mümkündür. O da halifeyi göz ardı ederek siyasî otoritenin gerekliliğini savunur. Artık halifenin seçimi ve tayini meseleleri bir kenara bırakılmıştır. Hilafetin merkeze alındığı düşünce “toplum” ve “adil yönetim” temelli idareye kaymıştır. Ona göre bu idare tamamen şeriat temelli olmalıdır. Şeriata uygun olan kurallara itaat edilmelidir. Allah'ın seçtiği idarecilere itaatin temelinde de idarecinin âdil olması gelir. Doğru ilkelerin uygulanmasında

¹²⁹ el- Mâverdî, *el-Ahkamü 's-Sultaniyye*, s. 31; MANTRAN, s.184; LAPIDUS, s.262; ROSENTHAL, s.48.

¹³⁰ ROSENTHAL, s.49-51; ÜÇÖK, s.123.

¹³¹ ROSENTHAL, s. 59-61; KURTOĞLU, s. 227-229; LAPIDUS, s. 263.

ulemaya da önemli vazifeler düşmektedir. Âlimler hükümdara bu konuda nasihatte bulunmalıdır. Bu yüzden ulemanın konumu da önemlidir. Özellikle kadılar onun siyaset düşüncesinde önemli görevler üstlenmektedirler. Onun hükümdar tasavvurunda “iyiliği emreden kötülükten men eden bir yönetici” vardır. Toplumu temel alan İbn Teymiyye’ye göre kamusal düzen için sadece hükümdar değil bütün Müslümanlar sorumludur. O halife ve siyasî mücadeleleri bir kenara bırakarak şeriat hükümleri üzerinden toplumu yeniden inşa etmeyi amaçlamıştı.¹³²

Gâzzalî ve İbn Teymiye gibi âlimler din ile devletin ters çevrilen bu ilişkisine rağmen şeklen de olsa ideal toplum anlayışı üzerinde durmuşlardır.¹³³ Aynı şekilde pek çok İslâm âliminin düşüncelerinden etkilendiği Farabî de erdemli rejimin ne olacağını sorgulamıştır. Ona göre demokratik bir siyasal düzende erdemli kişilerin yetişmesi mümkündür. Bunun yanında o ideal düzenin gerçekleşmeyeceğinin de farkındadır.¹³⁴ Aristo ve Platon’un felsefî fikirlerinden yararlanan Farabî’nin görüşlerinde Türk töresi de etkili olmuştur. Akılcılığa önem vermesin yanında onun siyasetle ilgili düşüncelerinde merkeziyetçi idarenin de izleri görülmektedir.¹³⁵

Peygamberin vefatından Selçuklular döneme kadarki süreçte gelişen ve değişim gösteren halife, iktidar, otorite ve sultan ilişkileri yaşanan siyasî kırılmalara değinilerek Mâverdî, Gâzzalî ve İbn Teymiyye gibi İslâm âlimlerinin fikirleri üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır. İslâm siyaset teorisi yukarıda aktarılan Sünnî ulemanın hilafet ve iktidar teorisinden başka İran etkisiyle gelen nasihat literatürü üzerinden de gelişme göstermiştir. Bu türün en meşhurlarından olan *Siyasetnâme* hem yazıldığı dönemin hem de bu kültürün izlerini taşımaktadır. Eserin oluşmasına zemin hazırlayan siyasî ve sosyal durum hem Ortaçağ siyaset düşüncesi açısından hem de siyasetnâme geleneği açısından üzerinde durulması gereken bir konudur.¹³⁶

¹³² ROSENTHAL, s. 75-79; KURTOĞLU, s. 234-242; LAPIDUS, s.264-265.

¹³³ KURTOĞLU, s. 213-214.

¹³⁴ KURTOĞLU, s.153.

¹³⁵ ÇUBUKÇU, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, s. 100-101; KURTOĞLU, s.158.

¹³⁶ *Siyasetnâme* geleneği ikinci bölümde ele alınacaktır.

1.2. Sosyo-Kültürel Yapı

İslâm dünyasında Muaviye'nin hilafeti ele geçirmesinin ardından devletin merkezini Şam'a taşımasıyla özellikle kültürel alanda Helenistik-Bizans etkisi, idarî yapıda ise İran kültürünün etkisi hissedilmeye başlamıştı.¹³⁷ Bu dönemde fetihlere önem verildiği için devletin toprakları genişlemiş ve gayrimüslim tebaanın sayısı artmıştı. Zerdüşter, Hristiyanlar, Yahudiler ve Budistler 'zımmî' statüsüyle İslâm toplumu içinde var olmaya başlamışlardı. Gayrimüslim nüfusunun yükselmesiyle Müslümanlar ve zımmiler olarak ikiye ayrılan İslâm toplumu Müslümanların kendi içinde farklılaştığı bir kategori de oluşturabiliyordu. Emevilerin Arap olmayanlara karşı uyguladıkları mevâlî politikasından dolayı da Müslümanlar kendi içinde Araplar ve mevâlî ikiye ayrılmıştı.¹³⁸ Bu bölünmelerin zamanla daha da keskinleşmesi Emevilerin yıkılmasına ve Abbasi devriminin başarılı olmasına zemin hazırlamıştı.

Uzun süren Emevi muhalefeti 750 yılında Abbasi hanedanının Horasanlıların desteğiyle iktidarı ele geçirmesiyle sonlanmıştı. Abbasiler devletin merkezini Bağdat'a taşıyarak yeni ve daha yoğun bir kültürel etkileşimin yolunu da açmıştı.¹³⁹ Emevilerin mevâlî politikasına son vererek devlet teşkilatlarında ve orduda Arap olmayan gruplara yer vermeleri İslâm Devleti'nin yabancı unsurlarla gerçek anlamda kaynaşmasının zeminini oluşturmuştu. Bu kaynaşmayı öncelikle idarî yapıda görmektediriz. Mevâlî'nin idarî yapıda yoğun bir şekilde istihdam edilmesi Fârs geleneklerini de beraberinde getirmişti.¹⁴⁰ Hatta bu etki zamanla abartılı bir boyut kazanmıştı. Emevilerin son zamanlarında (701) mevâlî politikasına karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Şuûbiye akımı bu dönemde güçlenmeye başlamıştı. Bu grup başlangıçta milletler arasındaki eşitliği savunurken zamanla siyasî ve fikrî bir hareket haline gelerek mevâlînin Araplardan üstün olduğunu savunmaya başlamıştı. Edebî alanda da etki kazanan bu akım sayesinde entelektüel sahada da İran geleneklerinin etkisi artmıştı. Bu harekete Arapların tepkisi gecikmemişti. Başta Cahîz ve İbn

¹³⁷ Ahmet ALTINGÖK, "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX (2), s. 472.

¹³⁸ Corcî ZEYDÂN, *İslâm Uygarlıkları Tarihi II*, Çev. Nejdî Gök, İstanbul, 2015, s.568.

¹³⁹ CRONE, a.g.e., s. 224.

¹⁴⁰ ZEYDÂN, a.g.e. s.569-570; Hamilton A. R. GIBB, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev. Kadir Durak, Atilla Özkök v.d., İstanbul, 1991, s.23.

Kuteybe gibi isimler olmak üzere adı geçen hareketin etkisini kırmak için edebî faaliyetler başlatılmıştı.¹⁴¹ Araplardan doğan bu reaksiyon sonucunda Şuûbî hareketi etkisini kaybetse de İslâm Devleti'nde fikrî ve edebî sahalarda İran etkisi son bulmamıştı. Bunun en önemli nedeni ise Sâsânî kaynakları başta olmak üzere farklı kültürlerden yapılan çeviri faaliyetleriydi.¹⁴²

İlk tercümeler Emeviler zamanında yapılmaya başlanmıştı. “Bunlar daha çok Grekçeden çevrilen tıp ve kimya alanlarındaki eserlerdi. Abbasiler döneminde ise Halife el-Mansur döneminde tercüme faaliyetleri önem kazanmış ve Hârûn Reşîd döneminde artmıştı. Sadece Fârs ya da Hint edebiyatından değil, Antik Yunan'dan eserler de aynı dönem içerisinde Arapçaya tercüme edilmişti.”¹⁴³ Tercümanlar daha çok İranlılar ve Süryaniler arasından çıkmaktaydı.¹⁴⁴ Ayrıca müellifler Arapça eserler verseler de bunların önemli bir kısmı aslında İran kökenliydi.¹⁴⁵ Örneğin *Hudaynâme*'nin Arapça versiyonunu yazan İbn el-Mukaffa¹⁴⁶ Fârs kökenliydi.¹⁴⁷

Sâsânîlerin zengin edebiyatından ağırlıkla nasihatnâme tarzında eserler İslâm medeniyetine miras olarak gelmişti. Zira Dört Halife Devri'nin sonlarına doğru yaşanan iç çekişmeler dolayısıyla İslâm Devleti'nde halifenin yönetimdeki konumu, siyasî alandaki tutumları gibi konular öncelikli meseleler haline gelmiş ve tartışılmaya başlanmıştı. Bu konudaki tartışmalar İslâm Tarihi'nde birçok dinî ve siyasî fırkanın da ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla siyaset konusundaki gereklilikler de dikkate alınarak Sâsânî edebiyatından daha çok siyasetnâme türünde yönetim üzerine yazılan kitaplar Arapçaya çevrilmişti.¹⁴⁸

Çeviri faaliyetlerinin yanında kaynakları *Kurân-ı Kerîm* ve sünnet olan kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, kelim gibi dinî ilimler de Emeviler dönemi itibariyle gelişmeye

¹⁴¹ Adem APAK, “Şuûbiye”, *DİA*, XXXIX, 245-246; GIBB, *a.g.e.*, s.25, 87.

¹⁴² M. Fuad KÖPRÜLÜ- Wilhelm BARTHOLD, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 2014, s.53.

¹⁴³ Tauraj DARYAEE, *Sâsânîan Persia The Rise and Fall of an Empire*, London, 2009, s. 120.

¹⁴⁴ Fatih SÜRGİT, *Selçuklu Dönemi Âlimleri*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, s.7.

¹⁴⁵ GIBB, s. 252; DARYAEE, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁴⁶ İbnü'l-Mukaffa, *Pendnâme ve Fabl* türünde eserleri de Arapçaya çevirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail DURMUŞ, “İbnü'l-Mukaffa” *DİA*, XXI,130-134.

¹⁴⁷ Hasan Hüseyin ADALIOĞLU, “Bir Siyasetnâme Olarak “Kutadgu Bilig”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, s.240.

¹⁴⁸ DARYAEE, s. 122.

başlamıştı.¹⁴⁹ Abbasiler döneminde ilmî çalışmalar daha da önem kazanmıştı. Dinî ilimlerin yanında pozitif ilimler ve filoloji, tarih, edebiyat gibi sosyal alanlarda da önemli bir seviyeye gelinmişti. Bağdat, Basra ve Kûfe entelektüel hayatın merkezi haline gelmişti. X. yüzyıla gelindiğinde tüm bu alanlarda zirveye varılmış ve bu dönem bu yüzden İslâm'ın Rönesansı olarak da adlandırılmıştır. Bu dönemi zirveye taşıyan nedenlerin başında halifelerin ilim adamlarını koruması altına alması, kâğıt üretiminin yaygınlaşması, kütüphane ve camilere bağlı medreselerin sayısının artması gelmektedir.¹⁵⁰ Ayrıca medreselerin henüz sistemli hale gelmemesinden dolayı ilim tahsili yapanlar seyahat ederek farklı hocalardan dersler alıyordu. Bu şekilde yapılan özgür eğitim metodu sayesinde öğrenciler tek bir anlayışa bağımlı kalmadan farklı bakış açılarını öğrenme ve geniş bir perspektif kazanma imkânına sahip olmuşlardı.¹⁵¹

Diğer taraftan, Abbasilerin merkezi otoritesi zayıfladığı için uzak eyaletlerde valiler ve kumandanlar etkili olmaya başlamıştı. Bunlar zamanla atandıkları bölgenin yönetimini ele geçirerek bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. “Tâhir b. Hüseyin'in Horasan'a vali olarak atanmasından sonra Tâhirîler (821-873) bölgenin yönetimini ele geçirmişti.¹⁵² Daha sonra Sistân bölgesine hâkim olan Saffârîler (861-1003) Tahirîlerin hâkimiyetine son vermişti.¹⁵³ Ardından da Horasan ve Maverâünnehir Sâmanîlerin (819-1005) hâkimiyetine geçmişti.”¹⁵⁴

Merkezi Buhara olan Sâmanîler döneminde Horasan ve Maverâünnehir bölgeleri her açıdan altın çağını yaşamış, sadece ekonomik açıdan değil, sosyal ve kültürel alanlarda da zenginleşmişti. Tarımın gelişmesi bölgede ticaretin de gelişmesini sağlamıştı. İpek yolu ve bu yolla birleşen Kürk ve Baharat Yolu'nun varlığı bölgenin büyük bir ticarî ve buna bağlı olarak sosyo-kültürel canlılık yaşamasını sağlamıştı. Horasan İslâm dünyası içerisinde her zaman ayrı bir ekol olmayı başarmıştı. Öyle ki başta Buhara olmak üzere Horasan şehirleri entelektüel

¹⁴⁹ YİĞİT, “Emeviler”, s. 98.

¹⁵⁰ CAHEN, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s.399.

¹⁵¹ Aydın USTA, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmanîler*, İstanbul, 2013, s.462.

¹⁵² Hasan KURT, “Tahirîler”, *DİA*, XXXIX, 403.

¹⁵³ Erdoğan MERÇİL, “Saffârîler”, *DİA*, XXXV, 464.

¹⁵⁴ YILDIZ, “Abbâsîler”, s.39; USTA, a.g.e., s. 53; Cihan PİYADEOĞLU, *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul, 2012, s.28.

gelişme açısından dönemin kültür ve ilim merkezi olan Bağdat'ın bile önüne geçmişti. Yine İslâm dünyasında ilk medreselerde Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde ortaya çıkmıştı.¹⁵⁵ Bu medreseler Selçuklulardaki Nizâmiyye Medreseleri gibi sistemli değildi.¹⁵⁶ Şahıslara bağlı olan medreselerdi. Örneğin, Sâmânîler'in Horasan Valisi Ebu'l-Hasan es-Simcûrî Nişabur'a davet ettiği İbn Fûrek için kalacağı bir ev ve ders vereceği bir medrese inşa ettirmişti.¹⁵⁷ Bunun yanında Nişabur'da dört medrese daha yapılmıştı. Bunlar: Beyhakiyye Medresesi, Sa'diyye Medresesi, Ebû Said İsmail el- Esterâbâdî ve Ebû İshak el- İsferâyinî tarafından inşa ettirilen medreselerdir.¹⁵⁸ Farklı bölgelerden ilim tahsil etmek isteyenler başta Semerkand, Buhara, Nişabur ve Belh gibi şehirlere geliyorlardı.¹⁵⁹ Kültürel ve entelektüel hayatın zenginliği burada büyük âlimlerin yetişmesini sağlamıştı. Müslim b. Haccac (ö.875) Nişaburlu büyük bir muhaddisti. Meşhur ilim adamı Birunî (973-1048) Hârizmli'ydi. Tıp alanında önemli bir isim olan İbn-i Sina (980–1037) Belh'de doğmuş ve Buhara'da eğitim almıştı.¹⁶⁰

Karahanlılar ve Sâmânîlerin ordusunda kumandan olan Alptekin önderliğinde kurulan Gazneliler söz konusu dönemin diğer önemli aktörlerindendi. Sâmânîlerin entelektüel sahadaki başarısını Gazneliler devralmıştı. Başta Gazneli Mahmud olmak üzere Gazneli hükümdarları saraylarında edip ve âlimleri toplamışlardı. Bu dönemde şiir ve tarih yazıcılığı alanlarında önemli gelişmeler kaydedilmişti.¹⁶¹ Diğer taraftan Türkistan coğrafyasındaki Karahanlılar bahsi geçen devletlerden Türkçe eserler vermesiyle ayrılmaktadır. İslâmiyet'i kabul etmelerinin ardından Türk kültürü ile İslâm medeniyetinin gerçek anlamda sentezini yaparak ilk ürünlerini vermişlerdir.¹⁶² Yusuf Has Hâcîp'in *Kutadgu Bilig*'i, Kaşgarlı Mahmud'un *Divânı lügati't-Türk* adlı eseri, Ebîb Ahmet Yükneki'nin *Atabetü'l- Hakâyık*'ı ve Ahmet Yesevî'nin *Divân-ı*

¹⁵⁵ PİYADEOĞLU, a.g.e., s.28; USTA, s. 457-458.

¹⁵⁶ Ahmet Yaşar OCAK, *Türkler, Türkiye ve İslâm Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s.61; USTA, s. 586.

¹⁵⁷ İsmail PIRLANTA, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 361.

¹⁵⁸ OCAK, *Nizâmiye Medreseleri*, s.80.

¹⁵⁹ USTA, s. 586.

¹⁶⁰ Bertold SPULER, *Iran in The Early Islamic Period Politics, Culture, Administration and Public Life Between The Arab and The Seljuk Conquests, 633-1055*, Leiden, 2014, s. 251.

¹⁶¹ Erdoğan MERÇİL, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, s.92-93.

¹⁶² Halil İNALCIK, "Kutadgu Bilig"de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Ankara, 1966, s.259.

Hikmet'i Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Karahanlılar döneminde eğitim ve öğretim faaliyetlerine de önem verilmiş Semerkant'ta Tamgaç Buğra İbrahim tarafından Hanefî esaslar üzerine eğitim veren bir medrese inşa edilmiştir (1067).¹⁶³

Sâmânîlerle birlikte kültürel hayatta öne çıkan Horasan bölgesi siyasî gücü el değiştirse de entelektüel çehresini korumuştur. Bölgenin entelektüel yapısı ve kültürel dokusu Emeviler döneminden süregelen İslâm medeniyeti çerçevesi içinde farklı milletlerin katkıları ile şekillenmiştir. Sâsânîlerden gelen devlet teşkilâtı ve bürokratik yapı modeli İslâm Devleti içinde şekillenerek Sâmânî, Gazneli ve Karahanlıların katkılarıyla Selçuklu egemenliğinde Türk geleneklerinin de etkisinde yeniden yapılandırılmıştır. Bu yapılandırılma da büyük rolü olan ünlü vezir anlatılan sosyo-kültürel iklimin etkisinde meşhur eseri *Siyasetnâme*'yi kaleme aldı.

¹⁶³ Necmeddin HACIEMİNOĞLU, "Karahanlı Türkçesi", *DİA*, XXIV, 412; Nesimi YAZICI, *İlk-Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 2014, s.166-167.

2. BÖLÜM: SİYASETNÂME GELENEĞİ VE NİZAMÜLMÜLK SİYASETNÂMESİ

Bu bölümde siyasetnâme türünün ilk örnekleri, bunların genel özellikleri ve en meşhurları ile Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinin karşılaştırılması yapılarak *Siyasetnâme*'nin bu yazım türü içindeki konumu ortaya konmaya çalışılacaktır. Bunun yanında çalışmamızın temelini oluşturan eserin muhteviyatı da incelenecektir.

2.1. Siyasetnâme Geleneği

Siyasetnâmeler için belirli bir başlangıç tarihi ve ortaya çıkış yeri olarak belirli bir coğrafya söylemek zordur. Hem doğu hem batı edebiyatında bu türde ya da bu tür içinde değerlendirilebilecek çok sayıda eser mevcuttur. Eski çağlarda Doğuda ve Batıda birbirlerine benzeyen eserlerin varlığı toplumlar arasındaki etkileşimi akla getirmektedir. Doğu edebiyatında ortaya çıkan bu eserlerden Batı haberdar mıydı yoksa bu metinler birbirlerinden bağımsız şekilde mi ortaya çıktılar? Bu soruya kesin ve net bir cevap vermek oldukça zordur. Yine de varılan en önemli sonuç şudur ki; birbirlerinden bağımsız ya da haberdar olarak kaleme alınsalar bile bu eserler yazıldıkları toplumların belli bir seviyede edebî kültürünün olduğunu ve yazıldıkları dönemdeki ideal devlet anlayışını ortaya koyarlar.

Farklı kültürlerin siyasetnâme türündeki en meşhur ilk örnekleri olarak değerlendirebileceğimiz *Pança Tantra*, *Devlet*, *Politika* ve *el-Medinetü'l Fâzıla* eserleri iyi bir yönetimin nasıl olacağını ele alırlar. Bu konu eski çağlardan beri düşünülmüş, nihayetinde de siyasetnâme türünde eserler ortaya çıkmıştır. Batı edebiyatında ise *Secretum secretorum* ve St. Augustine'in *City of God* yapıtı aynı türde eserlerdendir.¹⁶⁴ Bu örneklerden anlaşılacağı üzere bir yazım türü olarak siyasetnâmeleri sadece doğu ya da batı kültürüne mal etmek doğru değildir. Farklı coğrafyalarda ortaya çıkan bu eserleri bir arada zikretmemizi sağlayan özellik içeriklerinin ya da verilmek istenen mesajın benzer olmasıdır.

¹⁶⁴ Neguin YAVARI, *Advice for the Sultan Prophetic Voices and Secular Politics in Medieval Islam*, London, 2014, s.8.

Doğuda ve özellikle yukarıda bahsedildiği üzere Sâsânî edebiyatında siyasetnâme-nasihatnâme türündeki eserlerin sayısı çoktur. Anderznâme, Pendnâme gibi türleri bulunan nasihatnâme edebiyatı Hint etkisinde Sâsânîlerde gelişme göstermiştir. Bu türün en önemli örnekleri arasında *Tansar'ın Mektubu* ve *Buzurc Mihr Risalesi*, *Genç Şahgan* ve *Ayinname* gibi eserler gelir.¹⁶⁵

Bu tür İslâmiyet ile birlikte gelişmeye devam etmiştir. Peygamberin öğütlerini aktaran siyerler bu türün İslâmiyet sonrasındaki ilk örnekleri olarak görülür. Farabî'nin *el-Medinetü'l Fâzıla* adlı eseri bu tarzda yazılan ilk eserlerin en meşhurlarındandır. Eserde idealist bir yaklaşımla ütöpik devlet düzeni ortaya konmuştur. Bu açıdan Eflatun'un *Devlet* eseri ile benzerlik gösterir.¹⁶⁶

Siyasetnâme türünün özelliklerini taşıyan bir diğer eser ise “Câhiz'in *et-Tâc fî ahlaki'l-mülûk* adlı eseridir. Bu eserlerden önce ilk halife Hz. Ebû Bekir'in (632-634) komutanlarına fethedecekleri yerlerdeki halka iyi davranmalarını nasihat ettiği sözleri¹⁶⁷ ve Hz. Ali'nin Mısır valisi el-Eşter en-Nehaî'ye gönderdiği rivayet edilen uzun mektubu *Nechü'l-belâga* da siyasetnâme türü içinde değerlendirilir. Emeviler döneminde de bu türde eserler verilmiştir. Eski Yunan ve İran edebiyatından Arapçaya çeviriler yapan Mevlâ Ebu'l-Alâ Sâlim Horasan'da çıkan karışıklıklara çözüm sunmak için valilere *Kitab fî's-siyâseti'l-âmiyye* adlı risale yazmıştır. Yine Emeviler döneminde Abdülhamid el-Kâtib'in son Emevi halifesi II. Mervân adına oğlu Abdullah'a yazdığı *Ahdü Mervân ilâ İbnihî Ubeydillah* adlı risale de İslâm edebiyatındaki ilk siyasetnâmeler arasında yer alır. Ayrıca İbn Mukaffa'nın Abbasi Halifesi Mansur için yazdığı *Risâletü's-sahâbe* adlı mektubu ve *el-Edebü'l-Kebîr* ve *el-Edebü's-sagîr* eserleri de siyasetnâme türündedir. İbn Mukaffa'nın siyasetnâme türünde çok sayıda telif ve tercüme eserleri vardır. Ayrıca Endülüslü âlim Turtûşî'nin

¹⁶⁵ Ahmet ALTINGÖK, Sasani Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX / 2, 2014, s.476; İNALCIK, a.g.m. , s.263.

¹⁶⁶ Hasan Hüseyin ADALIOĞLU, “Siyasetnâme”, *DİA*, XXXVII, 304,305.

¹⁶⁷ Erdoğan MERÇİL, “Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, farsça metin ve Türkçeye tercüme)”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Ed. M. Tayyib Gökbilgin, VI, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1975, s.204.

Sirâcu'l-Mülûk adlı eseri ve Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *el-Misbâhu'l-mudî* adlı eseri de nasihatnâme türü içinde değerlendirilir.”¹⁶⁸

Siyasetnâme (nasihatnâme) türündeki eserler özelde hükümdar için nasihat ve tavsiye vermek amacıyla yazıldıysa da bunlar herkese bir şeyler söyleyen kitaplardır. Dolayısıyla bu tür, yüzyıllar boyunca etkisini korumuştur.¹⁶⁹ Selçuklular dönemine kadar gelişerek devam eden bu yazım türündeki telif eserlerin sayısında özellikle XI. yüzyıldan itibaren bir artış görülmektedir. Bunun nedeni yazarların siyasî ve kültürel açıdan yaşanan yükseliş döneminden sonra çıkması muhtemel sorunlara karşı hükümdarları uyarma gereği görmeleri olarak değerlendirilir.¹⁷⁰ Bu türün en meşhur eserlerinden biri olarak değerlendirilen *Siyasetnâme* de aynı amaçla kaleme alınmıştır.

2.2. *Siyasetnâme*'nin Kaleme Alınması ve Muhteviyatı

Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme* (*Siyerü'l-Mülûk*) adlı eserini yazma sebebi Sultan Melikşah'ın buyruğudur. Nitekim eserinde bunu çok açık şekilde ifade etmiştir. Sultan Melikşah hizmetindeki devlet adamlarından Nizâmülmülk, Şerefülmülk, Tacülmülk ve Mecdülmülk “*her biriniz memlekete dair düşünüp saltanatımız devrindeki aksaklıkları tespit ediniz. Dergâh, dîvân ve sarayımızda yerine getirilmesi gerekirken, es geçilen yahut gözümüzden kaçan durumları gözden geçiriniz. Ayrıca evvelki padişahların icra etmiş oldukları halde bizim de yapmamız gerekirken icrasından geri kaldığımız durumları saptayınız. Üzerlerinde fikirler eyleyelim. Bu fikirleri hayata geçirelim de din ve dünya işlerimiz yolunca yordamınca idame etsin diye gerek Selçukluların gerek başka padişahların töre ve adetleri üzerinde mütalaa edip bu mütalaaları açık seçik olarak kaleme alarak bize sununuz. Bize arzı yapılan bu çalışmalardan makul olanını hayata geçirelim ki her bir iş kuralınca yapılsın. Mevla'ya ısmarlayalım işlerimizi ardından. İlahi gazaba uğramamak için memlekette hakkıyla yapılan yahut fesada bulaşmış her ne var ise haberdar olalım...*”¹⁷¹ şeklinde bir istekte bulunmuştur. Onun böyle bir eser

¹⁶⁸ ADALIOĞLU, a.g.m., s.304,305.

¹⁶⁹ CRONE, s.224.

¹⁷⁰ ADALIOĞLU, s. 305.

¹⁷¹ *Siyasetnâme*, s. 3.

yazılmasını istemesi memlekette bazı aksaklıkların baş gösterdiğini ve kendisinin de bunun bilincinde olduğunun göstergesidir.

Yazılanlar arasında Sultan tarafından en fazla tercih edileni vezir Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'si olmuştur. İçerisinde kendi dönemi ve geçmişten birçok siyasî ve tarihî detayı barındıran bu eser Ortaçağ Türk-İslâm siyaset anlayışının en güzel yansımalarını içermektedir.

Öte yandan Melikşah güç ve nüfuz kazanan dolayısıyla biraz daha rahat hareket etmek isteyen vezirine hatalarını göstermek için böyle bir rapor hazırlanmasını istemiş olabileceği de ihtimaller arasındadır. Bu durumda Nizâmülmülk'ün *Siyasetname*'yi yazarak bir anlamda Sultan'a karşı kendini savunmaya çalışmış olabileceği de diğer ihtimalle bağlantılı bir öngörüdür. Öte yandan kaleme aldığı bu eserde düşmanları Tacülmülk ve Terken Hatun tarafından suçlandığı konulara da açıklık getirmektedir. Tacülmülk ve Terken Hatun, Melikşah'ı kışkırtmak için devlet hazinesinden Nizâmülmülk'ün ilim adamlarına yaptığı ödemenin fazla olmasını öne sürmüşlerdir. *Siyasetnâme*'nin on sekizinci faslı, “Devlet meselelerinde padişahların âlimlerle istişare etmesine dair”dir.¹⁷² Vezir burada âlimlerin önemini vurgulamak istemiştir. Onların devlet meselelerinde dahi fikirlerine başvurulacak önemli kişiler olduklarını ifade etmiştir. Âlimlere bu derece büyük önem atfetmekle dolaylı yoldan onlar için ayrılan harcamanın yerinde olduğuna da işaret etmiştir. Böylece bir bakıma bu konudaki fiilleri için kendini savunmuştur.

Nizâmülmülk, Sultan Melikşah'ın bu buyruğuna itaat ederek kendi ifadesiyle “bildiği ne varsa” eserine aktarmıştır. Kitabın giriş kısmında niyetini ve yöntemini açıkça ifade etmiştir. Bu şekilde bir giriş onun yazar olarak kabiliyetini göstermektedir. Eser belli bir düzene göre yazılmıştır. Neden yazıldığı, ne amaçla yazıldığı, hangi referans noktalarının kaynak olarak alındığı giriş kısmında açıklanmıştır. Yazarın bu bilgileri başlangıçta okuyucuyla paylaşması onun yazım üslup ve tekniğine hâkim olduğunu da göstermektedir. Yöntem olarak hoşça okunması için “her konuya ilişkin hadis ve *Kur'an-ı Kerim* ayetleri, veciz sözler,

¹⁷² Nizâmülmülk, s. 127.

kıssalar ve bu kıssalardan hisseler, geçmiş zaman büyüklerinin sözlerini”¹⁷³ katarak bir anlatım ortaya koymuştur. Nizâmülmülk böyle bir yöntem geliştirerek eserin okunurluğunu kolaylaştırmanın yanında yazdıklarının bir bakıma referansını da vermiştir. *Kuran-ı Kerim*’den ayetlerle, hadislerle ve geçmiş tarihi olaylardan örneklerle fikirlerinin isnadını ortaya koyarak anlattıklarının güvenilirliğini arttırmaya çalışmıştır. Bu açıdan bakıldığında Nizâmülmülk’ün referans ihtiyacı duymuş olabileceğini de söyleyebiliriz. Ayrıca ayet, hadis ve geçmiş tarihi olaylar üzerinden bir anlatımının olması, onun bu konulardaki bilgisinin ve tarih şuurunun da kanıtıdır. Öte yandan din ve tarih üzerinden bir anlatım yaparak eserini meşrulaştırma yoluna gitmiştir. Zira bu ikisi, Selçuklu toplumunda en çok kabul gören ve güvenilen alanlar olduğu için bunlar üzerinden fikirlerini ortaya koyması, eserin kabul görmesini yani meşruiyetini arttırmıştır. Vezir eserinde anlattıklarına o derece güvenir ki “nasihatleri uygulandığı takdirde iki cihanda mutlu olunacağına işaret etmektedir.”¹⁷⁴

Nizâmülmülk aldığı eğitimlerle edindiği bilgisini, yaptığı işlerle kazandığı devlet adamlığı tecrübesini, hocalarından edindiği yaklaşımları bu esere aktarmıştır. Kitabı ilk önce 39 fasıl olarak yazmıştır. Evvela 1091 yılında eseri ilk hali ile Sultan Melikşah’a sunulmuştur. Öte yandan kendilerinden de rapor beklenen Şerefülmülk, Tacülmülk ve Mecdülmülk’ün hazırladıkları eserler hakkında günümüze ulaşan bir bilgi yoktur.¹⁷⁵ *Siyasetnâme* sultanın katında kabul gördükten sonra aynı yıl içinde Nizâmülmülk eserine 11 bölüm daha eklemiştir. Bu bölümler daha çok devleti ciddi şekilde tehdit eden Bâtınî meselesi üzerinedir. 1092’de Bağdat’a gitmeden önce eserinin son halini seferden dönememe ihtimaline karşın Sultan Melikşah’a verilmek üzere saray kütüphanecisi Muhammed b. Nasih’a emanet etmiştir.¹⁷⁶ Muhammed b. Nasih sonradan eklenen 11 bölümle birlikte 50 fasıl olan *Siyasetnâme*’yi ancak Muhammed Tapar devrinde ortaya çıkarabilmiştir. Bunun nedeni ise devlette yaşanan taht mücadelelerinden kaynaklanan kargaşa ve Bâtınî tehlikesinin artmış olmasıdır.¹⁷⁷

¹⁷³ *Siyasetnâme*, s. 4.

¹⁷⁴ *Siyasetnâme*, s. 4.

¹⁷⁵ *Siyasetnâme*, s. XII.

¹⁷⁶ *Siyasetnâme*, s. XII.

¹⁷⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. Sadık Yalsızuçanlar, İstanbul, 2015, s.15.

Çalışmamıza başlarken hedeflenen en önemli hususlardan biri Nizâmülmülk'ün eserinde tavsiye ettiklerinin Selçuklu reel tarihindeki karşılığını, nasihatlerin uygulanıp uygulanmadığını ortaya koymaktır. Bu yüzden öncelikle eserin muhteviyatını incelemek gerekmektedir.

Nizâmülmülk 50 fasılda Selçuklu Devleti'ne dair neredeyse tüm konuları detaylı bir şekilde ele almıştır. Temel meseleler olarak devlet adamlarının idaresi, memur ile halk arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği, devlet içinde önem arz eden teşkilatların ahval ve idaresi, saray, ordu, ceza ve din gibi konular işlenmiştir. İlk yazılan 39 fasılda genel temalar saray, ordu ve bürokrasi üzerinedir, son 11 fasılda ise ağırlıkla ceza ve din konusu ele alınmıştır. Eserin yazılmaya başlandığı tarihin tamamlanma tarihinden (1091) çok önce olduğu anlaşılmaktadır. İlk fasıllarda vezir Sultan Melikşah'a karşı muhalefet edecek kimsenin olmadığını söylemektedir.¹⁷⁸ Eserin tamamlandığı tarihlerde ise Hasan Sabbah önderliğindeki Bâtınîlik yayılmıştır. Dolayısıyla eser daha Bâtınîlik yayılmamışken yazılmaya başladığı söylenebilir.¹⁷⁹

Kitap Allah'a hamd ve peygambere selam ile başlar. Fasılların belli bir konuya göre sırası yoktur. Kafesoğlu'na göre fasılların sıralamasındaki bu karışıklığın sebebi Nizâmülmülk'ün eserinin ikinci bölümünü tamamladıktan sonra tekrar gözden geçirme imkânının olmamasıdır.¹⁸⁰ Bazen benzer konular farklı fasıllarda ele alınmıştır. Bu yüzden fasılları belli başlıklar altına toplamak zordur. İlk fasıl Sultan'a övgüye ayrılmıştır. Ortaçağ temel kaynaklarına bakıldığında eserin sunulacağı hükümdara uzun methiyeler dizildiği, şiirler atfedildiği görülür. Nasihat kitaplarının genel özelliği olan hükümdarı abartmak ve övmek aslında sonradan gelişen bir tutumdur. Bu eğilim sonraki dönemler de artarak devam etmiştir. Halifenin eteğinin ucunu öpmek gibi kalıplaşmış davranışlara kadar gitmiştir.¹⁸¹ Vezirin eserinde ise abartıya kaçmadan saygı boyutunda övgü yapılmıştır. Bu övgü faslı sonrasında *Padişahların, Allah u Teâla'nın Kendilerine Sunduğu Nimetlerin*

¹⁷⁸ *Siyasetnâme*, s.13.

¹⁷⁹ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 138.

¹⁸⁰ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 139.

¹⁸¹ CRONE, s. 243.

*Kadrini Bilmelerine*¹⁸² ve *Padişahın Dîvân-ı Mezalim'e Oturuşu, Adalet, Güzel Ahlak ve İyiliği İcrası*¹⁸³ başlıklarıyla desteklenmiştir. Kut anlayışı olarak bilinen Sultan'ın Tanrı tarafından seçilmesi yaklaşımıyla Melikşah yüceltilir. İlk üç fasıl birbiri ile alakalıdır. Bu bölümlerde sultana yakışan davranışlar üzerinde durulur. Sultan Melikşah'a övgüler yapılır ve onun soyunu 'Afrasyab'a dayandırır.¹⁸⁴ Burada adalet vurgusu dikkat çekicidir. "Padişahın haftada iki gün Dîvân-ı Mezalime oturup, tebaasını aracısız şekilde dinlemesini, mazlumlara zalimlerden korumasını" tavsiye eder. Bu durumun Sâsânî Devleti'nde de bu şekilde olduğu ayrıca belirtilir. Zira şikâyet dinlemek hükümdarın otoritesini ve gücünü ortaya koymaktadır.¹⁸⁵ Diğer bir önemli konu ise vergi tahsildarlarının halka nasıl muamelede bulunduğu kontrol edilmesidir. Rüşvet ve yolsuzluğa meydan vermemek için padişahın sürekli vergi tahsildarlarını denetlemesi tavsiye edilmiştir.

Nizâmülmülk'e göre padişahın ve memleketin durumu çokça vezire bağlıdır. Vezir görevini layıkıyla yapıyorsa memleket refaha kavuşur ama vezir kötü ise memleket perişan olur. Bu yüzden padişahın, vezir ve mutemetleri sürekli gizlice teftiş etmesi gerekir.

Siyasetnâme'de ayrıca yine ünlü vezir tarafından mükemmelleştirilerek uygulamaya konulan ikta sistemi üzerinde durulmuştur. Bu konuyu Nizâmülmülk şu şekilde açıklamıştır: "*İkta sahibi olan kişilerin, kendilerinden tahsil etmeleri istenen mal dışında reayadan bir şey almaya hakları yoktur. Bu şekilde tahsil ettikleri takdirde reyanın kendisi, malı, zevcesi, evladı, arazi ve mülkü muhafaza altına alınmış olur. İkta sahipleri bu mal üzerinde daha fazla hak iddia edemez. Ve dahi eğer reaya maruzatını arz etmek için dîvâna gelmeyi arzu ederse onlara mani olunmamalıdır. Bundan gayrısını eyleyen ikta sahibinin görevine son verilip iktasına el konması ve ibret-i âlem olsun diye kınanması emrolunur.*"¹⁸⁶ Selçuklu ekonomisinin büyük kısmı tarıma dayalı olduğu için ikta sisteminin işlemesi çok

¹⁸² *Siyasetnâme*, s. 15.

¹⁸³ *Siyasetnâme*, s. 17.

¹⁸⁴ *Siyasetnâme*, s. 13.

¹⁸⁵ İNALCIK, a.g.m., s. 268.

¹⁸⁶ *Siyasetnâme*, s. 41.

mühim bir meseledir. Bu yüzdendir ki ikta sahiplerinin görev ihlali yapması durumunda uygulanması gereken ceza kesin ve nettir.

Devletin bekası için devlet adamlarının ve memurların işlerinin denetlenmesi ve teftişi oldukça mühimdir. Nizâmülmülk hükümdara bu konuda şu nasihatte bulunur: “Sultan her şehirden dinî hükümleri gözeten, kin ve düşmanlık beslemeyen kişileri seçsin ve onlara âmili, kadıyı, şahneyi, muhtesibi, avam, eşraf ve reayayı takip etmeleri için açıktan görevlendirsın.”¹⁸⁷

Vezir tüm memur ve devlet adamlarına ve onların teftişine önem verirken kadılar üzerinde ayrı bir vurgu yapar. “*Kadılar, Müslümanların canlarından ve mallarından sorumlu kişiler oldukları için Sultan memleketteki kadılardan haberdar olmalıdır. Kadılara saray içinde dahi itibar gösterilmeli, harama meyletmemeleri için yeteri miktarda maaş verilmelidir. Bu makam o kadar önemlidir ki Peygamberin kendisi dahi bu makamı icra etmiştir.*”¹⁸⁸ Nizâmülmülk’e göre “işlerin adaletle yürümesi ve İslâm kurallarının yürütülmesi için bu mesele işin erbabına, bir hadime yahut hiç kimseden korkusu olmayan bir Türk’e emanet edilmelidir.”¹⁸⁹

“Sultan’ın bir diğer görevi de din işlerinin teftişidir. Nizâmülmülk bu konuda Sultan’a haftada bir ya da iki gün din ulemasını bizzat onlardan dinlemeyi, huzurunda âlimler arasında münakaşalar tertip etmesini nasihat eder. Bu sayede hükümdarın din bilgisi de artmış olur.”¹⁹⁰

Müşrîflik görevi de önemli görevlerden biridir. Bu vazifeye güvenilir kişinin getirilmesi gerekir. “Müşrîfin bizzat kendisinin vergi toplama ve gelirleri denetleme görevleri vardır. Müşrîfin şehirlerde güvenilir bir naibi olması gerekir. Bu işleri yapan kişilere de rüşvet ve yolsuzluğa mahal vermemek için Beytü’l-mal’dan yeteri kadar maaş verilmesi tavsiye edilir.”¹⁹¹

¹⁸⁷ *Siyasetnâme*, s. 41

¹⁸⁸ *Siyasetnâme*, s. 53.

¹⁸⁹ *Siyasetnâme*, s. 57.

¹⁹⁰ *Siyasetnâme*, s. 77.

¹⁹¹ *Siyasetnâme*, s. 83; *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s. 128.

Vezirin en çok üzerinde durduğu konulardan biri de posta ve istihbarat teşkilatının ehemmiyetidir. “Padişahın halkını zulme karşı koruyabilmesi için memleketinde olan bitenden haberdar olması gerekir. Bu yüzden muhbirlere ve berîd teşkilatına ihtiyaç vardır. Memleketin asayîşi ve huzuru için muhbirlerin olması gerekir. Sultan bu muhbirler sayesinde herhangi bir bozgunculuğa ya da isyana karşı önceden tedbirler alabilir.”¹⁹²

Teşkilatlar ve teftişler kadar hükümdarın meşruiyetini koruyan bir diğer mesele ise emir ve fermanların uygulanmasıdır. “Gereğinden fazla ferman ve emir padişahın hükmünün etkisini yitirmesine neden olabilir.”¹⁹³ Bunun yanında çok ciddi meseleler dışında saraydan gulam göndermek halkın zararına olabilir. Gulamlar haksız yere haraç alabilirler.¹⁹⁴ Dolayısıyla çok mühim bir mesele değilse gulam gönderilmemeli, gönderilecekse de padişahın nişanlı fermanı ile gönderilmelidir.¹⁹⁵

Bürokrasi ve idare meselelerinin yanında saray ve gulamların idaresi de Nizâmülmülk’ün üzerinde en çok durduğu konulardandır. Bu konu yedi farklı fasılda detayıyla ele alınmıştır. Onun saray idaresi ve hizmetçileri üzerinde bu kadar durmasının nedeni mutlak otorite olarak gördüğü hükümdarın saray efradından etkilenmesi olarak değerlendirilebilir. Padişah nedimleri ile vakit geçirdiği için bu kişilerin liyakatli olmaları gerekir. Saray görevlileri ile hükümdarın ilişkisinin seviyesini de açıkça ifade etmiştir. Sultan’ın onlarla samimiyeti hizmetçi ve gulamların şımarmalarına ve kanunsuz davranmalarına neden olabilir.¹⁹⁶ Öte yandan, saraydaki düzeni ve uyumu koruyabilmek için işlerinin ehli olan hizmetkârlarında ödüllendirilmesi ve terfii ettirilmesi, işlerini kötüye kullananların ise cezalandırılması gerekir.¹⁹⁷

Bürokrasi, devlet adamları, devlet teşkilatı, dîvân, saray, ordu gibi devletin farklı yapıları hakkında yazılan fasıllara ek olarak padişahın yeme içme halleri de konu edilmiştir. Özellikle bu dönem şarap meclislerinin yaygın olduğu bir dönem

¹⁹² *Siyasetnâme*, s. 117.

¹⁹³ *Siyasetnâme*, s. 95.

¹⁹⁴ *Siyasetnâme*, s. 99.

¹⁹⁵ *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.141.

¹⁹⁶ *Siyasetnâme*, s. 123.

¹⁹⁷ *Siyasetnâme*, s. 189.

olduğu için hükümdarın sarhoş vaziyette iken ferman buyurmaması gerektiği anlatılır (*Ayıklık ve Sarhoşluk Halindeyken Verilen Emirlerde Dikkatli Davranılmasına Dair*).¹⁹⁸

Nizâmülmülk'ün şarap değerlendirmesi *Siyasetnâme*'nin bize öncelikle bir fıkıh kitabı olmadığını ve realiteler üzerinden gittiğini gösterir. Vezir şarap içilmesinin İslâm'a uygun olmadığını yazmak yerine yöneticiler arasında yaygın olan bu gerçekliği göz ardı etmemiş, şarap içmenin de şartlarını söylemeyi daha uygun bulmuştur. Tabi ki bu noktada Nizâmülmülk'ün asıl amacının ne olduğu sadece tahmin edilebilir.

Eserin 39 fasıllık ilk halinde vurgulanan diğer konu ise ordudur. Bununla ilgili de yedi bölüm kaleme alınmıştır. Güçlü bir devlet için ilk önce güçlü bir ordu gerekir. Tecrübeli devlet adamı Nizâmülmülk, bunun Selçuklu hizmetine girdiği ilk yıllardan beri farkında olmuş ve bunu uygulamaya çalışmıştır. Selçuklu askeri gücü kuruluş döneminde Türkmenlerden müteşekkildi. Ancak zaman içerisinde Türkmenler ikinci plana itilmiş ve gulam askerlerine ağırlık verilmeye başlanmıştı. Ünlü vezir ordudaki değişim ve ilgili Türkmenlerin durumu üzerine de bir fasıl yazmıştır. Bu konuda devletin kuruluşunda büyük emekleri olan Türkmen aşiretlerinin dışlanmamasını ve onlara görev verilmesini tavsiye etmiştir.¹⁹⁹

Siyasetnâme'nin eklenen ikinci kısmı büyük ihtimalle Sultan ile vezirin arasının bozulmasından sonra yazılmıştır. Son on bir fasıl daha problematiktir.²⁰⁰ Bu bölümlerde daha çok var olan bozukluklardan duyulan rahatsızlıklar ima edilir. Üzerinde durulan konulardan başlıcaları şunlardır: Unvan kullanımının bozulması, bir kişiye birden fazla idarî görevin verilmemesi gerektiği, ceza usulleri, kadınların siyasetten uzak durması gerektiği ve dinî meselelerdir.²⁰¹ Devlete karşı yapılan isyanlara ve Bâtınîlere karşı ayrıca bir dikkat gösterilmiştir. Zira o devirde Sünnî devlet düzenine karşı en ciddi problem Bâtınîlerdir. Bu nedenle söz konusu mezhep

¹⁹⁸ *Siyasetnâme*, s. 119.

¹⁹⁹ *Siyasetnâme*, s. 147.

²⁰⁰ Neguin YAVARI, "Siar al-Moluk," *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2015, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/siar-al-moluk> (accessed on 17 September 2015).

²⁰¹ 42. Fasıldan 50. Fasla kadar olan kısım (Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s.229-339).

sadece kendi içinde sapkın inançta olan insanlar sorunu değil, neredeyse toplumun her tabakasında devlete karşı tehlike oluşturmuştur.

Nizâmülmülk sultanın hikmet sahibi, bilge ve kontrollü olmasının gereğini vurgulamıştır. Ona göre kendini kontrol edebilen biri ülkeyi idare edebilir. Devleti iyi bir şekilde yönetmenin ön koşulu da önce kendi sarayını iyi yönetmeye bağlıdır. Ayrıca hükümdar tarihteki olaylardan ders almalı, bunlar üzerine düşünmelidir. Geçmişte yapılan hatalardan kaçınmalı, kadınları ve sapkın dinlerden olanları özellikle de yönetimden uzak tutmalıdır. Devlet bünyesinde Sünnîlere, Hanefî ve Şafîî mezhebinden olanlara görev verilmelidir.²⁰²

2.3. *Siyasetnâme*'nin Diğer Örnekler Arasındaki Yeri

Siyasetnâme ile ilgili olarak ilk değinilmesi gereken mesele güvenilirlik meselesidir. Öncelikle eserin asıl metninin varlığı konusunda ve çalışmanın öncü rolü hakkındaki zihinlerdeki soru işaretlerinin giderilmesi gerekmektedir. Eserde vezirin bizzat kendi hayatıyla ilgili olaylardan bahsedilmektedir. Vezir müellif olarak yaşadığı hadiseleri “bendeniz” ve “bendeleri” ifadelerini kullanarak aktarmaktadır. Sultan Alparslan'ın, Karahanlı Şemsülmülk Nasr'a yolladığı elçinin yanında kendi elçisi Danişment Eşter'i gönderdiğini belirtmesi,²⁰³ Bâtınîlere karşı Melikşah'ı uyarmaya çalışması,²⁰⁴ Şiilerin üst düzey görevlere getirilmesinden yakınması²⁰⁵ ve bizzat şahit olduğu isyanlar hakkında bilgiler vermesi²⁰⁶ gibi örneklerden eseri vezirden başkasının yazamayacağı ya da eserini emanet ettiği Muhammed Mağribî'nin eklemeleri olamayacağı anlaşılmaktadır.²⁰⁷ Bunun yanında eser sonraki müellifler için referans kaynağı olmuştur. Gâzzâlî *Nasihâtü'l-Mülûk* adlı eserinde,²⁰⁸ Alaaddin Keykubat döneminde yaşamış olan önemli tarihçi İbn-i Bibi eserinde

²⁰² *Siyasetnâme*, s.231-231,247.

²⁰³ *Siyasetnâme*, s.135

²⁰⁴ *Siyasetnâme*, s.231-232.

²⁰⁵ *Siyasetnâme*, s. 268.

²⁰⁶ *Siyasetnâme*, s. 269.

²⁰⁷ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.136.

²⁰⁸ İmam Gazzâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, Çev. Hüseyin Okur, İstanbul, 2015, s.142.

Siyasetnâme'den bahsetmektedir.²⁰⁹ Bunun yanı sıra XII. yüzyıl yazarlarından Nizami Gencevî ve Hinduşah'ın 1323 yılında tamamladığı *İskendernâme*'de de Nizâmülmülk'ün eserine atıflar yapılmıştır.”²¹⁰ Tüm bu referans ve atıflar *Siyasetnâme*'nin neşredildiği dönem itibarı ile bilinen bir eser olduğunu ortaya koymaktadır.

Siyasetnâme'nin metin olarak söz konusu yazım türü geleneği içindeki yeri de önemlidir. Asıl konumuz Nizâmülmülk'ün adı geçen çalışması olduğu için onun fikir dünyasının içeriğinin bilinmesi de önemli bir hususiyettir. Bu yüzden metodolojik olarak öncelikle Nizâmülmülk'ten önceki metinler incelenecektir.

İslâm döneminde siyaset üzerine yazılmış ilk metinlerden biri Ebû Hanife'nin öğrencisi ve Halife Hârûn el-Reşîd'in başkadısı, Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim'in²¹¹ (ö.182/789) *Kitabu'l-Haraç* adlı eseridir. Ebû Yusuf, İslâm Tarihi'nde ilk başkadı unvanını alan kişidir. Eserini Halife Hârûn Reşîd'in isteği üzerine kaleme almıştır. *Kitabu'l-Haraç* daha çok fıkıh kitabı olsa da devletin idaresi konusu da işlendiği için siyasetnâme türü içinde değerlendirilebilir.²¹² Ebû Yusuf eserinde hukuk ve iktisat alanındaki önemli meselelere açıklık getirir. Eseri *Siyasetnâme* ile karşılaştırdığımızda Ebû Yusuf'un da Nizâmülmülk gibi devlet adamı ve yazar olarak sistemdeki ve teşkilatlardaki aksaklıkları gözlemleyerek bu bozukluklara İslâmî değerler ölçütünde çözümler sunabildiğini görmekteyiz. Ayrıca bu iki eser içerik ve yöntem açıdan da benzerlik göstermektedir.

Bu türde eserler veren önemli devlet adamlarından biri de “siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle tanınan Şafîî fakih Mâverdî'dir (364-450/975-1058). Mâverdî Halife Kâim-Biemrillâh döneminde kadılık yapmıştır. Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime'nin vezir

²⁰⁹ İbn Bibi'nin *Selçuknâme*'sinden kim tarafından özetlendiği bilinmeyen ve Hollandalı Houtsma tarafından 1092 yılında bastırılan *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi* adlı kitapta geçtiği tespit edilmiştir (Çev. M. Nuri Gencosman, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941, s. 91).

²¹⁰ YAVARI, a.g.m., (online edition); Bunların yanında 1200lerde Turtuşî tarafından kaleme alınan nasihatnâme türündeki *Sirâcü'l-Mülûk* adlı eserde vezirin büyük bir devlet adamı olarak faaliyetleri anlatılmıştır. Nizâmülmülk'ün ilim alanında yaptığı faaliyetlerden övgü ile bahseden Turtuşî'nin eseri *Sirâcü'l-Mülûk* içerik olarak vezirin *Siyasetnâmesi* ile benzerlik gösterdiği için Turtuşî'nin vezirin eserini görmüş olma ihtimali de vardır(Turtuşî, *Sirâcu'l- Mülûk*, s. 375).

²¹¹ Kadılar mezheplerin yayılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Ebû Yusuf'un emriyle Hanefî mezhebinden kadıların atanmasıyla Hanefî mezhebi önem kazanarak hızla yayılmıştır (OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.53-54) .

²¹² İmam Ebû Yusuf, s.20.

olmasından sonra tamamen ilim faaliyetleriyle meşgul olmuştur.”²¹³ Mâverdî’nin “*Ahkamü’s-Sultaniyye* eseri başta olmak üzere *Kitabu Kavanini’l-Vüzerâ*, *Kitabu Nasihatü’l-Mülûk*, *Kitabu Teshili’n-Nazar* ve *Tacili’z-Zafer*, *Siyasetü’l-Mülûk* ve *Marifetü’l-Fezail* adlı eserleri siyasetnâme/nasihatnâme türü içinde değerlendirilebilecek eserlerdir.”²¹⁴ *Ahkamü’s-Sultaniyye* devlet ve hilafet hukuku üzerinedir. Halifeye ithafen yazıldığı için halifelik makamı üzerinde durulur. Halifenin yönetici olarak hangi özelliklere sahip olması gerektiği anlatılır.²¹⁵ Eserde işlenen konular Nizâmülmülk’ün *Siyasetnâmesi*’nde ele aldığı meselelerle benzerlik gösterir. Bu sebeple Mâverdî’nin eserleri ya da yukarıda adları geçen diğer eserleri kuvvetle muhtemel Nizâmülmülk’e model olmuştur. *Ahkamü’s-Sultaniyye*’nin *Siyasetnâme*’den farkı ise onun daha çok hukukî meseleleri konu edinmesidir.

Siyasetnâme türünde olan ve Nizâmülmülk’ün eserinden önce kaleme alınan eserlerden biri de Gazneli hükümdarı Sebüktegin’in çocukları öğütler vermek için yazdığı *Pendnâme*’dir.²¹⁶ Bu eserin metni Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şebânkâre’i’nin(ö. 1358) Farsça kaleme aldığı *Mecma’ el-Ensâb* adlı genel tarih eserinde mevcuttur. *Mecma’ el-Ensâb* İlhanlı hükümdarı Ebû Said zamanında (1317-1335) yazılmıştır.²¹⁷ Nizâmülmülk eserinde çokça referans aldığı Gaznelilerle ilgili bu eserden yararlanmış olabilir.

Benzer nitelikte Karahanlılar dönemine ait önemli bir eser ise *Kutadgu Bilig*’dir. Bu eser Yusuf Has Hâcib tarafından 462/1070 yılında tamamlanarak Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Buğra Han’a sunulmuştur. Türkçe olarak yazılan ilk siyasetnâme örneğidir. İçerik olarak Nizâmülmülk’ün *Siyasetnâme*’si ile benzerlik gösterir. Aktarılmak istenenler *Siyasetnâme*’deki gibi hikâyeler ve sembolik kişiler üzerinden anlatılır.²¹⁸ Ancak bu eser *Siyasetnâme*’den yapısal olarak farklıdır. Zira *Kutadgu Bilig* genel itibarıyla mesnevi tarzında ve aruz vezniyle yazılmıştır.

²¹³ Cengiz KALLEK, “Mâverdî”, *DİA*, XXVIII, 180.

²¹⁴ el- Mâverdî, s. 23-24.

²¹⁵ el- Mâverdî, s. 20.

²¹⁶ ADALIOĞLU “Siyasetnâme”, s.305.

²¹⁷ MERÇİL, “Sebüktegin’in Pendnâmesi”, s.204-205; Rıza KURTULUŞ “Şebânkâre’i” *DİA*, XXXVIII, 390-391.

²¹⁸ Yusuf Has Hacib, s. IX- X.

İçerik ve şekil açısından *Siyasetnâme*'ye en yakın eser 1082'de yazılan *Kabusnâme*'dir. Bu eser Taberistan hükümdarı Emîr Unsurü'l-Malî Keykavus b. İskender b. Kabus b. Veşmgir tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Yazılış tarihleri Nizâmülmülk'ün eseri ile birbirlerine çok yakındır. Ayrıca ikisi de Abbasi hilafeti ve Selçuklu egemenliğinde ortaya çıkmıştır.²¹⁹ 1082'de yazılan *Kabusnâme*'yi Nizâmülmülk'ün okuyup okumadığını kesin bir şekilde bilinmemesine karşın bu iki eserin ortak yönü çoktur. *Kabusnâme* 44 bölümden oluşan geniş kapsamlı bir nasihat ve ahlak kitabıdır. *Siyasetnâme*'de olduğu gibi anekdotlar ve hikâyeler üzerinden bir anlatımı vardır. *Kabusnâme*, dönemin yeme içme gibi âdâb-ı muaşeret kurallarını da ele alır.²²⁰ *Siyasetnâme*'nin *Kabusnâme*'den farkı ise ilkinin daha sistematik şekilde yazılmış olmasıdır.²²¹ Ayrıca *Siyasetnâme*'de dinî yapı diğerine göre daha hissedilir olmakla²²² birlikte teorik yaklaşımın yanında Selçuklu devlet teşkilatındaki muayyen idarî uygulamalar da işlenmiştir.

Tüm siyasetnâmeler genel anlamda ideal devlet yönetimini ortaya koymayı hedeflemiştir. Bunun için söz konusu eserlerde hükümdara nasihatler verilmiştir. Halkın refahı ve huzurunun, devletin devamlılığının nasıl sağlanabileceği anlatılmıştır. Bu eserlerde adalet vurgusu dikkat çekicidir. Devlet düzeninin sağlanması için hükümdarın adil olması gerekir.²²³ Adalet vurgusu Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinden önce ve sonra yazılan siyasetnâme türündeki eserlerin genelinde geçerlidir. Örneğin; İlk çağda kaleme alınan *Kelile ve Dimne*'de de²²⁴ XIV. yüzyılda yazılan *Bezm u Rezm*'de²²⁵ de bu durum geçerlidir. Ayrıca bu türde verilen eserler İslâm'da siyaset düşüncesinin şekillenmesinde önemli rol oynayan Nasreddin

²¹⁹ ROSENTHAL, s.114.

²²⁰ Keykavus, s.IV.

²²¹ RIZVI, s. 57.

²²² ROSENTHAL, s.118.

²²³ Mehmet ÖZ, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XII(1), 1999, s.30.

²²⁴ Beydaba, a.g.e. , s.6.

²²⁵ Bu eserde şehzadelerin eğitimi için telif edilmiş, *Siyasetnâme* de olduğu gibi hikâyeler üzerinden nasihat verme yöntemi kullanılmıştır (Aziz b. Erdeşir-i Esterabâdî, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2014).

Tusî (1201-1274), İbn Haldun (732-808/1332-1406) gibi âlimlerin çalışmaları için birer basamak olmuştur.²²⁶

Nasihat eserlerinde genellikle devlet, dinden ayrı bir alan olarak işlenmiştir. Hükümdarın dindar olması nasihat edilir ama devlet meselesi daha ayrı tutulur. Devlet meselelerinde sadece dinî kaynaklar değil, Sâsânî kralları ve Yunan filozofları da kaynak olarak alınır. Hükümdarın dindar olması ile devletin dindar olması birbirinden ayrı tutulur. Yönetimde kararları ihtiyatlı almak esastır.²²⁷ Yukarıda bahsedildiği gibi Gazzalî gibi İslâm düşünürleri de din ve devlet ayırımına benzer şekilde yaklaşmıştır. Bu durum Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinde de böyledir. Eserde din işleri ayrı devlet işleri ayrı işlenmiştir.

Siyasetnâme kendinden önceki örnekleriyle içerik yönünden benzerdir. Bu eserler arasında yazım şekilleri farklılık gösterebilir. Nazım veya nesir olarak da yazılsa tarihi anekdot ve hikayelerin neredeyse hepsi alegorik ve didaktiktir. Nizâmülmülk'ün yukarıda verdiğimiz eserleri ve yararlanma ihtimali yüksek olan tarih kitaplarını okuyup okumadığı kesin olarak bilmesek de, bu eserlerle *Siyasetnâme* arasında ciddi benzerliklerin olması onun söz konusu çalışmaları okuma ihtimalinin yüksek olduğunu göstermektedir. *Siyasetnâme*'yi diğerlerinden farklı kılan ise Selçuklu Tarihi üzerine olan meseleleri derinlemesine inceleyen ilk kitap olmasıdır. Bunun yanında bu eser hem ideal olanı hem de Selçuklu reel siyasetini birlikte ortaya koymaktadır. Gerçekliği şüpheli hikâyeler barındırsa da yazarı, Selçuklu siyasî tarihine hâkim biri olduğu için eser tarihi gerçekleri de barındırır. Bunun yanında eser kendisinden sonraki çalışmalara da referans ve kaynak olmuştur.²²⁸

²²⁶ Neguin YAVARI (2010) "Mirrors for Princes or a Hall of Mirrors? Nizam al-Mulk's Siyar al-Muluk Reconsidered", *Al-Masaq*, XX (1), s. 48.

²²⁷ CRONE, s. 225.

²²⁸ YAVARI, a.g.m. , (online edition).

2.4. *Siyasetnâme*'nin Neşirleri ve Tercümeleri

Yüzyıllarca istinsah edilerek çeşitli kütüphanelerde nüshaları²²⁹ bulunan *Siyasetnâme* XIX. yüzyıl sonlarından itibaren bazı araştırmacılar tarafından farklı nüshalardan derlenerek çeşitli zamanlarda neşredilmiştir. Burada tercümelere geçmeden önce *Siyasetnâme*'nin belli başlı neşirleri hakkında bilgi verilecektir. *Siyasetnâme* ilk olarak 1891 yılında Paris'te Charles Henri Auguste Schefer tarafından neşredilmiştir. Schefer bu neşrinde dört farklı nüshadan yararlanmıştır. Bunlar; arasında kendi kütüphanesinde bulunan 690/1291 tarihli nüsha ve British Museum'da bulunan 1032/1623 tarihli nüsha ile karmaşık fasılların düzenlenmesi için St. Petersburg ve Asya Müzesi kütüphanelerinde bulunan diğer iki nüshadır. Schefer'in neşri sonraki dönemlerdeki yayınlanan çok sayıda neşre rağmen önemini uzun süre korumuş ve A.K.S. Lambton gibi önemli araştırmacılar tarafından tercih edilmiştir. Schefer'in çevirisinden sonra İranlı araştırmacı Seyyid Abdurrahim Halhalî tarafından 1932 yılında 970/1562 tarihli nüshası kullanılarak neşredilmiştir. Diğer bir İranlı araştırmacı olan Abbas İkbâl tarafından da 1941 yılında Tahran'da neşredilmiştir. İkbâl burada Schefer ve Halhalî neşirlerini esas alıp dilini sadeleştirmiştir. Bu yayım daha çok üniversite öğrencilerine hitap etmek için hazırlanmıştır. Yine İranlı araştırmacı Murtaza Müderrisî Çehardihî tarafından 1955 yılında başka bir neşir gerçekleştirilmiştir. Charles Schefer'in metni esas alınarak hazırlanan yeni neşirde ayrıca Mirza Muhammed Kazvinî'nin mukaddime, düzeltme ve notları da eklenmiştir. Dolayısıyla bu neşrin ciddi bir yenilik getirdiği söylenemez. Eserin diğer bir neşri ise İngiliz araştırmacı Hubert Saymour Garland Darke tarafından Tahran'da 1962 yılında gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışmada öncekilerden farklı olarak daha çok nüshadan yararlanılmıştır. Hubert Darke araştırmalarına devam ederken karşılaştığı ve varlığından yeni haberdar olduğu

²²⁹ Bazı nüshalar ve bulundukları yerler: Bibliotheque Nationale, Paris (694/1294), İslâm Enstitüsü, İstanbul, (730/1330), King's Collage, Cambridge, Pote Collection 219(1020/1611), British Museum, London,(1032/1623), Rampur Raza Kütüphanesi ve Pencab Üniversitesi, Lahor, III 68 (Hubert DARKE, *The Book of Government or Rules for Kings, The Siyasa-tnama or Siyer al-Muluk of Nizam al-Mulk*, London, 1960, s. IX) ve Süleymaniye Kütüphanesi Molla Çelebi nüshası, (724/1324), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Fatih Kütüphanesi, Tebriz Millî Kütüphanesi (673/1274) (Nizâmülmülk, *Siyasetnâme* Çev. M. Kanar, s.24; KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.135). Bunların yanında Berlin Kütüphanesi'nde, Rusya Devlet Kütüphanesi'nde ve Petersburg Kütüphanesi'nde de nüshaları olduğu ifade edilmektedir (Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. N. Bayburtlugil, İstanbul, 2014, s.19).

Tebriz Millî Kütüphanesi'nde bulunan 673/1274 tarihli Hâc Hüseyin Nahcevanî nüshasını esas alarak eseri 1968 yılında Tahran'da ikinci defa neşretmiştir. Bu neşir bahsedilen nüsha ile dokuz farklı nüsha karşılaştırılarak hazırlandığı için en titiz neşirlerden biri olarak kabul edilmektedir.²³⁰

Tebriz Millî Kütüphanesi'nde bulunan nüshayı esas alan diğer bir neşir de İranlı araştırmacı Cafer Şi'ar'a aittir. Nüshanın metnine yer yer açıklama ve notlar eklenerek hazırlanmış ve 1969'da yayınlanmıştır. Bunlara ek olarak Selçuklu tarihçisi M. Altay Köymen tarafından 1976 yılında Ankara'da yayınlanan bir neşir de mevcuttur. Adı geçen çalışmada Hubert Darke'nin de karşılaştırmalarında kullandığı nüshalarından olan 724/1324 tarihli Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüsha²³¹ esas alınmıştır. Bu nüshanın yer yer diğer nüshalardan farklı bilgiler içermesi ve diğerlerinde yer alan hata ve çelişkilerin burada daha az bulunması Köymen'in neşrinin önemini arttırmaktadır.²³²

Siyasetnâme Fransızca'ya ilk olarak yine Charles Henri Auguste Schefer tarafından 1893 yılında tercüme edilmiştir. "Rus şarkiyatçı Boris N. Zakhoder tarafından Rusça çeviri ise 1949'da Moskova'da yayımlanmıştır.²³³ Francesco Gabrieli tarafından 1938 yılında kısmen İtalyanca'ya, K. E. Schabinger-Schovingen tarafından 1960'de Almanca'ya (Leiden de yayınlanmıştır), Hubert Saymour Garland Darke tarafından 1960'da İngilizce'ye (Nevhaven'de yayınlanmıştır), Yûsuf Hüseyin Bekkâr tarafından 1987'de Arapça'ya ve R. Sultanov tarafından 1989'da Azerbaycan Türkçesi'ne tercüme edilmiştir."²³⁴

Türkiye'de ise *Siyasetnâme*'nin beş farklı çevirisi bulunmaktadır. "Türkçeye çevirisi ilk M. Şerif Çavdaroglu tarafından 1954'te yapılmıştır. Bu çeviri de ciddi

²³⁰ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.22-24.

²³¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Molla Çelebi Kitaplığı, Numara 114 (*Siyasetnâme*, Çev. N. Bayburtlugil, s.8).

²³² *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.22-24; Ali ERTUĞRUL, "Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinin Mevcut Bazı Neşirlerine Dair" *İstem*, Yıl:4, Sayı:7, 2006, s.99- 100; *Siyasetnâme*, Çev. N. Bayburtlugil, s.7.

²³³ RIZVI, s. 29; *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.24,25.

²³⁴ ÖZAYDIN, "Nizam'ül-Mülk", s. 196.

hatalar olduğu için yayından kaldırılmıştır.²³⁵ Söz konusu başarısız girişimin ardından yaklaşık 30 yıl sonra eser 1981’de N. Bayburtlugil tarafından Köymen ve Çehardihî neşirleri üzerinden İstanbul’da yayınlanmıştır. Sonrasında Mehmet Altay Köymen tarafından 1982’de Ankara’da yeni bir çevirisi yayınlanmıştır. Önceki çevirilere göre daha başarılı olan bu tercümede eserin önemli dört faslı sadece din tarihçilerini ilgilendirdiği gerekçesiyle çevrilmemiştir. Bu bölümler başta Hasan Sabbah ve İsmailîlik olmak üzere devrin dinsel ve mezhepsel yapısına ilişkin oldukları için bunların çevrilmemiş olması büyük bir eksikliğe neden olmuştur. Köymen’in çevirisinden sonra 1999 yılında Sadık Yalsızuçanlar tarafından yeni bir çeviri yayınlanmıştır. Ancak bunun yeni bir tercüme olmadığı Köymen’in tercümesinin kaynak gösterilmeden sadeleştirilmesinden ibaret olduğu şeklinde değerlendirilmektedir.”²³⁶ Sonrasında eser 2009 yılında Köymen neşrine dayanarak Taha Ayar tarafından tercüme edilmiştir. Bu çalışmada gerek çalışmaya başladığımızdaki en güncel çevirisi olması gerek Köymen’de eksik olan fasılları da ihtiva etmesi ve dilinin daha sade olması nedeniyle M. T. Ayar’ın çevirisi esas alınmıştır. Ayrıca gerektiğinde 2017 yılında yeniden basılan Mehmet Kanar çevirisi olmak üzere diğer tercümelerine de başvurulmuştur.

Eserlerin yukarıda bahsedilen beş farklı çevirisi birbirleri ile kıyaslanarak incelenmiştir. Çevirilerde fasıl sayılarının farklı olması dışında fasılların içerikleri de değişiklik göstermektedir. Örneğin; 25. fasıl Bayburtlugil dışındaki çevirilerde “Rehin Almak ve Padişah Dergâhında İkamet Ettirilmesine Dair” iken, Bayburtlugil bu faslı “Padişah Sarayında Her Cins Askerin Mukim Olması ve İaşenin Temini” başlığıyla aktarılmaktadır. Burada ciddi bir çeviri farkı söz konusudur. Bayburtlugil’in başlığı içeriğiyle uyumludur. 25. fasılda Bayburtlugil çevirisi şu şekildedir: *“Emirlere Arap, Kürt, Deylemlî ve Anadolulular’dan sarayda oğlu veya kardeşi olan kimseyi muhafızlığa almamaları söylenmeli, sarayda muhafızların sayısı asla 500’den aşağı düşmemelidir. Bir yıl hizmetten sonra gönülleri alınarak, kavminin yüz çevirmemesi için incitilmeden başka yere gönderilmelidir. Hiç kimse yiyecek sebebi ile padişaha isyan edememelidir. Deylemlîlerin, Dağlıların,*

²³⁵ Ali ERTUĞRUL, *Kaynakları Bağlamında Nizâmülmülk’ün Siyaset-Nâmesi’nde Geçen Önemli Kişiler*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999, s.76.

²³⁶ *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.24-26.

*Taberistan halkının, çobanlıkla meşgul olanların ve bunlara benzeyenlerin ikta ve yiyecek ekmekleri vardır. Böyle olduğu için onlardan 500 kişi sarayda kalırsa, saray hiçbir şekilde işbilen adamlara ihtiyaç duyulmaz.*²³⁷ Diğer çeviriler ise birbirlerine çok yakındır. Bu tercümelerde anlaşma sağlanan emirlerden rehine olarak evlat veya erkek kardeşlerinden birinin rehin alınarak sarayda tutulmasını onların isyanını önlemek için etkili bir yol olacağı yerlerine yeni rehineler gelmeden diğerlerinin gönderilmemesi gerektiği anlatılmaktadır. Bahsedilen bu gibi farklılıklarla birlikte eserin Türkçe tercümeleleri genel olarak birbirleri ile benzerdir. Çeviriler arasındaki birebir farklılıkları ele alarak edebî kritiğini yapmak ise bu çalışmanın kapsamında değildir.

2.5. *Siyasetnâme* Üzerine Yapılan Çağdaş Değerlendirmeler

Siyasetnâme üzerine günümüz araştırmacıları tarafından çeşitli eleştiriler ve değerlendirmeler yapılmıştır. Mehmet Altay Köymen söz konusu eseri Selçuklu Devleti'nin “bir nevi anayasası” olarak değerlendirmektedir.²³⁸ Eser yol göstericiliği ve iyi bir ahlak eseri olması açısından bu değerlendirmeyi hak eder belki fakat aşağıda da bahsedeceğimiz gibi uygulamalarda tavsiyelerin çok da dikkate alınmadığının görülmesi bu tespit üzerine bir soru işareti konmasını gerekli kılar. A.C.S. Peacock “*Siyasetnâme*’nin yapısal çelişkilerle dolu karmaşık bir eser olduğunu bu yüzden eserin düz bir şekilde okunmaması gerektiğini” söylemektedir.²³⁹ Peacock’un düz okumaktan kastettiği eserin hangi kültürel alt yapıdan beslendiğinin ve ne üzerine inşa edildiğinin ayrıca hangi siyasî şartlarda yazıldığının göz önüne alınarak okunmasıdır. Böylece eserin Sâsânîler, Dört Halife dönemi ve Gaznelilere ait hikâyeleri ve yer yer yazarın savunma üslubuyla kaleme alınan kısımları anlamlandırılmış olacaktır. Claude Cahen ise *Siyasetnâme*’nin bütün Türk devletleri için geçerli olabilecek bir hükümet kuramı olarak görülebileceğini ifade etmiştir.²⁴⁰ Adı geçen eserde işlenen “kut ve sosyal devlet anlayışı” Selçukluların yanı sıra Selçuklu öncesinde kurulan ve sonrasında kurulacak olan Osmanlılar da dâhil tüm Türk devletlerindeki hükümet anlayışının temel unsurları

²³⁷ *Siyasetnâme*, Çev. N. Bayburtlugil, s.117.

²³⁸ *Siyasetnâme*, Çev. M. A. Köymen, s. XIX.

²³⁹ PEACOCK, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, İstanbul, 2016, s.126.

²⁴⁰ Claude CAHEN, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 436.

olmuştur. Köprülü ise eserdeki Sâsânî etkisine vurgu yaparak *Siyasetnâme*'yi “Sâsânî dönemi müesseselerinin ve idarî yapısının müdafaanâmesi” olarak değerlendirmektedir.²⁴¹ Söz konusu eserdeki Sâsânî döneminde kurulan idarî geleneklere yapılan atıflar ve Sâsânî hükümdarına ait hikâyeler Köprülü'nün bu değerlendirmesini açıklamaktadır.

Bir diğer dikkat çekici değerlendirme de Hellmut Ritter'e aittir. Ona göre *Siyasetnâme* Sâsânî etkisi taşır ama İran etkisi altında yazılan türlerden muhtevastaki mevcut Arap etkisiyle ayrılmaktadır.²⁴² Ritter eseri Sâsânî etkisinde gelişen nasihat edebiyatı içinde ayrı bir yere koymaktadır. Eserde yer yer hadis ve *Kuran-ı Kerim* ayetlerine başvurularak anlatımın güçlendirilmesi ve halifelere ait hikâyelerin verilmesi Arap etkisi olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Hamilton A. R. Gibb ise bunun tam tersini iddia etmektedir. Gibb adı geçen eserin İran etkisinde kaleme alınmasından dolayı “Arap edebiyatına veya standart İslâmî çalışmalara” dâhil edilemeyeceğini ifade etmektedir.²⁴³ Gibb'nin bu şekilde bir değerlendirme yapmasının nedeni ise Abbasiler döneminin parlak entelektüel yapısında kaleme alınan edebî eserlerdir. Gibb, İbn Kuteybe ve Câhiz gibi âlimlerin kaleminden çıkan eserlerle *Siyasetnâme*'nin aynı kategoride olmadığını belirterek adı geçen eseri Arap edebiyatına dâhil etmemektedir.²⁴⁴

Negin Yavari ve Rizwan Ali Rizvi ise söz konusu eseri Machiavelli'nin *Prince (Hükümdar)* adlı kitabıyla kıyaslayarak değerlendirmişlerdir. Araştırmacılara göre *Siyasetnâme* diğerine göre daha çok adaleti, ahlakı ve erdemli davranışı temel alır. Nizâmülmülk'ün felsefesi de ahlaka dayanır ve bu da din temellidir. *Prince* ise ahlakî değerleri siyasî hayatın dışında tutmaktadır. Onun fırsat ve faydacılık üzerine olan yaklaşımı olumsuz eleştiriler almasına sebep olmuştur.²⁴⁵ Bize göre bu iki eser aslında sadece hükümdara nasihat vermesiyle benzerliğe sahiptir. *Prince (Hükümdar)* XVI. yüzyıl İtalya'sında kaleme alınmış,²⁴⁶ *Siyasetnâme* ise XI. yüzyıl Selçuklu döneminde yazılmıştır. Zaman ve coğrafya farkı olan söz konusu iki eseri birebir

²⁴¹ KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s.222.

²⁴² Helmut RITTER, *Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi*, Haz. Mehmet Kanar, İstanbul, 2011, s. 136.

²⁴³ GIBB, s.87-88.

²⁴⁴ GIBB, aynı yer.

²⁴⁵ YAVARI, a.g.e., s.4; RIZVI, s.38-42.

²⁴⁶ MACHIAVELLI, a.g.e. , s.1.

kıyaslamak sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Bunlar sadece hükümdara yol gösteren eserler başlığı altında kıyaslanabilir. Machiavelli'nin *Hükümdar*'ı daha realist ve olay temelli bir eserdir. Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'si ise Selçuklu uygulamalarını içermesinin yanında temelde daha çok ideal olan anlayışı temel almaktadır.

3.BÖLÜM: NİZÂMÜLMÜLK *SİYASETNÂMESİ*'NİN SELÇUKLU TARİHİ'NDEKİ SİYASÎ, SOSYAL VE ASKERÎ YAPILARA ETKİSİ

Burada, *Siyasetnâme*'nin Büyük Selçuklulardaki siyasî, sosyal ve askerî yapılara olan etkileri ortaya konulacaktır. Devlet idaresi ve ideal yönetim üzerine olan eserde anlatılanlar, Selçuklu reel tarihinde nasıl ve ne seviyede karşılık buldu? Nizâmülmülk'ün eserinde çizdiği ideal devlet profili ile Selçuklu Devleti ne derece uyumludur? Ayrıca Selçuklu devlet meselelerine karşı *Siyasetnâme*'nin ne söylediği ve hangi konulara değinmediği de incelenecektir.

Siyasetnâme'de Nizâmülmülk 51 fasılda siyaset anlayışını ve ideal devletini anlatmaktadır. Nizâmülmülk'ün çizdiği ideal devlet; hükümdarın Tanrı tarafından seçildiği, şeriatın uygulandığı, adaletin ve halkın refahının sağlandığı merkeziyetçi bir devlettir. Müellif burada Selçuklu Devleti ile ilgili neredeyse tüm meselelere değinmiştir. Vezirin eserinde Selçuklularla ilgili ele almadığı konu ise azdır. Dolayısıyla öncelikle Selçuklularda önemli bir sorun olan fakat onun açıklık getirmediği konular incelenecektir.

3.1. *Siyasetnâme*'de Ele Alınmayan Meseleler

Selçuklularda önemli olmasına rağmen Nizâmülmülk'ün eserinde ayrı bir başlık altında incelemeyi başlıca iki önemli konu vardır. Bizim tespit ettiğimiz ilk mesele hükümdarın seçimi meselesidir. Diğer ise halife ile ilişkilerdir.

3.1.1. Veraset Anlayışı

Selçuklu Devleti'nin en önemli meselelerinden biri hükümdarın seçimi yani veraset anlayışıydı. Yukarıda da anlatıldığı gibi Selçuklu hanedanında liderlik kuruluş döneminde iken el değiştirmişti. Selçuklu ailesinin reisi olan Arslan Yabgu, Gazneli Mahmud'a esir düşünce liderlik Mikail'in oğullarına, Tuğrul ve Çağrı beylere geçmişti. Bu durum hanedan içinde rekabete neden olmuş ve hanedanın iki kolu arasındaki çekişmeler Selçuklu Tarihi boyunca devam etmişti.²⁴⁷

²⁴⁷ KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s.13; SÜMER, *Oğuzlar*, s.69.

Nizâmülmülk eserinde devletin kuruluşundan beri açık bir şekilde sorun olan bu liderlik değişikliğinin üzerinde durmamıştır. Bunun nedeni dönemin hükümdarı Melikşah'ın Mikail soyundan gelmesi olabilir. Zira onun bu konuda liderliğin Arslan Yabgu'nın oğullarının hakkı olduğunu üstü kapalı bile ifade etmesinin imkânı yoktur. Bu önemli mesele üzerinde vezir dolaylı yoldan fikir beyan eder. 28. Fasılda²⁴⁸ Gazneliler hükümdarı Alptegin'e ait bir hikâye ile veraset anlayışı üzerine bilgiler verir. Alptegin'den Horasan Emirliği için hükümdar seçmesi istenmektedir. Ölen hükümdarın geride 30 yaşında bir biraderi ve henüz 16 yaşında bir oğlu kalmıştır. Alptegin çocuk yaştaki oğuldan daha tecrübeli olduğu için hükümdar olarak emirin biraderini seçmiştir.²⁴⁹ Nizâmülmülk hanedan içinde tecrübeli olanın liderliğe layık olduğunu bu hikâye üzerinden ifade etmiştir. Vezirin bu düşüncesini Melikşah'ın en büyük oğlu Berkjaruk'un tahta geçmesini desteklemesinde de görülmektedir. Bu durum aynı zamanda küçük yaştaki oğlu Mahmud'un veliaht olmasını isteyen Terken Hatun'la arasının açılmasına neden olmuştu.²⁵⁰ Berkjaruk'u destekleyen Nizâmülmülk kitabında bu konuyu açıkça ele almasa da uygulamada onun veraset anlayışında "Ekberiyet" kaidesine önem verdiği anlaşılmaktadır.

3.1.2. Halife ile İlişkiler

Selçuklularla ilgili ünlü vezirin eserinde açıklık getirmediği fakat Selçuklu siyasetinde önemli bir yeri olan diğer mesele ise halife-sultan ilişkisidir. Nizâmülmülk bu konuyu eserinde ayrı bir fasılda ele almasa da bu mesele devletin kuruluşundan yıkılışına kadar önemini korumuştur. Nizâmülmülk dindar bir idareci olarak Müslümanların dinî lideri olan halifeyle sultan arasında uzlaştırıcı rol oynamıştır. Bu sebeple Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde halife ile iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Vezirin ölümünden sonra ise Selçuklu Sultanları ile halifeler arasındaki ilişkiler bozulmuştur. Özellikle taht kavgalarının olduğu

²⁴⁸ 28. Fasl Saray Gulamlarının Terfii ve İşlerinin Tanzimine Dairdir (*Siyasetnâme*, s.151).

²⁴⁹ *Siyasetnâme*, s.155.

²⁵⁰ Bûndârî, s.84; İbnü'l-Esîr, X, 191; Râvendî, I, 138; *Abû'l- Farac Tarihi*, I, s. 334-335; Kazvîni, s.53; Müneccimbaşî Ahmed, s.105; SEVİM-MERÇİL. *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.173-174.

dönemde halife bunu fırsat bilerek kaybettiği siyasî otoriteyi yeniden kazanmak için uğraşmıştır.²⁵¹

Nizâmülmülk'ün eserinde halife-sultan ilişkisini ele almamasının nedenini Selçukluların halifelik ile alakalı politikasına bağlamak mümkündür. Selçuklular 1055 yılı itibariyle Bağdat'a girdikten sonra uzun yıllar şehri ve halifeleri atadıkları şahneler vasıtasıyla kontrol altında tutmuşlardır. Onlar hiçbir şekilde halifelere siyasî güç vermek taraftarı olmamışlardır. Haliyle de müellifin söz konusu ilişkiye eserinde bu nedenle yer vermediği düşünülebilir.

Selçukluların halifelikle olan münasebeti Tuğrul Bey zamanında başlamış ve devletin yıkılışına kadar devam etmişti. Tuğrul Bey Nişabur'a yerleştikten sonra elçiler aracılığıyla halife ile diplomatik ilişkiler geliştirmiş ve halifenin isteği üzerine Bağdat'a sefere çıkarak onu Büveyhî baskısından kurtarmıştı. Ayrıca halife-sultan ilişkisi evlilik yolu ile sağlamlaştırılmıştı. Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun Halife Kâim-Biemrillâh ile evlendirilmişti (1056).²⁵² Tuğrul Bey ise halifenin kızı Seyyide Hatun ile nikâhlanmıştı (1062).²⁵³

Tuğrul Bey'in ölümünün ardından Halife Kâim-Biemrillâh bölgedeki Selçuklu memurlarının yerine kendi adamlarını atamış ve hutbelerden Selçuklu Sultanı'nın adını da çıkarmıştı.²⁵⁴ Bu durum yaklaşık bir yıl boyunca Alparslan'ın otoritesini yerleştirene kadar sürmüştü. Sultan Alparslan ve Nizâmülmülk halife ile ilişkileri düzeltmek için dul kalan Seyyide Hatun'u Bağdat'a göndermişlerdi. Seyyide Hatun'un yanında Bağdat'a giden elçiler hutbenin Alparslan adına okunmasını istemişti. Kızının gelmesine sevinen halife Alparslan adına hutbe okutmuştu. (Nisan 1064).²⁵⁵ Diğer taraftan Sultan ve halifenin ilişkileri düzelmişse de Selçuklular ve halifeye bağlı olan memurlar arasında anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Sultan Alparslan halifeye saygıda kusur etmeden kendi hâkimiyetini yerleştirmeye

²⁵¹ İbnü'l-Esîr, X, 184; Mehmet Altay KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, 2011, s.50; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s. 194, 214.

²⁵² Bündârî, s.8; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.14; İbnü'l-Esîr, IX, 468; *Abû'l- Farac Tarihi, I*, 308.

²⁵³ Bündârî, s.18-20; İbnü'l-Esîr, X, 36-38; Kazvîni, s.2; *Abû'l- Farac Tarihi, I*, 315-316; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s. 106; Müneccimbaşı Ahmed, s.66; OCAK, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s.351-360.

²⁵⁴ Sıbt İbnü'l- Cevzî, s.117; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.198-199; OCAK, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s.361-362.

²⁵⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.130-131. İbnü'l-Esîr, X, 47-48.

çalışıyordu. Öyle ki halife ile anlaşmazlık yaşayan Selçuklu şahnesi Aytekin görevinden alınmış yerine Saduddevle Gevherâyin²⁵⁶ getirilerek halife ile ilişkiler dengede tutulmuştu.²⁵⁷ Sultan Alparslan da halife ile ilişkileri evlilik yoluyla sağlamlaştırmıştı. Halife, Sultan'a elçi göndererek Seferiyye Hatundan olan kızını kendi veliahtı el-Muktedî Biemrillâh'a istemiş ve nikâh kıyılmıştı. Ayrıca Melikşah'ın veliaht ilan edilmesini de onayladığını bildirmişti.²⁵⁸

Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra Melikşah tahta oturmuştu. Bağdat Şahnesi Gevherâyin aracılığıyla Halife Melikşah'ın sultanlığını onayladığını gösteren menşuru ona göndermişti.²⁵⁹ Melikşah sultanlığının ilk yıllarında halife ile anlaşmazlık yaşamaya başlamıştı. Sıbt'ın aktardığına göre Selçuklu âmidi Ebû Nasr Halife'den ikta gelirlerinin karşılığında 100.000 dinar almak istemişti. Halife istenen parayı ödemeyince Ebû Nasr halifenin iktalarına el koyarak naiblerini görevden almış ve bunların yerine Türkleri atamıştı. Nizâmülmülk olanlardan halifenin veziri İbn Cehîr'i sorumlu tutmuştu ve azlettiğini bildirmek için Bağdat Şahnesi Gevherâyin'i görevlendirmişti.²⁶⁰ Bağdat'ta bir taraftan idarî sorunlar yaşanırken diğer taraftan da Hanbelîler ve Eşarîler arasında ciddi mezhep çatışmaları yaşanıyordu. Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk yaşanan karışıklıkları babasına bildirmişti. Yaşanan olaylardan daha önce affedilen Vezir Fahrüddevle b. Cehîr sorumlu tutulmuş ve tekrardan görevinden azledilmişti. Yerine oğlu Amidüddevle b. Cehîr getirilmişti. Nizâmülmülk tarafından atanan Amidüddevle'nin Sultana olan

²⁵⁶ Gevherâyin gulam olarak yetişmiş emirlerdendir. Ona dair ilk bilgi Huzistan'ın Kürtub şehrinden bir hanımın gulamı olduğu şeklindedir. Sonrasında bu hanımla bağlantısını koparmadan Büveyhîlerin Irak Hâkimi Ebû Kalicar b. Sultanüddevle (1044-1048)'nin hizmetine girmiştir. Ebû Kalicar'ın ölümünden sonra oğullarından el-Melik'in (1048-1055) yanında görev almıştır. Efendisine sadık bir gulam olan Gevherayin daha sonra Alparslan'ın hizmetine girmiştir. Sadakati sayesinde Sultan'ın gözüne girmiş ve Malazgirt Zaferi'nden sonra Bağdât şahneliğine atanmıştır. Siyasî çekişmelerin çokça yaşandığı bu önemli görev onun da prestijini arttırmıştır. Fakat Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadeleleri ve siyasî iktidarsızlık döneminden o da payını almış ve görevinden azledilmiştir (Aydın USTA, "Ünlü Selçuklu Kumandanı; Sadüddevle Gevherâyin" *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, s. 96-112).

²⁵⁷ İbnü'l-Esîr, X, 75; Râvendî, I, 119; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamani* s.219; OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.368-69.

²⁵⁸ Bûndârî, s.43; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.162; OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.370

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, X, 91; *Abû'l- Farac Tarihi*, I, 316.

²⁶⁰ Sıbt İbnü'l- Cevzî, s. 204; İbnü'l-Esîr, X, 106-107.

bağlılığı halifeyi rahatsız edince dört yılsonunda halife tarafından vezirlikten azledilmiş, yerine Ebû Şûca Muhammed b. Hüseyin er-Rûzrâverî atanmıştı.²⁶¹

Bahsedilen olaylarda Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk bir yandan halifeyi kontrol altında tutmaya çalışırken diğer taraftan da mezhep kavgalarında taraf olmak yerine kargaşalara son vermeye çalışmışlardır. Selçuklular, halife ile uzlaşma sağlamak için Tuğrul Bey ve Alparslan zamanlarında olduğu gibi bu dönemde de evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri kurmuşlardı. Halife Muktedî, Melikşah'ın Terken Hatun'dan olma kızı Mehmelek Hatun'la evlenmek istemişti. Sultan Melikşah'ın oğlu Davud yeni öldüğü için matem süresi geçince halifenin vezirini eşi Terken Hatun'a yönlendirmişti. "Terken Hatun, kızını Gazne Sultanı ve Karahanlı hükümdarının da istediğini belirterek Halife'den diğer taliplerin teklif ettiği 400 bin altını istemişti."²⁶² Nizâmülmülk'ün gayretleriyle başlık miktarı 50 bine inmiş ve Halife'nin Mehmelek Hatun'dan başka bir karısı ve cariyesi olmaması ve halifenin daima onun yanında bulunması şartı ile evlilik ahdi yapılmıştı."²⁶³ Burada ilginç olan Sultan Melikşah'ın, kızının düğününe katılmamış olmasıdır. Düğün sırasında "Bağdat'ta bulunmasına rağmen ava çıkarak düğünden sonra gelmesi"²⁶⁴ bu evliliğin Melikşah tarafından desteklenmediği ama siyasî öneminden dolayı Sultan'ın kabullendiği şeklinde yorumlanabilir.

Mehmelek Hatun'un Halife Muktedî ile evliliğinden Cafer isimli oğulları dünyaya gelmişti (1088). Fakat Cafer'in doğumundan bir süre sonra Mehmelek Hatun, Halife ile sorunlar yaşamaya başlamış ve durumu babası Sultan Melikşah'a bildirmişti. Sultan iki emirini Bağdat'a göndererek kızını ve torununu İsfahan'a getirmişti. Sonrasında Sultanın halifeden torunu Cafer'in veliaht ilan edilmesini istediği görülmektedir. Bu amaçla Cafer adına hutbe okutulmasını istemiş ise de arzusu Muktedî tarafından kabul etmemişti. Bunun üzerine Melikşah, Muktedî'yi Bağdat'tan sürgün etmek istemişti. Araya Tacülmülk Ebu'l-Ganâim'in girmesi ile on

²⁶¹ Bündârî, s.53-54; Sıbt İbnü'l- Cevzî, s. 237; İbnü'l-Esîr, X, 122-123; OCAK, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s.374.

²⁶² Bündârî, s.72-73; İbnü'l-Esîr, X, 115; Müneccimbaşî Ahmed, s.88; Gülay ÖĞÜN BEZER, "Terken Hatun ve Tarihi Şahsiyeti" *Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)*, Haz. M. Metin Hülagü, Abdülkadir Yuvalı ve diğerleri, Ankara, 2014, s.239-240.

²⁶³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.245.

²⁶⁴ SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 142-144.

günlük bir mühlet almayı başaran Halifeyi Sultanın anî ölümü kurtarmıştı (19 Kasım 1092).²⁶⁵

Sultan Melikşah'tan sonra başlayan taht mücadeleleri döneminde hilafet makamı yeniden güç ve itibar kazanmaya başlamıştı. Berkıyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelesinde halife siyasî hâkimiyeti meşrulaştıran merci konumuna gelmişti. Sencer döneminde ise Irak Selçuklularında Mahmud, Tuğrul ve Mesud arasındaki çekişme halifeliliğin daha da güçlenmesine neden olmuştu.²⁶⁶

Diğer taraftan Sultan Mahmud döneminde Halife Müsterşid ile ilişkiler iyice bozulmuştu.²⁶⁷ Onun ölümünden sonra başlayan iktidar savaşları da halifeliliğin elini güçlendirmişti. Taht iddiacılarından Mesud ve Davud Büyük Sultan Sencer'in adayı Tuğrul'u kabullenmeyerek Bağdat'a gitmişlerdi. Burada yeni halife el-Müsterşid ile anlaşma yapmışlardı. Taraflar arasındaki iktidar mücadelesinde Tuğrul galip gelmesine karşın bir süre sonra vefat etmiş ve akabinde Mesud Irak Selçuklu Sultanı olmuştu. Mesud saltanat makamına geldikten sonra halifeyle de anlaşmazlığa düşmüştü. Nihayetinde bu gerginlik bir savaşa sebebiyet vermiş ve 24 Haziran 1135'te gerçekleşen Daymerc Savaşı'nda Müsterşid Sultan Mesud'un eline esir düşmüştü.²⁶⁸ Halife esarete iken Bâtınîlerin gerçekleştirdiği bir suikastta hayatını kaybetmişti.²⁶⁹ Yerini alan oğlu Ebû Cafer Mansur (Râşid-Billâh)²⁷⁰ da Selçuklularla

²⁶⁵ Bündârî, s.68; *Abû'l- Farac Tarihi*, I, 334; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.168; BEZER, a.g.m., s.239.

²⁶⁶ BARTHOLD, *Halife ve Sultan*, s.60; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s. 247.

²⁶⁷ *Azîmî Tarihi*, s. 62; İbnü'l-Esîr, X, 503; KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.51.

²⁶⁸ Bündârî, s.163-164; Râvendî, I, 218; İbnü'l-Esîr, X, 533; *Azîmî Tarihi*'nde ve Kemaleddin İbnü'l-Adîm'in eserinde (*Bugyetü't-Taleb*) bu savaşın Meraga yakınlarında yapıldığı söylenmektedir (*Azîmî Tarihi*, s. 72; *Bugyetü't-Taleb*, s.87); Cüveynî, s.561; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 61, Müneccimbaşı Ahmed, s.172.

²⁶⁹ Kazvînî, s.83-84; Halife Müsterşid'in katledilmesinde Selçuklu sultanlarının (Sultan Mesud ve Sultan Sencer) rolü konusunda çeşitli rivayet ve yorumlar mevcuttur. Bazı tarihî kaynaklar suikasttan Selçuklu Sultanlarını da sorumlu tutmaktadır. Özgüdenli bu konuyu ayrıntılı olarak ele almıştır. O, kaynakları Halifenin katlini yorumsuz nakledenler, Halifenin Selçuklu sultanları tarafından öldürüldüğünü iddia eden kaynaklar ve olayda Selçuklu sultanlarını suçsuz bulan kaynaklar olarak sınırlandırmıştır. Ayrıntılı bilgi için ÖZGÜDENLİ, "Selçuklu- Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Ortaçağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları*, s. 120-143.

²⁷⁰ Halife Müsterşid oğlu Râşid'i halef ilan etmişti (*Azîmî Tarihi*, s.69).

muhalefeti sürdürmüştü. Sonrasında o da Selçuklular tarafından azledilerek yerine Müktefî-Liemrillâh getirilmişti.²⁷¹

Halifelik ile Selçuklular arasında aslında Tuğrul Bey döneminden beri gizli bir rekabet vardı. Halife Büveyhîler'in baskısı altındayken Selçuklular onlar için kurtarıcı konumuna gelmişti. Ancak Büveyhî baskısından kurtulan halifeler her fırsatta siyasî alanda da baskın olma eğiliminde olmuşlardı. Melikşah'ın ve Nizâmülmülk'ün ölümünden sonraki dönemde halife ile olan ilişkiler ciddi şekilde bozulmuştur. Özellikle Selçuklular arasında çıkan taht kavgalarının olduğu dönemde halifeler bunu fırsat bilerek kaybettikleri siyasî otoriteyi yeniden kazanmak için uğraşmışlardır. Bu eğilim siyasî alanda Selçukluların zayıf düştüğü zamanda en üst düzeye çıkmıştı.²⁷² Sultan Berkıyaruk ve Muhammed Tapar birbirleri ile mücadele ederken Müslümanların dinî lideri konumundaki halifenin askerî güç toplayarak siyasî alanda da söz sahibi olma çabaları Selçuklulara büyük zarar vermişti.²⁷³

Yukarıda bahsedildiği gibi Nizâmülmülk, halife ile ilişkiler konusunu eserinde ayrı bir bölüm olarak değerlendirmemiştir. Eserde diğer konular anlatılırken ilgili hikâyelerde halifelerin bahisleri geçmektedir. Bu durum Nizâmülmülk'ün de halife ile iyi ilişki kurmayı desteklemesinin nedeninin görünüşte dinî değerler olsa da aslında karşılıklı fayda sağlayan bir politika olduğunu ve halifeleri siyasî güç olarak görmediğini gösterir.

Siyasetnâme'de yukarıda bahsedilen veraset anlayışı ve halife-sultan ilişkisi konuları üzerine yeterince açıklık getirilmemiş olsa da devlet yönetimi ile ilgili meseleler daha detaylı ele alınmıştır. Bunlar sivil bürokrasi, saray, ikta, ordu, Bâtınîler ve diğer meseleler olarak sınıflandırılarak Selçuklu Tarihi'ndeki karşılıkları ele alınacaktır.

²⁷¹ Râvendî, I, 219-220; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.366.

²⁷² CRONE, s.371.

²⁷³ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.89.

3.2.Sivil Bürokrasinin Durumu

Abbasiler döneminde şeriat, siyasetin dışında teorik bir şekilde gelişmişti. Bürokratik yapılanma daha çok Sâsânîlere dayanmaktaydı. Askerî yapı ise bundan tamamen bağımsız bir durumdaydı. Abbasi Halifeliği, devletin bağlı olduğu merkezî yapılardan uzaklaşmaya başladığı için zayıflamıştı. Bu yüzden halifelik makamı tam manasıyla İslâm'ın siyasî yapısını temsil edemez hale gelmişti. Abbasilerin zayıflaması ve Büveyhîlerin baskısının artmasıyla siyasî ve idarî kargaşa yaşanmıştı.²⁷⁴

XI. yüzyılda İran coğrafyasındaki Selçuklu egemenliği ile birlikte siyasal ve toplumsal şartlar değişmişti. Selçuklular yeni bir idarî yapı ve siyaset teorisi geliştirmişlerdi. Büveyhîlerin ortadan kaldırılması Sünnî geleneğin yeniden canlanmasına ve İslâmî liderlik probleminin Selçuklular yönetiminde yeniden şekillenmesine imkân sağlamıştı. Siyasî gücü ele alan Selçuklular İslâmî değerleri hem siyasette hem de hayatın her alanında uygulamaya çabalamışlardır. Onlar siyasî ve dinî birliği sağlamak için uğraşmış, bir bakıma teori ile uygulama arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmayı amaçlamışlardır.²⁷⁵

Öncelikle, Selçuklu hanedanı Türk törelerine bağlı, yeni ve daha çok askerî bir devlettir. Devlet yapısı kendileri gibi Sünnî olan Sâmânî ve Gaznelilere benzemektedir.²⁷⁶ Ama “Selçuklularda Sâmânî ve Gazneliler'den farklı bir teşkilatlanma süreci olmuştur. Sâmânî ve Gazneliler zamanla güçlenerek kurumsallaşma süreçlerini tamamlamışlardır. Selçuklular ise Orta Asya'dan gelen Türkmenler ile devletleşmişlerdir.”²⁷⁷ Selçukluların devlet politikası Sünnî geleneği canlandırmak olup onlarda bunu yapabilecek sosyal ve kültürel altyapı mevcuttu.

²⁷⁴ Carla L. KLAUSNER, *'The Seljuk Vezirate' A Study of Civil Administration*, Cambridge, 1973, s.4.

²⁷⁵ KLAUSNER, a.g.e., s. 7.

²⁷⁶ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.91.

²⁷⁷ Sergey Grigoreviç AGACANOV, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef/ Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul, 2006, s. 101.

Selçuklu sivil bürokrasisini “Dîvân”²⁷⁸ sistemi oluşturmaktaydı. Abbasilerden sonra kurulan Müslüman Türk devletlerinden Sâmânîlerin (819-1005) ve Gaznelilerin (963-1186) dîvân teşkilatına Abbasi dîvân teşkilâtı örnek olmuştu. Selçukluların dîvân teşkilatında da büyük ölçüde Sâmânîler ve Gazneniler etkili olmuşlardı.²⁷⁹ Selçuklulardaki dîvân sistemi Abbasi, Gazneli ve Sâmânîlerde olduğu gibi görevlerine göre beş ana dîvâna ayrılmıştı. Bunlar: Dîvân-ı Âlâ, Dîvân-ı İstifa, Dîvân-ı Tuğrâ, Dîvân-ı İshrâf ve Dîvân-ı Arz’dı. Tüm dîvânların başında vezir vardı.²⁸⁰ Selçukluların dîvân teşkilatı, Gazneli ve Sâmânîlerdeki sistemle benzerlik gösterse de birebir aynısı değildi. Neticede her devlet gelişme sürecinde karşılaştığı gereksinimlere cevaben kendi yapısını oluşturmaktaydı. Selçuklular 1040 Dandanakan Zaferi sonrası oluşturulan kurultayla devletleşme sürecini tamamlamıştı. Devletin ilk hükümdarı Tuğrul Bey döneminde kurumların yapısı şekillenmeye başlamıştı. Sonrasında devlet teşkilatına şekil verilmeye başlanmıştı. Alparslan dönemine kadar idarî kurumların yetki ve sınırları henüz netleşmişti. Tuğrul Bey ve Alparslan ilk hükümdarlar olarak Oğuz gelenek ve ananelerine bağlı kalarak sağlam bir devlet teşkilâtı kurmuşlardı. Öyle ki kendilerinden sonra kurulan devletlerin teşkilatlarına da temel olmuşlardı.²⁸¹

3.2.1.Dîvân Teşkilatı

Büyük Selçuklu Devleti’ndeki dîvânları merkez ve eyalet olarak ikiye ayırabiliriz. Merkezdeki dîvânların en önemlisi Dîvân-ı Âlâ (Büyük Dîvân) idi. Devletin bütün yönetim birimleri burada birleşmekteydi. Adı geçen dîvâna vezir başkanlık etmekteydi. Temel görevleri, tayin işleri ve malî meselelerdi. Dîvân-ı Âlâ’ya bağlı olan dört farklı dîvân vardı. Bunlar; Dîvân-ı İstifa, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra, Dîvân-ı İshrâf ve Dîvân-ı Arz’dı.²⁸² Dîvân-ı İstifa, devletin yüksek malî

²⁷⁸ Kaynaklar ve araştırmacılar dîvân sisteminin Hz. Ömer devrinde (634-644) kurulduğu konusunda hemfikirler. Bu zamanda Irak ve İran’ın fetihleri sonucunda devlet gelirleri artmıştı. Bu gelirlerin dağıtımı için dîvân sistemi getirildi (UZUNÇARŞILI, s.18).

²⁷⁹ Erdoğan MERÇİL, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı*, İstanbul, 2015, s.10.

²⁸⁰ UZUNÇARŞILI, s. 19; MERÇİL, a.g.e., s. 23,54, 61.

²⁸¹ UZUNÇARŞILI, s.24-25.

²⁸² UZUNÇARŞILI, s.39-40; MERÇİL, *Dîvân Teşkilatı*, s.60; Erdoğan MERÇİL, “Selçuklular’da Devlet Teşkilatı”, *DİA*, XXXVI, 390; Aydın TANERİ, “Büyük Selçuklular’da Dîvân” *DİA*, IX, 383.

merciydi. Dîvân-ı Tuğrâ ve İnşâ'da²⁸³ sultanın fermanları, tüm iç ve dış yazışmalar ve belgeler hazırlanırdı. Bazı kaynaklar Dîvân-ı İstifa ve Dîvân-ı İshrâf'ı görevleri bakımından birlikte verirler. Agacanov, Dîvân-ı İstifa ve Dîvân-ı İshrâf'ın iki ayrı müessese olduğunu söyler.²⁸⁴ Dîvân-ı İshrâf malî işleri, devlet hazinesinin gelirlerini kontrol ederdi. Vergilerin zamanında ve belirlenen miktarda gelip gelmediğini incelerdi. Dîvân-ı Arz, ordudan sorumluydu. İktaları idare ederdi.²⁸⁵ Bu dîvânların başkanları Müstevfî, Tuğraî, Müşrîf ve Ârız'dı. Dîvân başkanları da vezir gibi Sultan tarafından belirlenmekteydi.²⁸⁶ Bu ise merkeziyetçi yapının bir özelliği idi. Ayrıca Sultan yeni bir vezir tayin etmek istediğinde bunu Dîvân-ı Âlâ'daki başkânlara danışabiliyordu. Örneğin, Muhammed Tapar Hâtırlmülk'ü azledince yeni vezirin seçimi konusunda dîvân erbabı ve emirlerine danışmıştı.²⁸⁷ Sultanın tayininin yanında diğer başkânların atanmasında vezirin etkili olduğu da görülmektedir. “Buna Sultan Sencer döneminde vezirlerden Kıvameddin Ebu'l-Kâsım b. Hasan el-Dergûzî'nin Müstevfî İzzeddin İsfahânî'yi görevinden azlettirmesi örnektir.”²⁸⁸

Dîvân-ı İstifa Başkanı olan müstevfî, önemi bakımından vezirden sonra gelirdi.²⁸⁹ Devletin malî işlerini yürüten memurlar bu zata bağlıydı. Müstevfîler de diğer yüksek rütbeliler gibi kendilerine naib atıyorlardı. Müstevfîler aynı zamanda vergi toplayanları takip ve kontrol ederdi. Onlar görevini aksatan âmilleri cezalandırma hakkına da sahipti.²⁹⁰ Ayrıca Dîvân-ı İstifa'da belge düzenleyen ve vergi toplama sistemini bilen kâtipler ve muhasipler çalışırdı.²⁹¹ Dîvân-ı Tuğrâ ya da Dîvân-ı İnşâ sultanın mühründen sorumlu olduğu için egemenliği temsil ederdi. Dîvân-ı İnşâ başkanı mükemmel bir üsluba sahip olmak zorundaydı. Çünkü yazıların kaleme alınmasında edebî şekil mükemmelliğine önem veriliyordu.²⁹² Tuğraî önem bakımından vezir ve müstevfiden sonra gelirdi. Vezirin sarayda olmadığı zamanlarda

²⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı Tuğra ve İnşâ Divânı'nın iyi ayrı daire olduğunu söyler (*Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s.43).

²⁸⁴ AGACANOV, s. 95.

²⁸⁵ AGACANOV, s.102.

²⁸⁶ MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s. 60.

²⁸⁷ MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s. 60,61.

²⁸⁸ MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s. 60,62; TANERİ, “Büyük Selçuklular'da Dîvân”, s. 384.

²⁸⁹ Büldârî, s.102.

²⁹⁰ TANERİ, “Büyük Selçuklular'da Dîvân”, s. 384.

²⁹¹ AGACANOV, 96; MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s.71,72; TANERİ, “Büyük Selçuklular'da Dîvân” s.383.

²⁹² Ramazan ŞEŞEN, “Divân”, *DİA*, IX, 384.

tuğraî vezirin yerine geçerdi. Tuğraî, idarî olarak önemli bir statüye sahipti.²⁹³ Tuğrul Bey zamanında bu memuriyetin başında Türk asıllı bir Emîr (Humartekin) vardı.²⁹⁴ Nizâmülmülk'ten itibaren ise bu makama İranlılar getirilmişti.²⁹⁵ Ayrıca tuğraînin hiyerarşideki yüksek konumunu düşürülmüştü. Nizâmülmülk'ten sonra tuğraînin statüsü yeniden yükselmişti.²⁹⁶ Aslında dîvânların önemi dîvân başkanının sultana yakınlık durumuna göre değişmekteydi. Dîvân-ı İstifa vezirlik makamından sonra gelen dîvân olsa da Tacülmülk'ün Sultan Melikşah'a olan teveccühünden dolayı Dîvân-ı İnşâ'nın daha önemli bir makam haline geldiği söylenmektedir.²⁹⁷ Dîvân-ı İşrâf'ın başkanı müşrîf de önemli bir yere sahipti. Müşrîflik maaşlardan, hazinenin durumundan ve rüşvet meselelerinden sorumlu olduğu için kritik bir makamdı.²⁹⁸ Dîvân-ı Arz'ın başkanı Arız ise ordunun sivil başkanı konumundaydı. Ordunun genel işlerinden bu dîvân sorumluydu. Askerlerin gelir gider işlerinden, istihdamına kadar orduyla ilgili her türlü mesele bu dîvânda düzenlenirdi.²⁹⁹

Diğer bir önemli görev ise vekillikti. Vekildâr sultan ile vezir arasındaki iletişimde aracılık yapardı. Sultanın saraydaki özel hayatında günlük işleri ile de ilgilenirdi.³⁰⁰ Vekildâr dilbaz, bilgili, güzel konuşan ve sultanın ruh halinden anlayan biri olmalıydı. Bu görevi yapan kişilerin sultana olan yakınlıkları dolayısıyla protokolde önemli bir yer sahibiydiler.³⁰¹

Yukarıda bahsedilen merkez dîvânlarının yanında eyaletlerde de benzer dîvânlar bulunmaktaydı. Buradaki en yüksek yönetim birimi Dîvân-ı Eyalet'ti. Söz konusu idarî bölgelerin başında daha çok Selçuklu melikleri bulunurdu. Bunlar büyük sultan tarafından görevlendirilirdi. Sipehsalarlar ve emirler eyaletin başında bulunan şehzadeden ve validen sonra gelen önemli yöneticilerdi. Eyalet idarecisi olan kişi Selçuklu ailesinden bir şehzade ya da melik ise onun dîvânı da Dîvân-ı Âlâ

²⁹³ A.C.S. PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, Edinburgh, 2015, s.199.

²⁹⁴ Bündârî, s.17.

²⁹⁵ ŞEŞEN, a.g.m. , s.384; MERÇİL, *Selçuklular Dönemi Divân Teşkilatı*, s. 65; KÖYMEN, *Alp Arslan ve Zamanı*, s.181.

²⁹⁶ KLAUSNER, s. 17.

²⁹⁷ KÖYMEN, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 181.

²⁹⁸ MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s.78-79.

²⁹⁹ MERÇİL, *Divân Teşkilatı* s. 79-80.

³⁰⁰ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s.159.

³⁰¹ KLAUSNER, s. 18.

gibi olurdu. Başka bir ifadeyle eyalet yönetimindeki melikin dîvânı ile valinin dîvânı birbirinden farklı olurdu.³⁰²

Dîvân ve dîvân başkanları ile ilgili bu genel bilgilendirmeden sonra Nizâmülmülk'ün bu konuda ne dediğine bakılacaktır. Günümüze ulaşan bilgiler çerçevesinde dîvândaki devlet adamları ve memurlarla ilgili örnekler verilecektir.

Nizâmülmülk eserinde kabiliyetli, liyakatli, güvenilir kişilerin devlet kadrosuna alınması gerektiğini söyler. Bunun yanında, vezire göre dîvânda Sünnî mezhebinden Horasanlı ya da Mâverâünnehir bölgesinden olan kâtiplere ve memurlara görev verilmeliydi.³⁰³ Ayrıca devlet adamları her daim teftiş edilmeliydi.

Devletin tam olarak kurumsallaştığı Sultan Alparslan dönemindeki Dîvân-ı İnşâ başkanlarından Baharzî vezirin anlattığı devlet adamı özelliklerine sahip olması açısından iyi bir örnektir. Selçuklu vesikaları Farsça yazıldığından ve Arap ülkeleriyle Arapça yazışma yapıldığı için bu dîvâna iyi derecede Arapça ve Farsça bilen memurlar seçilirdi. Baharzî dönemin usulüne uygun olarak önemli ilim merkezlerini dolaşarak tahsil yapmıştı. Nişabur, Herat, Merv, Belh, Rey, İsfahan, Hemedan, Bağdat ve Basra şehirlerindeki Şafiî âlimlerden dersler almıştı. İyi derecede Arapça ve Farsça bilirdi. Vezir Kündürî döneminde dîvân başkanı olmuştu.³⁰⁴

Fakat bu özelliklere Selçukluların son dönemlerinde dikkat edilmediği görülmektedir. Muhammet Tapar devrindeki dîvân reisi Muhtassülmülk Arapça ve Farsça bilmediği halde bu makama getirilmişti. Bündârî'nin ifadelerine göre Muhammed Tapar'ın veziri Sadülmülk zamanındaki Dîvân-ı İnşâ başkanı Nâsırülmülk Muhammed b. Müeyyidülmülk de her türlü faziletten yoksundu.³⁰⁵ Yine bu dönemde Dîvân-ı İnşâ naibi olan Kâtib el-İsfahanî kalemi zayıf yazısı karışık biriydi.³⁰⁶ Muhammed Tapar ve Sencer dönemine kadarki hükümdarlar

³⁰² MERÇİL, *Selçuklular Dönemi Divân Teşkilatı*, 81-84; MERÇİL, "Selçuklular'da Devlet Teşkilatı", s.390.

³⁰³ *Siyasetnâme*, s.232.

³⁰⁴ KÖYMEN, *Alp Arslan ve Zamanı*, s.157; Mehmet TALU, "Baharzî Ali Hasan", *DİA*, IV, 475.

³⁰⁵ *Zübdetü'n-Nusra*, s.96.

³⁰⁶ MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s.68.

döneminde söz konusu göreve getirilenlerin sayısı bir ya da iki kişi ile sınırlı olmuştu. Bu sayede adı geçen dîvân istikrarlı bir şekilde çalışmaktaydı. Sencer döneminde ise bu makamın başkanı sıkça değişmiş, sekiz farklı kişi aynı dönem içinde göreve getirilmişti.³⁰⁷ Dolayısıyla istikrar bozulmuştu.

Nizâmülmülk teftiş konusuna çok ehemmiyet verirdi. Dolayısıyla da teftiş makamı olan Dîvân-ı İshrâf oldukça önemliydi. Vezir bu vazifeye “güvenilir bir kişinin getirilmesi gerektiğini ve bu işleri yapan kişilere de rüşvet ve yolsuzluğa mahal vermemek için Beytü’l-mal’dan yeteri kadar maaş verilmesi tavsiye eder.”³⁰⁸ Söz konusu dîvânın başkanlığını yapan müşrîfler eyaletlere ve şehirlere kendi naiblerini gönderirlerdi. Naibler o bölgede olan biteni müşrîfe rapor ederdi. Müşrîfler bölgelerde çalışan memur, âmil ve mutasarrıfların liyakatli çalışıp çalışmadığını, haksız kazanç elde edip etmediklerini kontrol ederdi.³⁰⁹ Yine darphaneleri, tarım faaliyetlerini, arazi gelirlerini hatta saray mutfağını teftişini yaparlardı. Devletin çeşitli kollarının kontrolü sağlanırdı.³¹⁰ Görüldüğü üzere Selçuklulardaki denetleme teşkilâtı Nizâmülmülk’ün tavsiye ettiği nitelikte yapılmaya çalışılmıştır. Berkıyruk döneminde bu görevi Üstâd Ali başarı ile yerine getirmişti.³¹¹ Muhammed Tapar dönemine kadar Dîvân-ı İshrâf’ın daha istikrarlı çalıştığını başkanlarının çok sık değişmemesinden çıkarabiliriz. Bu dönemde Dîvân-ı İshrâf başkanlığına Kemalülmülk Sümeıremî³¹², Hâtırlülmülk Ebû Mansur³¹³, Ebû İsmail Katib el-İsfahânî et-Tuğraî ve el-Ebîverdî getirilmiştir.³¹⁴ Kısa süre içerisinde dîvân reisinin değişmesi bu teşkilatta bozulmaların başladığına işaret etmektedir. Aynı durum Sencer dönemi içinde geçerlidir. Onun döneminde de İşraf Dîvânı’nın başına dört

³⁰⁷ Bunlar; Müntecebeddin Bedî, Kıvameddin Ebu’l-Kâsım Nasır b. Hüseyin Tuğraî, Muineddin Assam, Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk, Azizü’l-Mülk Ebu’l- Feth Muhammed b. Muhammed, Ziyaüddeıve ve’d-Din, Nasıreddin Ebu’l-Kâsım Mahmud Mervezi ve Ebu’l-Kâsım Dergüzîni’dir (MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s.70-71).

³⁰⁸ *Siyasetnâme*, s. 83. (T. Ayar çevirisinde müşrîfler nazırlar şeklinde geçmektedir.) Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.128.

³⁰⁹ MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s.76.

³¹⁰ MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s.77.

³¹¹ *Zübdetü’n-Nusra*, s. 85.

³¹² *Zübdetü’n-Nusra*, s.110.

³¹³ Hüseyinî, s. 58.

³¹⁴ MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s. 80.

kişi getirilmiştir. ³¹⁵ Ayrıca Dîvân-ı İshrâf başkanlığı yapan Hâtırlümülk Ebû Mansur'un cahil bir adam olduğu söylenir. ³¹⁶ Bunun yanında Bûndârî'nin aktardığına göre Kemâlümülk başarılı bir devlet adamıydı. ³¹⁷ Ebîverdî'nin de eğitilmiş bir kişi olduğu da bilinmektedir. Ebîverdî, İsmail b. Mes'adet el-Cürcanî, Abdülvehhab b. Muhammed b. Şehid, Ebû Bekir b. Halef eş-Şirâzî, Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed es-Semerkandî ve Abdülkadir el-Cürcanî'den ders almış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. ³¹⁸ Başka isimlerin ardından Ebîverdî gibi donanımlı birinin bu göreve getirilmesi Muhammed Tapar'ın devlet adamı seçiminde liyakat esasına uymaya çalıştığını gösterir.

Yukarıda bahsedilen Dîvân-ı İnşâ ve Dîvân-ı İshrâf başkanlarındaki durum Dîvân-ı İstifa başkanları için de geçerlidir. M. Tapar dönemine kadarki hükümdarlar döneminde Dîvân-ı İstifa başkanlığı görevine getirilenlerin sayısı bir ya da iki kişi ile sınırlı olmuşken, Tapar döneminde beş, Sencer döneminde ise altı farklı kişi bu göreve getirilmiştir. ³¹⁹

Nizâmümülk vekildârlık için ise şunları söyler: “ *Bu görev öteden beri mutfak, şaraphane ve has içkiler, has ahır, şehzadeler ve diğer yakınlar için yapılan harcamalardan sorumlu olan nam salmış, muteber birisine verilirdi. Her ay, hatta her gün meclis-i âlide bulunup memleket ahvali hakkında söyleşmeli; her an huzura varıp durum tespitinde bulunarak fikir almalı; olan bitene, alıp verdiğiine ilişkin malumat vermelidir. Görevini yerine getirip, işlerini icra edebilmesi için kendisine azami ölçüde hürmet ve itibar edilmelidir.*” ³²⁰ Bûndârî'nin aktardığına göre Muhamed Tapar'ın veziri Sadümülk zamanında Sultan'ın vekildârı Zeki diye bilinen Emirü'l-Kazvinî'ydî. Bu adam aslında tacirdi. Bûndârî vekildârın güzel söz söylemeyi bilen dilbâz biri olması gerektiğini söylese de söz konusu şahıs bu

³¹⁵ Nasîreddîn Mahmud b. Muzaffer Harezmî, onun oğlu Hâce Şemseddin Ali, Müntecebeddin ve Ebû Nasr Muhammed (MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s.79).

³¹⁶ Hüseyinî, s.54.

³¹⁷ *Zübdetü'n-Nusra*, s.114.

³¹⁸ Cevat İZGİ, “Ebîverdî”, *DİA*, X, 77.

³¹⁹ MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s.75-6.

³²⁰ *Siyasetnâme*, s. 121; *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.159.

özelliklerden yoksundu. Sadülmülk sayesinde bu göreve getirilmişti.³²¹ Görüldüğü gibi Muhammed Tapar döneminde vekildarlık layığı olan birine verilmemiştir.

Nizâmülmülk iki ayrı resmi işin bir kişiye verilmemesine dikkat çekmiştir. Nitekim bu konuda ayrı bir bâb yazmış ve üzerinde çok durarak önemini vurgulamıştır.³²² Buna rağmen aslında mevcut uygulama Nizâmülmülk'ün tavsiyelerinin tam tersi yönündedir. Büyük Selçuklularda bir kişiye birden çok resmi ve önemli görev verilmiştir. Tuğrul Bey zamanında Ali Tenuhî (ö. 1055) hem kadılık hem de darphane mütevellisi olarak görev yapmıştır.³²³ Bu durum Nizâmülmülk'ün kendi döneminde dahi bu şekildedir. Örneğin; Kemalüddeve Ebu'r-Rıza Melikşah döneminde hem Dîvân-ı Arz başkanlığı hem de Dîvân-ı İshrâf başkanlığı yapmıştır.³²⁴ Muhammed el-Cüzcanî hem tuğraîlik hem de Bağdat âmilliği yapmıştır. Sultan Berkyaruk'un veziri Mecdülmülk el-Balâsânî Kummî de aynı zamanda Dîvân-ı İstifa başkanlığı yapmıştır.³²⁵ Sultan Sencer dönemindeki Müntecebeddin Bedî de iki önemli görevi birden yapmıştır. O hem Dîvân-ı İnşâ başkanı hem de Dîvân-ı İshrâf başkanıydı.³²⁶ Bunun yanında genellikle din adamlarının iki görevi birden yaptıkları görülmektedir. Din adamları medresede müderrislik yaparken aynı zamanda müftülük, imamlık, hatiplik hatta kadılık gibi görevleri de ifa etmişlerdi. Belh Medresesi Müderrisi Abdullah b. Tâhir Şahfûr ve Nesâ'da müderris olan Ali b. Muhammed Hemedânî aynı zamanda müftülük görevini yerine getirmişlerdi.³²⁷

3.2.2. Vezirlerin Durumu

Nizâmülmülk devletin durumunun büyük oranda vezire bağlı olduğunu söyler. *Görevlerini noksansız yerine getirip getirmediğini görmek için padişahın vezirleri ve mutemetleri gizlice sürekli denetlemesi lazımdır. Padişahın ve*

³²¹ *Zübdetü'n-Nusra*, s.96; KLAUSNER, s. 18.

³²² *Siyasetnâme*, s.228.

³²³ KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.373.

³²⁴ MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s. 69-78.

³²⁵ Bündârî, s.87; Abdülkerim ÖZAYDIN, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara, 1990, s.13; *Cami'ü't-Tevârih'e* göre Berkyaruk devlet işlerini ona bırakmıştı. Ümerâ ise Mecdülmülk'ten memnun olmayıp onun Bâtınilere destek olduğunu düşünüyordu. Emirler bu yüzden Berkyaruk'a karşı çıkmış ve onun azlini istemişti. Berkyaruk Mecdülmülk'ü kellesini isteyenlere karşı korumaya çalıştıysa da sonunda Mecdülmülk emirler tarafından katledilmişti. Bu yüzden Berkyaruk'tan korkan emirler Muhammed Tapar'a katılmıştı (Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.148-151).

³²⁶ AGACANOV, s. 100.

³²⁷ KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.477-478.

*memleketin esenlik yahut kargaşası onlara bağlıdır. Vezir iyi tabiatlı biriye o memleket kalkınır, ordu ve reaya hoşnut ve huzurlu, padişah ise kaygılardan azade olur. Vezir şirret birisi ise memlekete telafi ve tedavisi imkânsız hasarlar verir ve bu sebeple padişahın gönlü daralır, zihni bulanır ve memlekette karışıklıklar zuhur eder.*³²⁸ Abbasilerle birlikte ortaya çıkan vezaret makamı³²⁹ hükümdarın hükmünün yerine getirilmesini sağlayan aracı otoritedir. Selçuklu Devleti'nin en yüksek bürokratik ve idarî makamıdır. Vezir hükümdardan sonra gelen en üst yöneticidir.³³⁰ Bürokrasinin yani hükümet teşkilatının başıdır, gerektiğinde hükümdar adına devleti yönetir,³³¹ ve direkt sultana bağlıdır. Gücünü sultandan alır, onun hizmetkârıdır ve memnuniyetini temin ile yükümlüdür. Vezirin en kritik görevi devlette güçler arasındaki dengeyi sağlamasıdır.³³²

Selçuklularda sivil ve askerî bürokrasi olmak üzere iki ayrı otorite vardı. Askerî sınıfın kontrol altında tutulması ise sultan adına çalışan sivil bürokrasinin elindeydi. Devlette askerî sınıf ve sivil bürokrasi arasındaki dengeyi kontrol altında tutmak önemli bir politika gerektiriyordu. Bu da daha çok toprak sisteminin kontrolüne bağlıydı. Bu sistemin denetimi de vezirin sorumluluğundaydı.³³³

Vezir, sultanın en büyük vekiliydi ve bazı durumlarda sultanın görevini de yapıyordu. Dîvân-ı Mezâlim denilen sivil mahkemede başa geçiyordu. Devlet adamları, âlimleri ve memurları yargılayan vezirin idam kararı verme yetkisi de vardı.³³⁴ Bazı kabulleri sultanın yerine yapabiliyor, elçi ve tâbî devletlerle görüşmeler yapıyordu. Devlet teşkilatının başında bulunduğu için devlet memurlarının tayinleri, azledilmesi ve maaşlarının belirlenmesi vezirin kontrolünde olurdu. Diğer bir ifadeyle devletin nizamı büyük ölçüde vezirin elindeydi. Ayrıca sultan ile devlet teşkilâtı ve halk arasında aracı konumundaydı.³³⁵ Aynı zamanda vezir, savaş ve barış durumlarında devletin malî durumunu dengede tutmaktan

³²⁸ *Siyasetnâme*, s. 29; *Nizâmülmülk*, *Siyasetnâme* Çev. M. Kanar, s.82.

³²⁹ MEZ, s.113.

³³⁰ Vezir kelimesinin kökeni ve anlamı için bkz. Fatih Yahya AYAZ, “Vezir”, *DİA*, XLIII, 79.

³³¹ UZUNÇARŞILI, s.19.

³³² KLAUSNER, s. 37.

³³³ KLAUSNER, s. 37.

³³⁴ ÖZAYDIN, “Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, *DİA*, XLIII, 83.

³³⁵ KURPALİDİS, s. 84; ÖZAYDIN, “Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, s.83.

sorumluydu. Malî işlerin kontrolünün yanında askerî alanda da vezirin önemli bir konumu vardı. Vezirler ordunun başına geçebiliyordu. Özellikle kuruluş döneminde ve fetihlerin yaygın olduğu dönemde askerin eğitimi gibi konulardan bile vezir sorumlu olmuştur. Nizâmülmülk'ten sonraki vezirlerin de asker topladığı bilinmektedir. Vezir Müeyyidülmülk Sultan Berkyaruk'un amcası Tutuş'la olan mücadelesinde görev almıştı. Ahmed b. Nizâmülmülk de Muhammed Tapar'ın Seyfuddevle Sadaka ile yaptığı savaşa katılmış ve Alamut kuşatmasında komutanlık yapmıştı.³³⁶

Ayrıca adlî kurumlar üzerinde de vezirin etkisi büyüktü. Baş kadının seçimi ve ataması da vezirin elindeydi.³³⁷ Görüldüğü gibi nerdeyse devletin tüm teşkilâtı vezirin kontrolündedir. Bu da vezirlik makamının önemini arttırmaktadır. Sorumluluğuna verilen kurumların idaresi için vezirin kendine ait dîvânı (Dîvân-ı vezaret) ve memurları vardı.³³⁸

Vezirin yukarıda bahsedilen iç işlerinin yanında halife ve diğer devletlerle olan ilişkilerde de önemli bir yer tutmaktaydı. Sultan adına halifeye bağlılık yeminini vezirler yapardı. Berkyaruk'un veziri İzzülmülk b. Nizâmülmülk, Berkyaruk adına halifeye bağlılık yemini etmiştir. Bunun yanında halife ile kurulan akrabalık ilişkilerinde de vezirler aracı olmuşlardır. Aracılık görevi sadece halife ya da diplomatik ilişkiler için değil ayrıca sultanlarla halk arasında da olmuştur.³³⁹

Selçukluların ilk vezirinin kim olduğu konusu ise tartışmalıdır. Tuğrul Bey'in Nişabur reisliğini yapan Ebu'l-Kâsım Buzcanî'yi devletin işleri için görevlendirdiği bilinmektedir.³⁴⁰ Ebu'l-Kâsım'dan sonra İsfahan Emiri Ferâmurz b. Kakuye'nin elçisi Ebu'l-Feth'in de vezirliğe getirildiği söylenmektedir.³⁴¹ İbnü'-Esîr'in aktardığına göre ise Ebu'l-Kâsım Ali b. Abdullah el-Cüveynî Tuğrul Bey'in ilk veziridir. O, Kündürî'den önce sırasıyla Reisu'r-Rüesâ diye bilinen Ebû Abdullah el-

³³⁶ KLAUSNER, s. 40; ÖZAYDIN, "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", s. 84.

³³⁷ KLAUSNER, s.41; ÖZAYDIN, "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", s.83.

³³⁸ KLAUSNER, s.38; MERÇİL, *Divân Teşkilatı*, s. 60.

³³⁹ KLAUSNER, s. 41; ÖZAYDIN, "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", s.83.

³⁴⁰ Râvendî ve Kazvîni'de Sâlâr-ı Bujgânî olarak geçmektedir (*Râhatü's-Südûr* I, 96; *Târîh-i Güzide*, s.25); Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.94; KÖYMEN, *Alp Arslan ve Zamanı*, s.158; TURAN *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 108; KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.55.

³⁴¹ SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.35.

Hüseyin ve Nizâmülmülk lakabıyla bilinen Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed ed-Dihistânî'nin vezirlik görevine getirildiğini belirtir.³⁴²

Tuğrul Bey zamanında diğer devletlerle ve halifelikle olan ilişkiler vezirin görevlerinin, yetkilerinin ve otoritesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kündürî Tuğrul Bey'in en güvendiği devlet adamı olarak çok geniş yetkilere sahip olmuştur. O gerçek anlamda otorite kullanan, çeşitli yetki ve görevleri icra eden kişi olarak Selçuklulardaki vezirlik müessesesinin ilk hamisi olmuştur. Kündürî ile birlikte Selçuklulardaki vezirlik makamı da kurumsal bir kimlik kazanmaya başlamıştı.³⁴³

Selçuklu sultanları, farklı etnik gruplardan oluşan bir toplum üzerinde egemenlik kurmuşlardı. Sultanların, Türk olmayan memurlarla olan ilişkisi sınırlıydı. dîvândaki atamalarda ise direkt ya da dolaylı olarak vezir etkiliydi. Vezir adayı olan devlet adamının bu makama gelmeden önce farklı görevlerde başarılı hizmetler vermesi gerekirdi. Genelde müstevfiler ve tuğraîler arasından vezir çıkardı.³⁴⁴ “Muhammed Tapar'ın veziri Sadülmülk müstevfiydi. Sultan Sencer'in veziri Muhtassülmülk Muînüddîn-i Kâşî, Muhammed Tapar'ın karısı Gevher Hatun'un veziriydi. Mahmûd b. Melikşah'ın veziri Tâcülmülk ise Melikşah'ın müstevfisi ve annesi Terken Hatun'un veziriydi. Mesud b. Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidüddin Merzûbân ise daha önce tuğraîlik görevinde istihdam edilmişti. Halife Müsterşîd-Billâh'ın veziri olan Enûşîrvân b. Hâlid-i Kâşânî önce ârizu'l-ceyş olarak göreve başlamış sonrasında Muhammed Tapar'ın vezir nâibliği ve hazinedarlığını görevini yapmıştı. Berkıyruk'un veziri olan Ebü'l-Mehâsin ed-Dihistânî öncesinde âmidlik görevinde bulunmuştu.”³⁴⁵

Basit bir yazıcı olarak kariyerine başlayan biri bile vezir olana kadar yükselebilirdi.³⁴⁶ Bu durum devletin kuruluşundan Melikşah dönemine kadar böyle

³⁴² *el-Kâmil*, IX, 400-401; Bunların yanında Kündürî'den önce Ebu'l-Feth Râzî, Seyfüddin Ukaylî ve Mansur Zevzenî'nin vezir olarak atandığı da söylenir (AGACANOV, s. 157; Aydın TANERİ, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik” *Makaleler*, I, Haz. E. Semih Yalçın, Saadet Lüleci, Ankara, 2004, s. 11).

³⁴³ Mustafa ALİCAN, “Selçukluların Erken Döneminde Sultan-Vezir İlişkileri: Tuğrul Bey ve Amîdülmülk Kündürî Örneği” *Selçuklu Siyasî Tarihi*(Bildiriler), Ankara, 2014, s.450- 456.

³⁴⁴ Örneğin, Tuğraî Ebû İsmail Müeyyiddin Sultan Mesud'a vezir tayin edilmişti (Bündârî, s.126).

³⁴⁵ ÖZAYDIN, “Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, s.83.

³⁴⁶ KLAUSNER, s. 19.

olmuştur. Tuğrul Bey döneminde Orta ve Yakın Doğu’da yaygın olan soya ya da toplumsal sınıfa bağlı kadrolaşma yerine liyakat esasına dayalı bir idarî yapı oluşturulduğu söylenebilir. Buna en güzel örneklerden biri Vezir Amîdûlmülk Kündürî’dir. Kündürî yeteneğiyle dikkat çekmiş ve vezirliğe kadar yükselmiştir. “Amid-i Horasan” unvanı ile bilinen Mehmed b. Mansur Nesevî de kabiliyeti sayesinde yükselen devlet adamlarındandır. O gençliğinde ordu pazarı kasabı idi. Sonra ‘tavla komutanı’ olmuştu. Nihayetinde ordu ‘Meşaleciler Emirliği’ne tayin edilmişti.”³⁴⁷ Bir diğer örnek ise Nizâmülmülk’ün kendisidir.

Nizâmülmülk, vezirliğin de sultanlık gibi babadan oğula geçmesini tavsiye eder. Bu düşüncesini eserinde şu şekilde belirtmiştir. “Vezirin kendisinin de bir vezir çocuğu olması daha makbul ve daha iyidir.”³⁴⁸ Nizâmülmülk’ün bu tavsiyesi Selçuklularda uygulanmış, vezirlik makamı da ırsî bir nitelik kazanmıştır. Bunun en iyi örneği ünlü vezirin ailesidir. Zira Nizâmülmülk’ün oğulları da vezirlik yapmışlardır. Bunun yanında akrabalarından da vezirliğe seçilen olmuştur. Örneğin: Sultan Sencer kendisine vezir olarak Nizâmülmülk’ün akrabalarından yeğeni Şihab Ebu’l-Mehâsin’i seçmiştir.³⁴⁹ Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Mahmud’un veziri de Nizâmülmülk’ün oğlu Şemsülmülk olmuştu. Nizâmülmülk’ün tavsiye ettiği üzere vezir ailesinden çıkan bir diğer vezir ise Halife Müsterşîd’in veziridir. Halife’nin veziri İbn Sadaka azledilince yerine Sultan Mahmud’un isteği üzerine Nizâmülmülk’ün oğlu Ahmet vezir olmuştu.³⁵⁰ Abbasi Halifeliğinin erken dönemlerinde Bermek ailesi³⁵¹ ve sonraki dönemde Cehîr ailesi vezirlik makamını işgal etmişlerdi. Cehîr ailesinden Ebû Nasr b. Cehîr, Amidüddeve b. Cehîr, Ebû Mansur b. Cehîr, Fahrüddeve b. Cehîr halifelerin vezirliğine getirilmişlerdi.³⁵² Abbasilerde vezirlerin seçiminde ve azledilmesinde Selçuklu hükümdarları ve Nizâmülmülk etkili olmuştu. Nizâmülmülk, aynı zamanda akrabalık kurduğu

³⁴⁷ Hüseyinî, s.22; KÖYMEN, *Tuğrul Bey*, Ankara, 1986, s. 85,86; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.295-296.

³⁴⁸ *Siyasetnâme*, s. 247.

³⁴⁹ İbnü’l- Esîr, X, 469; Reşidü’l-Dîn Fazlullâh, s. 139.

³⁵⁰ SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 223-234.

³⁵¹ UZUNÇARŞILI, s. 1.

³⁵² İbnü’l Esîr, X, 106-107.

Cehîroğullarının vezirliğe tekrar getirilmesi için mektup yazıp elçi göndererek affedilmelerini istemişti. Böylece Âmidüddeve yeniden vezirliğe getirilmişti.³⁵³

Önceden Abbasilerde vezir, halifenin danışmanı ve kişisel hizmetlisi konumundaydı. Zamanla farklı yönetim organlarının amiri konumuna gelmişti. Vezir artık belirli bir grubun içinden çıkarak başkalarının desteği ile bu konuma gelmeye başlamıştı.³⁵⁴ Diğer nasihat türlerinde de benzer bir yaklaşım vardır. Bu eserlerde sadece vezirlik makamı için değil, önemli görevlere ve makamlara soylu kişilerin getirilmesi gerektiği söylenir. Hatta soylu kişilere halkın diğer kesimine göre daha ılımlı yaklaşılması tavsiye edilir.³⁵⁵ Vezirlik makamı ırsî bir nitelik kazanınca bu makamdakilerin görevinden azledilmesi için çabalayan karşıt gruplar da ortaya çıkmıştır.³⁵⁶ Bu yüzden nasihat kitaplarında vezirlere hükümdarın yakınından ayrılmamaları tavsiye edilir. Nedeni ise düşman olanların onu hükümdara kötölemesi ve entrikalar düzenlemesidir.³⁵⁷ Nitekim Nizâmülmülk gibi büyük bir devlet adamı da benzer entrikalara maruz kalmıştır. Ancak o da Selçuklu devlet teşkilatında kendi ekibini kurarak çevresini güçlendirmişti. Bu yüzden onu düşürmek için Tacülmülk, Terken Hatun ve taraftarları çok uğraşmıştı.

Bunun yanı sıra yeni sultan tahta çıktığında ya da vezir değişikliğinde tüm bürokratlar değişmez, genellikle makamlar aynı aile içinde kalır, görevden alınanlar ya da emekliye sevk edilenler de olurdu.³⁵⁸ Sultan Melikşah'ın son dönemi bu genellenmenin dışındadır. Vezir Nizâmülmülk ile arası açıldıktan sonra Sultan bütün eski Dîvân mensuplarını değiştirmişti. “Sultan Müstevfî Şerefülmülk Ebû Sa'd'ı, Mecdülmülk(1049-1099)³⁵⁹ ile Tuğraî ve münşi Kemalüddeve Ebû Rıza Fazlullah b. Muhammed'i, Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk ile; Kemalülmülk İbn el-Muhtar ez-Zuznî'yi, Sedîdülmülk Ebu'l-Mealî ile değiştirmişti.” Kaynaklara göre bu değişiklikler devlet düzeni için iyi olmamıştı.³⁶⁰ Sultan Berkayaruk döneminde ise çok

³⁵³ İbnü'l Esîr, X, 107.

³⁵⁴ CAHEN, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 304.

³⁵⁵ CRONE, s. 234.

³⁵⁶ CAHEN, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 304.

³⁵⁷ CRONE, s. 236.

³⁵⁸ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 96; KLAUSNER, s. 19;

³⁵⁹ Ebû Tâhir-i Hâtunî bu durumdan duyduğu rahatsızlığı hiciv dolu bir şiirle ifade etmişti (Râvendî, I, s. 132); KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.221.

³⁶⁰ Râvendî, I, 132-133; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, , s.135-136.

sayıda kişi vezirlik görevine getirilmişti.³⁶¹ Nizâmülmülk'ten sonra vezir olan Tacülmülk'ün öldürölmesinden sonra İzzülmülk Ebû Abdullah Hüseyin b. Nizâmülmülk vezaret makamına gelmişti (486/1093). İzzülmülk babası gibi başarılı bir devlet adamı olamamıştı. Bündârî, İzzülmülk'ü içkiye düşkün, doğru düşünemez, tedbirsiz, meziyetsiz ve tembel olarak tanıtır.³⁶² O ölünce kardeşi Müeyyidülmülk Ebû Bekir Ubeydullah b. Nizâmülmülk vezir olmuştu (488/1094-5).³⁶³ Bündârî, evvelinin aksine Müeyyidülmülk'ü Nizâmülmülk'ün en kabiliyetli oğlu olarak tanıtır.³⁶⁴ Müeyyidülmülk vezirlikte bir yılı dolduramadan Müstevfî Mecdülmülk el-Balasanî,³⁶⁵ Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hanım ve kendi kardeşi Fahrülmülk'ün entrikaları neticesinde azledilmişti.³⁶⁶ O, azline sebep olan Zübeyde Hatun'u boğdurmuştu.³⁶⁷ Daha sonra Berkyaruk Muhammed Tapar mücadelesinde galip gelmiş, Müeyyidülmülk'ü de esir almıştı. Müeyyidülmülk Sultan Berkyaruk'dan 100.000 dinar karşılığında serbest bırakılmasını ve ona makam vermesini istemişti.³⁶⁸ Berkyaruk annesinin katili olmasına rağmen Müeyyidülmülk'ün bu isteğini kabul etmişti. Fakat para karşılığında onu affetmesi tepki alınca 1101'de Müeyyidülmülk'ü öldürmüştü.³⁶⁹ Burada dikkat çeken husus Berkyaruk'un annesinin katili bile olsa Müeyyidülmülk ile anlaşmasıdır. Bu durum onun, kardeşi Muhammed Tapar ile olan mücadelesinden dolayı maddî desteğe ihtiyaç duyması ile alakalıdır. Diğerk dikkat çeken nokta ise Nizâmülmülk'ün oğlunun 100.000 dinar verecek servete sahip olmasıdır. Aynı şekilde Fahrülmülk de vezir olabilmek için çok miktarda değerli eşya vermiş ve Müeyyidülmülk'ün yerine vezir tayin edilmişti (1095-1096). Fahrülmülk de babasının aksine liyakatsiz bir devlet

³⁶¹ Râvendî, I, 135.

³⁶² *Zübdetü'n-Nusra*, 84.

³⁶³ Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s. 144; Münecimbaşı Ahmed, s.107, 111.

³⁶⁴ *Zübdetü'n-Nusra*, s.86.

³⁶⁵ Mecdülmülk Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un desteğı sayesinde güç elde etmiş ve müstevfî Ustaz Ali'nin gözlerine mil çektirmişti. Müeyyidülmülk'ü de azlettirince idarededeki etkin kişi haline geldi. (KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.221).

³⁶⁶ Bündârî, s.88; Abdülkerim ÖZAYDIN, *Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 2011, s. 215; KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.221.

³⁶⁷ Bündârî, s.89(Bu kaynakta aynı zamanda Zübeyde Hatun'un Sultan Muhammed Tapar tarafından boğdurulduğı zikredilmektedir s.235); Hüseyinî, s.53; İbnü'l-Esir, X, 237-238; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.151; ÖZAYDIN, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.16.

³⁶⁸ Abdülkerim ÖZAYDIN, "Müeyyidülmülk", *DİA*, XXXI, 490.

³⁶⁹ Bündârî, s. 88; Râvendî, I, 144-145; İbnü'l-Esir, X, 237-238; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme II*, 38; Münecimbaşı Ahmed, s. 115; ÖZAYDIN, "Müeyyidülmülk", s. 490.

adamıydı.³⁷⁰ Onun azledilmesinden sonra Mecdülmülk Ebu'l-Fazl Esad b. Muhammed el-Balasanî bu makama gelmişti (1096-1098). Mecdülmülk de entrikalara alet olmuş, sonunda katledilmişti.³⁷¹ Mecdülmülk'ten sonra Ebu'l-Mehâsin Abdülcilil b. Muhammed ed-Dihistanî vezir tayin edilmişti (493-495/1099-1101). İbnü'l-Esîr onu “geniş ruhlu, güzel ahlaklı ve çok eser yaptıran bir vezir” olarak anlatır. Zarureten kaynaklanan kanun değişiklikleri yaptığı içinse halkın onu sevmediğini belirtir.³⁷² Dihistanî'nin katledilmesinden sonra da Hâtürülmülk vezirlik görevine getirilmişti (495/1101-1004).³⁷³ Görüldüğü gibi Nizâmülmülk'ün ölümünden sonraki 11 yıl içinde yedi kere vezir değişmiştir. Sultan Berkyaruk, Nizâmülmülk'ün oğullarını vezir yaparak devletin onun vezirliğindeki gücünü yeniden sağlamayı amaçladıysa da oğulları kendisi gibi kabiliyetli çıkmamıştır.³⁷⁴ Bu dönemde taht kavgalarının yanında vezirlik makamında da istikrarsızlık yaşanmıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Berkyaruk'un vezirleri devlet yönetmekten çok entrikalarla uğraşmışlardır.³⁷⁵

Nizâmülmülk eserinde devlet adamı ve memur seçimlerinde önceliğin liyakat esasına göre olmasını söylemiştir. Selçukluların liyakat esasını ancak kuruluş döneminde öncelikli sıraya koyduklarını söyleyebiliriz. Nizâmülmülk dönemi ve sonrasında devletin yıkılışına kadar idareci seçiminde önceliğin liyakat değil soy ve aile olduğu açıktır.³⁷⁶ Özellikle kadıların ve diğer önemli görevlere getirilen devlet adamlarının arasında aynı aileden gelenlerin olması, ideal olanla pratik arasında bir uyumsuzluk olduğunu gösterir. Ayrıca memur atamaları düzensiz şekilde yapılmaktaydı. Nizâmülmülk zamanında bile iltimas ve entrika atamalarda belirleyici olabiliyordu. Vezir seçiminde ve yüksek mevkilere seçilecek memurlarda aile faktörü çok önemliydi.³⁷⁷ Nizâmülmülk'ün oğullarının çoğu vezir olmuş akrabaları ise devlet bürokrasisinde görev almıştı. Entrika ortamı Nizâmülmülk'ün kendi taraftarlarına görev vermesine neden olmuştu. Yönetimde vezir etkin olduğu için

³⁷⁰ Bündârî, s. 87; Kazvînî, s. 54; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.145; ÖZAYDIN, *Berkyaruk Devri*, s. 217.

³⁷¹ Bündârî, s. 88; Râvendî I, 142; Müneccimbaşı Ahmed, s. 112; ÖZAYDIN, *Berkyaruk Devri*, s. 218.

³⁷² *el-Kâmil*, X, 274-275; Müneccimbaşı Ahmed, s.113.

³⁷³ ÖZAYDIN, *Berkyaruk Devri*, s. 220.

³⁷⁴ Bündârî, s. 85.

³⁷⁵ ÖZAYDIN, “Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, s. 84.

³⁷⁶ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 208.

³⁷⁷ KLAUSNER, s. 43.

muhaliflerine karşı kendini garantiye almak amacıyla yakınlarını kadrolara almıştı. Bu açıdan eserinde memurlarda bulunması gereken eğitim ve kabiliyet gibi özellikleri bizzat Nizâmülmülk'ün kendisi tarafından göz ardı edilmiştir.

3.3.Kadılarının Durumu

Nasihat kitaplarında devlet idaresinde en önemli unsur adalettir ve devletin bekası adalete dayandırılır. Diğer bir ifadeyle ülkede refah ancak ve ancak adaletle sağlanır. “Adaletin olmadığı bir memlekette köylüler zulüm görür ve toprağı işleyemez hale gelirlerdi. Bu durum ülkede ekonomik dengeyi bozar, fakirleşen halk isyan etmeye başlar ve iç karışıklıklar ortaya çıkardı. Devlet zayıflamaya başlayınca da savaşlar kaçınılmaz olurdu. Savaş için ise güçlü bir ordu; ordu için de para gerekirdi. Bu yüzden tarım faaliyetlerinin dengede olması gerekirdi. Söz konusu döngüyü ve düzeni sağlamak ise halkı adaletle koruyarak elde edilirdi. Sâsânîlerin dört bin yıllık egemenlikleri adaletli olmalarına, Emevilerin çabuk yıkılması da adaleti göz ardı etmelerine dayandırılır. Devlet, inançsız yaşayabilirdi ama adaletsiz yaşayamazdı.”³⁷⁸

G. M. Kurpalidis *Atabetü'l Ketebe*'ye ³⁷⁹ dayanarak Selçuklu devlet kayıtlarında en çok adalet kavramının geçtiğini söyler. “*Atabetü'l- Ketebe*'nin birçok yerinde dünyayı sadece adalet ve adliye sayesinde barındırmanın mümkün olacağına dair görüşler vardır.” Adalet ve sultanın otoritesi gibi konular *Kuran-ı Kerim* ayetleri referans alınarak açıklanmıştır.³⁸⁰

Diğer nasihat türü eserlerinde olduğu gibi *Siyasetnâme*'de de adalet iyi bir yönetimin temel şartıdır. Eserde ideal yönetimin sağlanması için hükümdarın adaletli olması her şeyin üzerinde görülür. Bu yüzden vezir kadılara ayrı bir önem verir. Eserinde padişahın memleketinde görevli olan kadıların hepsinin durumundan haberdar olması gerektiğini söyler. Onların hainliğe ve harama meyletmemeleri için maaşlarının ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde olması gerektiğini de belirtir. Eğer bir

³⁷⁸ CRONE, s. 238-239.

³⁷⁹ *Atabetü'l-Ketebe* 1950 yılında yayınlandığında önemli araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Lambton, İktbal, Horst, Ağacanov, Bolşakov ve Kurpalidis araştırmalarında bu kaynağı kullanmışlardır. *Atabetü'l-Ketebe*'de XII. ve XIII. yüzyıla ait 36 resmi belge yer almaktadır. (KURPALİDİS, s. 9-12).

³⁸⁰ KURPALİDİS, s. 81-83.

kadı yanlış bir hüküm vermişse diğer kadılar durumu padişaha bildirmeli ve bu kişi görevinden azledilmelidir. Ayrıca kadıların itibarı da korunmalıdır. Mahkemeye gelmesi gereken biri iktidar sahibi olsa ve büyüklenip mahkemeye gelmemeye kalkarsa da bu kişi zorla mahkemeye götürülmelidir. Çünkü adalet uygulanırsa devlet uzun yıllar ayakta kalır.³⁸¹ Nizâmülmülk'e göre kadılar, İslâm ölçütleri çerçevesinde toplumda adaleti sağlayacak kişilerdir. Onlar toplumsal hayatta şeriatın uygulanmasının yanı sıra toplumda İslâm medeniyeti ve kültürünün sürdürülmesinde anahtar role sahiptir.

Kadıların zaman içinde şartlara göre değişen konumları Selçuklular dönemine geldiğinde yeniden güçlenmişti. Toplumla hükümet arasındaki ilişki açısından kadıların, dinî grupların ve ulema sınıfının önemli bir rolü vardı. Ulema, edip ve müderrislerin halk üzerindeki etkileri ve sayıca fazla olmaları nedeniyle yönetim kadrosunun tamamlayıcı unsurlarıydı. Kadılar şeriata uyarak ve her iki tarafı da dinleyerek karar verirlerdi. Ayrıca istikrarsızlık dönemlerinde şehrin yönetimini ve savunmasında görev alıp halkın sözcülüğü görevini de üstlenmişlerdi.³⁸² Bunlar yönetim ile halk arasında aracı konumundaydı.³⁸³ Sadece halk ile hükümet arasında değil, yöneticiler arasında da aynı görevi üstlenmişlerdi. Selçuklular Nişabur'u egemenlik altına alırken şehir halkı Kadı Sa'id'in başkanlığında görüşmeler yapmıştı. Bu zat savaşmanın sivil halka düşmediğini söylemişti. İleri gelenlerin de görüşleri alınarak şehir İbrahim Yınal'a teslim edilmişti.³⁸⁴ Vâsıt kadısı, Sultan Berkjaruk'un şehir halkına iyi muamelede bulunmaları için aracılık etmişti.³⁸⁵ Kadıların aracılık görevine dair diğer bir örnek ise Sultan Alparslan zamanında yaşanmıştı. Malazgirt Muharebesi öncesinde Bizans ordusunun sayıca üstün olmasından dolayı Alparslan, Emîr Savtegin ve Kadı İbnü'l-Mahlebân'ı Roman Diogenes'e göndererek barış talebinde bulunmuş ise de yaptığı teklif reddedilmiştir.³⁸⁶ Berkjaruk ve Muhammed Tapar arasındaki mücadeleler sırasında yapılan müzakerelerde kadılar görev almışlardı. Nitekim 1104'teki savaşın

³⁸¹ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, s.53; , *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.102.

³⁸² Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.230, 237; KLAUSNER, s. 22.

³⁸³ KLAUSNER, s. 25; PİYADEOĞLU, *Horasan*, s.110.

³⁸⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 40-41; PİYADEOĞLU, *Horasan*, s.114, 120; ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.77.

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr, X, 270-271.

³⁸⁶ ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s.152-153.

sonrasında Berkıaruk arabuluculuk görevi için kadı Ebû el-Muzaffer Cürcânî ve Ebu'l- Ferec Ahmed el-Hamedânî'yi görevlendirmişti.³⁸⁷

Kadıların halkla uyum ve anlaşma içinde olması da önemli bir husustu. Bu hususu teyit eder nitelikte Nişabur kadılığına atanan İmam Burhanüddîn'e dair *Atabetü'l-Ketebe*'de bir belge bulunmaktadır. Belgede halkın kadıdan memnuniyetini bildiren mektupları yer almaktadır.³⁸⁸ Kadılar vezirin eserinde tavsiye ettiği gibi Sünni mezhepten genellikle Hanefiler kısmen Şafîî'ler arasından seçilirdi.³⁸⁹ Genelde bölgede en çok yaygın olan mezhebe göre atamaların da değiştiği anlaşılmaktadır. Örneğin Şam'da Şafîîlik yaygın olduğu için kadılar ve camii imamları Şafîîler arasından seçilmişti. Bu bölgede süregelen uygulamanın dışına çıkılıp Hanefî âlimlerden Balasagûnî'nin kadı olarak atanmasına halk tepki gösterdiği için tekrar Şafîî bir kadı görevlendirilmişti.³⁹⁰

Ulema sınıfı hükümetin sivil bir kolu olarak sivil bürokrasinin güçlenmesi adına önemli görevlere sahipti. Özellikle Nizâmiyye Medreselerinde bulunan âlimler vezirin kontrolünde devletle işbirliği içindeydiler. Nizâmülmülk medrese politikasıyla ulema sınıfını da kontrol altında almıştı.³⁹¹ Bu işbirliği iki taraf içinde fayda sağlamıştı. Bazı âlimler danışmanlık görevi dahi yapmışlardı. Bu yüzden C. L. Klausner, ulemanın zamanla yöneten sınıfın altında bir grup olduğunu iddia etmektedir. Diğer bir ifade ile ulema sınıfı özgürlüğünü kaybetmişti. Aslında iktidarın meşruluğunu sağlaması için dinî kurumların onayına ve desteğine ihtiyacı vardı. Bu meşrulaşma gerçekleşince dinî kurumlar kendiliğinden politik kurumların altında kalmıştı. Klausner'e göre benzer durum kadılar için de geçerliydi.³⁹² Ona göre kadılar Sultan tarafından atandığı için bu müessese bürokratikleşerek asimile olmuştur. Ayrıca kadıların divânının olması³⁹³ onların bürokratikleşme derecelerini ortaya koymaktadır. İbrahim Kafesoğlu ise bu görüşün aksini savunur. Kafesoğlu,

³⁸⁷ İbnü'l- Esîr, X, 300-301; KLAUSNER, s. 25.

³⁸⁸ KURPALİDİS, s. 130-131; PİYADEOĞLU, *Horasan*, s.124.

³⁸⁹ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 95; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.481-482; OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.64-65.

³⁹⁰ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.69.

³⁹¹ Richard W. BULLIET, *The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic History*, Cambridge, 1972, s.73.

³⁹² KLAUSNER, s. 26.

³⁹³ KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.187.

Selçuklularda başta kadılar olmak üzere adlî teşkilat mensuplarının hükümetle yani büyük dîvân ve eyalet dîvânlarıyla alakası bulunmadığının altını çizer. O, kadıların siyasî ya da idarî etki altında kalmadan bağımsız bir şekilde adaleti sağladıklarını savunur.³⁹⁴ Bizce kadıların dîvânının bulunmasını tam anlamıyla onların siyasîleşmesinin isnadı değildir. Monarşik bir devlet yapısında kadıların Sultan tarafından atanması da adaletin siyasîleşmesi anlamına gelmemektedir. Halifenin ya da Sultan'ın kadıları tayin etmesi kadının meşruiyet kazanması anlamına gelmekteydi. Bu yüzden kadıların Sultan ya da Halife haricindeki iktidar sahiplerin emrinde olmamaları onların daha bağımsız bir şekilde çalışma imkânlarının olduğunu gösterir. Aynı şekilde devletten maaş almaları da kadıların gayrimeşru yollara meyletmelerini engellemesi ve adalet prensibinin yerleştirilmesi açısından gerekli bir uygulamadır. Bunun yanında C. L. Klausner'e göre Nizâmiyye Medreseleri ile eğitim standartlaşınca dinî ve idarî kurumlar aynı kaynaktan yetiştiği için kadılık ve bürokratik makamlar ırsî bir nitelik kazanmıştır. Damgânî ailesi kadılığın kalıtsallaşmasının iyi bir örneğidir.³⁹⁵ Kaynaklardan elde edilen veriler doğrultusunda Klausner'in de söylediği gibi kadılığın ırsîleştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca *Atabetü'l-Ketebe*'deki fermanlarda bu durumu kanıtlamaktadır.³⁹⁶ Kadı Ebû Abdullah ed-Dâmgânî'nin kayınpederi Kadı Ebû Hüseyin b. Ebû Ca'fer es-Simnânî ölünce Musul ve Irak kadılığına oğlu Ebu'l-Hasan geçmiştir.³⁹⁷ Sencer döneminde de Kadı ed-Damgânî'nin öğrencilerinden Küfe kadısı Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed es-Sakafî ölünce onun yerine oğlu Ebu'l-Berekât kadılık görevine getirilmiştir.³⁹⁸ Kadı Ebû Sa'id'den sonra amcası Kadı Ebû'l-Alâ Saîd b. el-Hüseyinî onun yerine Nişabur kadısı olmuştur.³⁹⁹

Dönemin şartları düşünüldüğünde belli ailelerin ilim tahsili konusuna ehemmiyet verdiği de göz önüne alınırsa Klausner'in iddia ettiği gibi kadıların seçiminde aile faktörünün etkili olması onların sultanın memuru gibi çalıştığına bu yüzden hukukun bağımsızlığını kaybettiği sonucuna varmak için yetersizdir. Zira o

³⁹⁴ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.95.

³⁹⁵ KLAUSNER, s. 26.

³⁹⁶ KURPALİDİS, s. 150.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, X, 93.

³⁹⁸ İbnü'l-Esîr, X, 307.

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, XI, 66.

dönemde sadece kadılık için değil devlet memuriyetlerinin genelinde ırsî özellik söz konusuydu. Önemli makamlar IX. yüzyıldan beri İslâm dünyasının temsilcisi konumunda olan Abbasilerden itibaren aristokratik bir yapıdaydı.⁴⁰⁰ Yukarı da anlatıldığı üzere Nizâmülmülk'ün tavsiye ettiği gibi bu memuriyetlerin en büyüğü olan vezirlik için de bu durum geçerliydi.⁴⁰¹ Dolayısıyla aile faktörü tek başına makamın bozulduğunu iddia etmek için yeterli sebep değildir. Nizâmiyye Medresesi ile başta ilim alanında çalışmaların desteklenmesi ve kadılar dâhil devlet adamlarının üniversite ayarında eğitim alarak göreve getirilmesi hukuk sisteminin oturmuş bir yapıda olması için yeterli sebepler olarak görünmektedir. Özellikle kadınların âlim kişilerden seçildiği de düşünülürse Nizâmiyye Medreselerinin⁴⁰² başarısı ile kadınların ve yargı sisteminin profesyonelliği arasında doğru orantının olacağını söylemek mümkündür. İ. Kafesoğlu'na göre Nizâmiyye Medreselerinde yüksek vasıfta ilim adamları ve kadılar yetişmiş ve buradan yetişen kadılar ve devlet adamları devletin her yerinde önemli görevlere getirilmiştir.⁴⁰³ Ahmet Ocak da Ebû İshak es-Şirâzî'nin ifadelerine⁴⁰⁴ dayanarak Kafesoğlu'nun düşüncesini onaylamaktadır.

Adlî teşkilatla ilgili diğer bir yaklaşımı ise G. M. Kurpalidis aktarmaktadır. Buna göre "O.G. Bolşakov da Selçuklularda kadınların görevlerinin ve mahkeme hiyerarşisinin net olmadığını söylemektedir."⁴⁰⁵ Erdoğan Merçil'in ve M.Fuad Köprülü'nün Selçuklulardaki adlî yapı üzerine söyledikleri ise bu iddiaya cevap olabilecek türdendir. Selçuklularda adlî teşkilat şer'i ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Kadılar şer'i hukuk üzerine olan davalara bakarlardı. Sosyal hayata dair neredeyse tüm konular evlenme, boşanma, miras gibi kadılar tarafından karara

⁴⁰⁰ MAZAHİRÎ, s.138; KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.96; MEZ, s.115.

⁴⁰¹ Abbasilerde bu durum oldukça yaygındı. Vezir İbn Mukle'nin oğlu 18 yaşında vezir olmuştu (MEZ, s.115).

⁴⁰² Selçukluların zayıflamaya başlaması ile medreseler de yavaş yavaş kapanmaya başlamıştı. İçlerinden Bağdat Nizâmiyyesi zengin vakıf gelirlerinden ve hilafetin merkezinde bulunmasından XV. yüzyıla kadar faaliyetini sürdürebilmiştir (MAZAHİRÎ, s.166; OCAK, *Nizâmiye Medreseleri*, s.133-136).

⁴⁰³ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.110.

⁴⁰⁴ Ahmet Ocak'ın aktardığına göre Şirâzî "Horasan'a gitmek için yola çıktığımda hiçbir beldeye, hiçbir karyeye uğramadım ki; orada benim yetiştirdiğim kadı, müftü, hatip bir öğrencim veya dostum olmasın" demektedir (OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.76).

⁴⁰⁵ KURPALİDİS, s. 132.

bağlanırdı.⁴⁰⁶ Sultan Melikşah Nizâmülmülk'ün teşvikiyle hukukçulardan oluşan bir heyet toplayarak *Mecelle'i (Mesâil-i Melikşah)* meydana getirtmiş ve devletin her yerinde bu kuralların uygulanmasını emretmişti.⁴⁰⁷ Ayrıca dinî yargının yanında daha laik bir yapıda devlet memurlarından hatta yöneticilerden bile şikâyetçi olanların başvurabileceği bir mercii, Dîvân-ı Mezâlim vardı.⁴⁰⁸ Bu konuya Nizâmülmülk de ehemmiyet göstermiş ve eserinde ayrı bir bölümde konuyu işlemiştir. Vezir “Sâsânî hükümdarlarının da yaptığı gibi Sultanın haftada iki gün Dîvân-ı Mezâlim'e oturup halkın şikâyetlerini dinlemesi gerektiğini” söyler.⁴⁰⁹ Bu mahkemeye herkesin başvurma hakkı vardı. Öyle ki Sultan Muhammed'in kendisinden bile şikâyetçi olanlar olmuştu. Selçuklularda Tuğrul Bey'den Sencer dönemine kadar hükümdarların bu mahkemeye başkanlık ettikleri bilinmektedir. Örneğin Tuğrul Bey Nizâmülmülk'ün de tavsiye ettiği gibi haftada iki gün⁴¹⁰ Pazar ve Çarşamba günleri Nişabur'da bu dîvâna başkanlık etmişti. M. Tapar'dan sonraki dönemlerde Sultanlar Selçuklu meliklerini ya da emirlerini bu mahkemeye başkan olarak görevlendirmişti.⁴¹¹ Dolayısıyla adlî yapının ülkenin her yerinde uygulanan hukuk kuralları çerçevesinde Nizâmiyye Medreselerinde yetişen kadılar tarafından uygulanması, dinî ve laik mahkemelerin ayrılması ayrıca bazı mahkemelere bizzat Sultanın başkanlık etmiş olması adlî teşkilata ehemmiyet verildiğini söylemek için yeterlidir.

3.4.Muhtesiplerin, Hatiplerin ve Müderrislerin Durumu

Nizâmülmülk'ün âlimlere çok değer verdiği bilinmektedir. Nizâmiyye Medreselerini kurdurtması da onun ilme verdiği değeri ortaya koyar. Vezir medreseler için “... hükümdar ilim talipleri için medreselerin inşasını buyurur. Böylece bu kubbede hoş bir seda baki bırakır; kazandığı duaların sevabına da diğer cihanda nail olur”⁴¹² şeklinde düşüncesini ifade etmiştir. Selçuklular medreseler kurmakla hem dindar grupların desteğini almayı hem de asıl amaç diyebileceğimiz

⁴⁰⁶ MERÇİL, “Selçuklularda Devlet Teşkilatı”, s.391.

⁴⁰⁷ KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s.225.

⁴⁰⁸ KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s.30.

⁴⁰⁹ *Siyasetnâme*, s.17-18.

⁴¹⁰ Bûndârî, s.LI.

⁴¹¹ MERÇİL, *Dîvân Teşkilatı*, s.131-133.

⁴¹² *Siyasetnâme*, s. 12.

Sünnî değerleri sosyal ve siyasî alanlara kazandırmayı amaçlamışlardır. Diğer taraftan kendilerinden önceki devletlerin yaşadığı sıkıntılardan biri olan askerî aristokrasi ve devlet arasındaki ilişkiyi ve gücü dengeleme sorununu, medreselerle çözmeyi düşünmüşlerdir. Ancak yeni eğitim sisteminde yetişen geniş sivil bürokrasi bunu mümkün kılabilirdi.⁴¹³ Nizâmülmülk'ün kendisi de Şafîî olduğu için medreselerde Şafilik ve Eşarîlik anlayışı temelinde eğitim verilmiştir.⁴¹⁴ Medreseler Sünnî-Türk kültüründe yeni bir memur sınıfı oluşturmayı ne derecede başaramıştı? Bu soru günümüzde ilahiyatçıların ve tarihçilerin hala araştırdığı bir tartışma konusudur.

Nizâmülmülk eserinde şu ifadelerle muhtesibin önemini anlatır: “Mülkün ve adaletin temelinde yatan düsturların başında hükümdarın ve memurların muhtesibi himaye etmeleri gelir.”⁴¹⁵ Muhtesipler bir nevi ahlak zabıtası olarak değerlendirilir. Şeriatın koyduğu hükümlerin sosyal hayatta ve günlük işlerde uygulanmasından muhtesipler sorumluydu. Onlar şeriata aykırı davranışları cezalandırırdı. Hatiplerin ise asıl görevi Cuma namazlarında vaizlik yapmaktı.⁴¹⁶ Hatipler de sosyal hayatta önemli bir yere sahipti. Onlar camilerde vaaz vererek halkı dinî konularda bilgilendirirdi.⁴¹⁷ Müderrisler ise ulema sınıfındandı. Sultanlar, *Siyasetnâme*'de tavsiye edildiği gibi devlet işlerinde onlara danıştırlardı. Bunun en güzel örneği Hoca Muhyiddin'dir. “Bu zat Sencer döneminin en meşhur âlimidir. Sultan Sencer, Belh Oğuzları üzerine sefere çıkarken ona danışmış ve onayını alarak sefere çıkmıştı.”⁴¹⁸ Ayrıca Selçuklu yöneticilerinin dönemin meşhur âlimlerinden olan Gâzzalî'ye danıştıkları bilinmektedir. Özellikle Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk, Gâzzalî'ye olan yakınlığı ile bilinirdi.⁴¹⁹

⁴¹³ KLAUSNER, s. 22.

⁴¹⁴ KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s. 363; AGACANOV, s. 166.

⁴¹⁵ *Siyasetnâme*, s.57.

⁴¹⁶ KURPALİDİS, s. 136.

⁴¹⁷ PİYADEOĞLU, *Horasan*, s.125.

⁴¹⁸ KURPALİDİS, 141.

⁴¹⁹ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 257.

3.5.Devlet Adamlarının Maaşlarının Durumu

Nizâmülmülk *Siyasetnâme*'de devlet adamları ve memurlara yeteri kadar maaş verilmesini tavsiye eder. Yüksek maaşlarla yolsuzluğu ve rüşveti engellemeyi amaçlamıştır. Nitekim Selçuklularda onun tavsiye ettiği gibi kadı, âmil, müşrîf, müstevfî, müderris gibi devlet adamları ve memurlara yüksek maaş verildiği anlaşılmaktadır.⁴²⁰ Örneğin, Alparslan döneminin müstevfisi Şerefülmülk Ebû Sad'ın zenginlik içinde yaşadığı bilinmektedir. Cömertliği ve yakışıklılığı ile tanınan bu zatın senenin günleri sayısınca elbisesi olduğu rivayet edilmiştir.⁴²¹ Ayrıca bazı kadılar maaşlarının yanında mahkemeye başvuranlardan da ücret almışlardır.⁴²² Kadıların genellikle iyi şartlarda oldukları bilinmektedir.⁴²³ Müderrislerin de maaşlarının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Tüm müderrisler aynı maaşı almadığı için hepsinin zenginlik içinde yaşadığı söylenirse de genelinin iyi şartlarda yaşadığı anlaşılmaktadır.⁴²⁴ Ulema sınıfının haricinde Lambton sivil bürokratların da yüksek maaş aldıklarını belirtmektedir. Örneğin Dîvân-ı İnşâ başkanı münşinin ve Dîvân-ı İstifâ Dîvânı Başkanı müstevfinin yıllık gelirlerinin 20.000 dinar olduğu söylenir.⁴²⁵ Muhammed Tapar devri müşrîflerinden Ebîverdi'nin de ihtişamlı yaşantısından yüksek bir maaşı olduğu anlaşılmaktadır.⁴²⁶

Vezirlerin maaşları ile ilgili detaylı bilgi veren kaynak mevcut değildir. Devlette maaş alan bürokratlar için çeşitli yollardan ödeme yapılıyordu. Mesela vezirlere ikta verilirdi. Bunun yanı sıra vezirler, istimlak cezalarından ve rüşvetten de gelir elde ederdi.⁴²⁷ Yukarıda anlatıldığı gibi vezaret makamının sorumlu olduğu alan genişti ve bu alanlar için yapılan harcamalar da yüksekti. Vezirin kendine ait sermayesi ile Sultan adına yaptığı harcamaları ayırmak ise hiç kolay değildir. Sultan Alparslan'ın

⁴²⁰ Abbasilerde ve Fâtimîlerde de memurlara yüksek maaş verilirdi (MAZAHERÎ, s. 137).

⁴²¹ Bûndârî, s.31-32; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.182.

⁴²² A.K.S, LAMBTON, *Continuity and Change in Mediaval Persia Aspects of Administrative; Economic and Social History, 11th- 14th Century*, s. 73.

⁴²³ KURPALIDİS, s. 132.

⁴²⁴ KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.373-374.

⁴²⁵ LAMBTON, a.g.e., s.58

⁴²⁶ KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.201.

⁴²⁷ LAMBTON, *Continuity and Change*, s. 32; ÖZAYDIN, “Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”,s.84

Vezir Nizâmülmülk'e iktâsına ek olarak 50.000 dinar yıllık maaş bağladığı bilinmektedir.⁴²⁸

Nizâmülmülk'ün medreseler ve hayır işleri için yılda 600.000 dinar harcadığı söylenir.⁴²⁹ Onun Melikşah döneminin sonuna doğru 12.000 kişiye maaş bağladığı bilinmektedir. Nizâmülmülk ve ailesinden gelenler de aynı zenginliğe sahiptiler.⁴³⁰ Oğlu Fahrülmülk vezir olduğunda (488/1095) Berkyaruk'a değerli eşyalar vermişti.⁴³¹ Sonradan Müeyyidülmülk de vezir olmak için Berkyaruk'a 100.000 altın dinar vermişti. Bu örnekler de gösteriyor ki vezirlik ve diğer bürokratik makamlar için entrika ve rüşvet yaygındı.⁴³² Bu yüzden maaşların yüksek olması rüşveti ve yolsuzluğu engellemeye yetmemiştir. Hatta bazı devlet adamlarının makamlarını kötüye kullandığı anlaşılmaktadır. Zeynülmülk Ebû Said b. Hindû, Muhammed Tapar'ın müstevfisiydi. Bûndarî'nin aktardığına göre bu zât hesapsızca harcamalar yaparak israfta bulunmuş, makamını kötüye kullandığı için halkın şikâyetleri üzerine görevinden azledilmişti.⁴³³

Nizâmülmülk maaş meselesinin haricinde hükümdarın emrindekilere karşı ne çok cimri ne de çok savurgan olmaması gerektiğini söyler.⁴³⁴ Ne zaman kime ne kadar lütufta bulunacağını bilmesi gerektiğini ifade eder. Bu meselenin ehemmiyetini Melikşah döneminde yaşanan bir olayda görmek mümkündür. Kavurd, Alparslan zamanında isyan etmiş ve bu mesele çözüme kavuşmamıştı. Türkmen beylerinin desteğini alan Kavurd Melikşah'ın iktidarının başlarında yeniden baş kaldırmıştı. Fakat Sultan ve Nizâmülmülk önce davranarak Türkmenlere para dağıtmıştı. Melikşah bu sayede Türkmenlerin desteğini alarak Kavurd'a karşı güçlenmişti.⁴³⁵ Bu örnekten de anlaşılabileceği gibi vezirin tavsiyesi doğrultusunda, Sultan Melikşah emri altındakilere karşı cömert davranmıştı. Ayrıca Sultan Melikşah, Türkmen

⁴²⁸ ÖZAYDIN, "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", s. 84.

⁴²⁹ Turtuşî, s.375.

⁴³⁰ KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s.174,177.

⁴³¹ Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s. 145; ÖZAYDIN, "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", s.84.

⁴³² LAMBTON, *Continuity and Change*, s. 32.

⁴³³ *Zübdetü'n-Nusra*, s.96; LAMBTON, *Continuity and Change*, s. 33; TANERİ, "Büyük Selçuklular'da Dîvân", s.384.

⁴³⁴ *Siyasetnâme*, s. 343.

⁴³⁵ KÖYMEN, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, s. 69.

beylerine yaptığı gibi askerlerin de kendisine bağlılığını arttırmak için maaşlarını toplam 700 bin altın arttırmış, emîr ve komutanlara hediyeler dağıtmıştı.⁴³⁶

3.6. Gayrimüslim ve Diğer Mezhepten Olanların Devlet Teşkilâtındaki Yeri

Nizâmülmülk eserinde 42. Fasılda *İki Ayır Resmi İşin Bir Kişiyi Teklif Edilmemesine, İşsizlerin Atıl Bırakılmayıp İstihdamına, İtikatı Saf ve Asil Olanlara Vazife Buyrulmasına Memleketi ve Bizzat Özünü Dinî Eğrilerden Sakınmaya Dair*⁴³⁷ başlığında gayrimüslimler ve Sünnîler (Hanefî ve Şafî) haricindeki mezheplerden olanların bilhassa idarî görevlere getirilmemesi gerektiğini söyler. Çalışmada esas alınan Taha Ayar çevirisinde Nizâmülmülk'ün Türklerin yaptığı bir işe Hristiyan, Mecusî, Râfizî, Hâricî ve Karmatîlerin getirilmesinde sakınca görülmemesinden duyduğu rahatsızlığı açıkça ifade etmektedir.⁴³⁸ T. Ayar'ın ve M. Kanar'ın çevirileri benzerdir ve bu çevirilerde anlatılan durumun içinde Yahudilerin bahsi geçmemektedir. Aynı yer M. A. Köymen çevirisinde şu şekildedir: *Bugün fark kalkmıştır. Eğer süfli bir Yahudi, Türklerin kethüdalığına ve Türklerin yaptıkları işe gelirse uygun görülüyor. Aynı yerlere bir Hristiyan gelirse Zerdüşti gelirse, uygun görülüyor; eğer Râfizî, Hâricî ve Karmatî gelirse tasvip ediliyor. Onları tayin edenleri gaflet istila etmiştir. Ne dinlerine hamiyet, ne mala şefkat, ne reayaya himmet ve merhamet vardır. Devlet kemale erişmiştir, bendeleri kötü göz değmesinden korkuyorum; bu işin nereye varacağını bilmiyorum.* Burada Yahudiler de diğer gayrimüslimler ve Sünnî olmayan Müslümanlarla birlikte anılmıştır. Fakat devamında gelen ve bütün çevirilerde aynı olan *Sultan Mahmud ve oğlu Mesud, Sultan Tuğrul ve Sultan Alparslan zamanlarında hiçbir Zerdüşti'nin, Hristiyan'ın, Rafizî'nin sahraya gelmeye veya bir Türk'ün huzuruna çıkamaya cüret ve cesaretleri yoktu. Bütün Türklerin kethüdalığı, memur ve zanaatkârları temiz Hanefî ve Şafî mezhebine mensup Horasanlı insanlardan olurdu* ifadelerinin ilk kısmında Yahudilerin zikredilmemesinden dolayı Nizâmülmülk'ün eserinde Yahudilere olan

⁴³⁶ Münecimbaşı Ahmed, s. 82; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.78.

⁴³⁷ *Siyasetnâme*, s. 228.

⁴³⁸ “Aşağılık bir çiftin kethüdalığa ve Türklerin ifa ettiği bir vazifeye getirilmesinde bir beis görülüyor. Hristiyan, Mecusî, Râfizî, Hâricî ve Karmatî bir şahsa vazife tevdi edilmesi gafletin ürünüdür. Demek ki bunlar dinde vurdumduymaz, malda ihmalkâr ve reayaya karşı zalimdirler. Şu bende kem gözlerden korkarak bu devlet işlerinin nereye varacağını kestirememektedir.” *Siyasetnâme*, s.231.

tutumunun farklı olduğu sonucuna varan görüşler bulunmaktadır.⁴³⁹ Ancak esere bütün olarak baktığımızda aynı faslın devamında benzer doğrultuda Yahudilerin de anıldığı görülmektedir. Bu durum H. Darke'nin İngilizce çevirisinde⁴⁴⁰ Köymen, Ayar ve Kanar çevirilerinin dördü için de geçerlidir.⁴⁴¹ Müslümanların başına Yahudi yöneticiler olduğunda ortaya çıkan sorunları anlatan hikâyeler de bu görüş desteklenmiştir.⁴⁴² Ayrıca konu ile ilgili bütün gayrimüslimleri dâhil eden ayet ve hadislere eserde yer verilmiştir.⁴⁴³

Abbasiler'in Sâsânîler'den devraldığı İran toplumunda Yahudi, Hristiyan ve Zerdüştiliğin yaygın olduğu yukarıda anlatılmıştı. İslâmiyet İran'da farklı dinlerden oluşan kozmopolit toplum üzerinde yayılmıştı. Selçukluların genel siyaseti kendilerine tehlike olarak gördükleri Şii propagandası yapan Fâtımîler, isyanlar ve suikastlarla toplumda asayiş bozan Bâtınîler ve üzerlerine cihat yaptıkları Bizans'ı kontrol altında tutmak olduğu için gayrimüslim tebaayı tehlike olarak görmemişlerdi.⁴⁴⁴ Bu yüzden Selçuklu yönetimindeki gayrimüslimlerin hakları korunmuş, İslâmiyet'e geçmeleri için teşvik edilmişlerdi.⁴⁴⁵ Ayrıca farklı dinlere mensup kişiler arasında evlilik yapılmasının İslâm'da diğer dinlere göre daha esnek olması, Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlenebilmeleri toplumsal kaynaşmayı sağlamıştı. Gayrimüslimler toplumda ciddi bir orana sahip oldukları için onların sosyal ve hukukî hayatlarının yanında dinî hayatlarının da korunması gerekmektedir. Bu yüzden halife gayrimüslimlere dinî liderler atamıştı. Örneğin,

⁴³⁹ Bkz. Cihan PİYADEOĞLU, “Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hristiyan Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri”, *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, Haz. Gülten Sarıyıldız-Niyazi Çiçek, v.d. İstanbul, 2011.

⁴⁴⁰ Hubert DARKE, *The Book of Government or Rules for Kings, The Siyasa-tnama or Siyer al-Muluk of Nizam al-Mulk*, London, 1960, s. 164, 175.

⁴⁴¹ “Keza Yahudilere, Hristiyanlara, Mecusîlere görev teslim edip onları Müslümanların idaresine atamak abesle iştigaldir.” [*Siyasetnâme*, s.237; M. Kanar çevirisi s. 257; Köymen çevirisi s.119]

⁴⁴² *Siyasetnâme*, s.245-246.

⁴⁴³ *Siyasetnâme*, s.237; M. Kanar çevirisi s. 254; Köymen çevirisi s.119.

⁴⁴⁴ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 292.

⁴⁴⁵ Ahmet Yaşar OCAK, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, İstanbul, 2016, s. 28 ; PEACOCK, *The Great Seljuk Empire.*, s. 285.; Münir ATALAR, “Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Hoşgörüsü” *Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)*, Haz. M. Metin Hülâgü, Abdülkadir Yuvalı ve diğerleri, Ankara, 2014, s. 444.

Yahudilere ve Mecûsilere “el-Melîk”, Nasturîler için “Câselik en-Nasturî”, Süryanîlerin alt kolu olan Yakubîler için “başpiskopos” adlı dinî liderler atanmıştı.⁴⁴⁶

Bizans’ın mezhepsel farklılıklardan dolayı Ermenilere ve Süryanilere zulüm etmesi buna karşın Selçukluların sözü edilen topluluklara hoşgörü ile yaklaşip dinlerini yaşamakta serbest bırakmaları ve vergileri hafifletmeleri bunların yeni hâkimlerinin egemenliğini tercih etmelerine neden olmuştu. Urfalı Mateos da Hristiyanların Selçuklularda sulh ve asayiş içinde yaşadıklarını belirtmiştir.⁴⁴⁷ Aynı durum Yahudiler için de geçerliydi. Seyyah Tudelalı Benjamin’in XII. yüzyılda yaptığı Bağdat gezisinde anlattıklarına göre 40.000 Yahudi Bağdat’ta güven ve huzur içinde yaşamaktaydı. Benjamin ayrıca İran ve Irak’ta 10.000, Kûfe’de 7.000, Huzistan’da 7.000 ve Hemedan’da 30.000 Yahudi nüfusu olduğunu aktarır.⁴⁴⁸ Seyyah’ın verdiği rakamların doğruluğu tartışılır olsa da çok sayıda Yahudi’nin Selçuklu egemenliğinde huzur içinde yaşadığı bir gerçektir.

Öte yandan gayrimüslimlere ait dernek ve cemaatler faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Öyle ki Bağdat’ın neredeyse bütün semtlerinde manastır vardı. Ayrıca gayrimüslimler kendi mahkemelerinde yargılanıyordu.⁴⁴⁹ Bu hoşgörü politikası beraberinde gayrimüslimler arasında Müslümanlığı tercih etmelerine zemin hazırlamıştı. Diğer yandan Sıbt’ın aktardığına göre bazı Yahudi ve Hristiyanlar gruplar maddi çıkarları için İslâmiyet’e geçmişlerdi. Müslüman halk ise bu duruma tepki göstermişti.⁴⁵⁰ Gayrimüslimler İslâmiyet’i kabul edince onlara devlet kadrosunda yer verilmişti.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.248-249; MEZ, s.48-49.

⁴⁴⁷ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, s.146.

⁴⁴⁸ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s.274; MEZ, s.51.

⁴⁴⁹ MEZ, s.56.

⁴⁵⁰ *Mirâtü’z-Zaman*, s. 215.

⁴⁵¹ Selçuklulardan önce de Hristiyanlar, ticaret ve zanaatın yanında genellikle devlette kâtip olarak çalışırlardı. Büveyhî Sultanlarından Ali b. Büveyhî Rûknüddeve (941-976) ve emrinde Hristiyan yazışma memurları kullanırdı. Büveyhîlerden Adudüddeve’nin veziri (İbnü’l- Esîr, VIII, 609-610) ve Fahruddeve’nin Âmid veziri Hristiyan’dı (Sıbt İbnü’l-Cevzî, s.268). Selçuklulara tâbi olan Abbasiler ise vezirlik hariç divânda ve yazışma işlerinde Hristiyanlara yer verilmişti (OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.249). Fâtımîlerde ise devlet hizmetinde bulunan gayrimüslimlerin sayısı oldukça fazlaydı. Bunun yanında Fâtımîlerde Hristiyan ve Yahudi vezirlere de rastlanmaktadır (MEZ, s.62-64).

Selçuklularda sonradan Müslüman olanlar haricinde başka dinden ya da mezhepten olanlara memuriyet, ikta ya da başka bir idarî görev verilip verilmediğini de tespit etmek gerekir. Gayrimüslimler Suriye ve Irak bölgelerinde yoğunluktaydı.⁴⁵² Bunlar genellikle hekimlik, tüccarlık ve kâtiplik mesleğini yaparlardı.⁴⁵³ Selçuklulara tâbi olan Abbasilerde divân ve yazışma işlerinde gayrimüslimlere devlet memuru olarak görev verilmişti.⁴⁵⁴ Örneğin, Tuğrul Bey zamanında Bağdat'taki Adudî Hastanesinin idaresi Ebu'l Hüseyin b. el-Muhtedî tarafından bir Yahudi'ye verilmişti. Vezir Amîdümülk Kündürî hastaneye giderek düzenlemeler yapmıştı. Yahudi hastanenin gelirlerini kendi çıkarları için kullandığından hastane perişan haldeydi. Durumu gören Kündürî hastanenin bütün ihtiyaçlarını tedarik ettirmişti.⁴⁵⁵ Bu konuda dikkat çekici başka bir örnek zengin bir Yahudi olan Basra mültezimi İbn Allân'dır.⁴⁵⁶ İbn Allân muazzam serveti ile Basra'da büyük bir güç ve saygınlık elde etmişti. Hatta eşinin cenazesine kadı hariç bütün Basra halkının katıldığı ve Sultan Melikşah'ın bile ondan 100.000 dinar aldığı rivayet edilir. Ayrıca o Nizâmümülk'ün çok sevdiği ve desteklediği bir kişiydi.⁴⁵⁷ Yahudi olarak bilinmesine rağmen Basra gibi önemli bir bölge kendisine ikta olarak verilmişti. İbn Allân'ın bu güç ve serveti nedeniyle düşmanları da vardı. Rakipleri tarafından sürekli Sultan Melikşah'a şikâyet edildiğinden arasının iyi olduğu Nizâmümülk'ün himayesine sığınmıştı. Ancak şikâyetler nedeniyle katledilmesi emredilmiş ve bu hemen uygulanmıştı. Olanları duyan vezir üç gün boyunca Sultanın huzuruna çıkmamıştı.⁴⁵⁸ Yaşanan olaylar Sultan Melikşah ile Nizâmümülk'ün arasının açılmasındaki sebeplerden biri olmuştu.⁴⁵⁹

Yahudi İbn Allân örneği mültezimler arasında bir istisna mıdır, bunun tespitini yapmak oldukça güç olmakla beraber bu durum, vezirin kendisinin eserindeki tavsiyeye uymadığını akla getirir. İbnü'l-Esîr Halife'nin veziri Ebû

⁴⁵² PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 281.

⁴⁵³ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.249-250; MEZ, s.52.

⁴⁵⁴ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.298.

⁴⁵⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.38-39.

⁴⁵⁶ Ahmed b. Mahmud'un *Selçuk-nâme* adlı eserinde bahsedilen Yahudi İbn Fazlan olarak geçmektedir (*Selçuk-nâme I*, 137).

⁴⁵⁷ İbnü'l-Esîr, X, 112.

⁴⁵⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 231-232.

⁴⁵⁹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme I*, 137-138; Münecimbaşî Ahmed, s. 87; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.160.

Şûca'nın görevinden azledilmesi olayını naklederken Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'ün Bağdat vekili Yahudi Ebû Sa'd b. Semhâ'dan bahsetmektedir.⁴⁶⁰ Aynı müellif bu konuda dikkat çekici bir olay daha nakleder. Halifenin veziri Mecdüddîn b. el-Muttalib görevinden azledilmişti. Sultan Muhammed Tapar onun tekrar göreve getirilmesi için bazı şartlar öne sürmüştü. Bunlardan biri ise vezirin gayrimüslimlerden kimseyi istihdam etmemesiydi.⁴⁶¹ Sultan'ın böyle bir şart getirmesi gayrimüslimlerin devlet kademesinde istihdam edilmesinden duyulan rahatsızlığı işaret etmektedir. Ayrıca Sultanın bu şartı koyması Nizâmülmülk'ün tavsiyesine duyarlı bir politika izlediğini de göstermektedir.

Zımmîlerin durumunu belirleyen etkenlerin zaman zaman dinî olmaktan ziyade kişisel ilişkilerle daha çok ilgili olduğu kanısını oluşturacak olaylar da mevcuttur. Örneğin, Sultan Tuğrul Bey döneminde Bağdat muhtesibi Ebû Mansur zımmîlerin hesaplarını kontrol ederek el koymuş ve onlara ayırt edilecek şekilde farklı giyinmeyi zorunlu kılmıştı. Fakat Çağrı Bey'in kızı ve Halife el-Kâim'in eşi olan Hatice Hatun bu kararın uygulanmasını engellemiştir. Hatice Hatun'un devreye girmesi ile ilgili sebebin zımmîlerle olan ticarî ilişkileri olduğu şeklinde değerlendirilmektedir.⁴⁶² Diğer bir örnek halifenin veziri Ebû Şûca'nın gayrimüslimlerin güçlenmesinden rahatsız olmasından dolayı halifenin izniyle onların ayırt edilmelerine yönelik uygulamalar getirmesidir. Bunlar “zımmîlerin ayakkabılarının birinin siyah birinin kırmızı olması, yürürken ses çıkaracak çanların takılması, boyunlarında zımmî olduklarını gösteren “gayyar” taşımaları gibi ağır uygulamalardı.” Bu yüzden Kâtip Ebû Sa'd el-Alâ b. el-Hasan b. Vehb b. Mûslâyâ ve yeğeni⁴⁶³ istihbarat memuru Ebu Nasr Hibetullâh gibi kişiler işlerini kaybetmemek için Müslüman olmuşlardı.⁴⁶⁴ Nizâmülmülk'ün Bağdat vekili Yahudi Ebû Sa'd b. Semhâ Ebû Şuca'yı şikâyet edince Ebû Şûca azledilmiş yerine yeni Müslüman olan kâtip Ebû Sa'd el-Alâ b. el-Hasan b. Vehb b. Mûslâyâ vekaleten vezir olarak

⁴⁶⁰ *el-Kâmil*, X, 165.

⁴⁶¹ İbnü'l Esîr, X, 363-364.

⁴⁶² OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.300; PİYADEOĞLU, “Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hristiyan Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri”, s. 248.

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr yeğeni olarak Bündârî ise biraderi olarak aktarmaktadır (*el-Kâmil*, X, 165; *Zübdetü'n-Nusra*, s.80).

⁴⁶⁴ Bündârî, s.80; İbnü'l- Esîr, X,165; OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.301.

atanmıştı. Daha sonra Amidüddeve b. Cehîr vezir olmuştu.⁴⁶⁵ Zimmîlere ayırt edici giyinmeleri uygulaması Sultan Mahmud tarafından da getirilmişti. Fakat Sultan'a 20.000, Halife'ye de dört bin dinar vermeleri şartıyla uygulama kaldırılmıştı.⁴⁶⁶

Yukarıda bahsedildiği gibi zimmîlerin belirli meslekleri yapmaları teoride doğru bulunmadığı açık olsa da uygulamada bu kişilerin devlet görevlerinde çalışmaları sık görülen bir durumdur. Uygulamaya yönelik zimmîlerin çalışmasını kısıtlayan kararlar zaman zaman alınmıştır. Örneğin, 533/1138-9 yılında Bağdat'ta alınan bir kararla Hristiyan ve Yahudiler mübaşirlik görevinden azledilmişlerdir. Ancak bu karardan bir ay içinde vazgeçilmiş ve görevlerine geri dönmüşlerdir. Bu duruma muhtemelen alınan ilk karar nedeniyle işlerin aksamasının neden olduğu düşünülmektedir.⁴⁶⁷ Görüldüğü gibi uygulamada zimmîlere görev verilmesinin bir diğer nedeni de onların meslekî becerilerinden faydalanma amacıyla hareket edilmesidir. Ahmet Ocak, Nizâmülmülk'ün bu konudaki tavsiyelerinin bazı istisnalar haricinde uygulandığını belirtmektedir. Yahudi İbn Allân örneğini bir istisna kabul ederek gayrimüslimlerin devlet kademesinde görevlendirilmediğini sadece gerektiğinde onlardan yararlanmak amacıyla istihdam edildiğini söylemektedir.⁴⁶⁸ Ocak'ın düşüncesinin aksine, Abbasilerin vezirlik haricindeki devlet işlerinde gayrimüslimlere yer vermesi, Nizâmülmülk'ün vekili olan Yahudi İbn Semha ve Muhammed Tapar'ın bu konudaki rahatsızlığı göz önüne alınırsa Selçuklularda devlet kadrosunda gayrimüslimlere yer verilmediğini kesin bir şekilde söylemek bize göre mümkün değildir.

Aynı şekilde Nizâmülmülk Hanefilik ve Şafîlik dışındaki mezheplerden olanlara da görev vermek konusunda oldukça dikkatli olunmasını söyler. Selçukluların hâkim oldukları geniş coğrafya da farklı mezheplerden topluluklar vardı. Sünnî mezheplerden başta Hanefilik bunun yanında Şafîlik yaygındı. Üçüncü mezhep olarak Hanbelîlik ilk ikisine göre daha dar alana yayılmıştı. Bunun nedenlerinin başında kadıların genellikle ilk iki mezhepten seçilmesi ve Hanbelîliğin

⁴⁶⁵ İbnü'l- Esîr, X, 165-166.

⁴⁶⁶ İbnü'l Esîr, X, 471.

⁴⁶⁷ PİYADEOĞLU, "Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hristiyan Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri", s. 249.

⁴⁶⁸ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.299.

daha katı ve şiddete meyilli olması gelmektedir. Bunların yanında Malikî ve Zahirî mezhepleri Selçuklu coğrafyasında çok daha az bir etki alanına sahipti.⁴⁶⁹ Mezhepsel farklılıklardan kaynaklanan çatışmalar devletin kuruluş döneminden itibaren kontrol altında tutulması gereken bir mesele olmuştu. Abbasilerde Halife Memûn döneminde gelişmeye başlayan Mutezîle Kündürî'nin de bu itikadda olmasından dolayı Selçuklularda etkisini sürdürmüştü. Kündürî'den sonra ise Mutezîle âlimlerinden Ehl-i Sünnet olan ve bozgunculuk yapmayan Ebu Yusuf el-Kazvîni (ö.1095), Muhammed b. Abdullah Nâsîh (ö.1091), Muhammed b. Ahmed el-Buhârî (ö.1090) gibi âlimler Selçuklu hükümdarlarından saygı görmüştü. Bu âlimlerden kadılık ve medreselerde hocalık gibi önemli görevlere getirilenler olmuştu.⁴⁷⁰

Diğer yandan Sünnî ve Şîiler arasında çıkan çatışmalar hilafetin merkezi olan Bağdat'ta ciddi toplumsal çatışmalara sebebiyet vermektedir.⁴⁷¹ Bu karışıklıkların ardı arkası kesilmemiş ve çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştu. Büveyhîlerle birlikte Şîilik Irak bölgesinde güçlenmeye başlamış, Sünnîler ve Şîiler arasındaki çatışmalar artarak devam etmişti. Yukarıda anlatıldığı gibi bu yüzden Abbasi Halifesi Tuğrul Bey'i Bağdat'a çağırarak, böylece Büveyhî baskısından kurtulmuştu. Yine de Şîiler ve Sünnîler arasındaki kavgalar son bulmamıştı. İki taraf arasında yapılan barış anlaşmaları da uzun sürmüyor, özellikle Sünnî Babu'l-Basra halkıyla Şîi Kerh ahalisi arasındaki çatışmalar yüzünden olaylar devam ediyordu.⁴⁷² 1086 yılında yine Sünnîlerle Şîiler arasında çatışma çıkmış, çok sayıda kişi öldürülmüştü. Bu çatışmalar yapılan barışlara uyulmaksızın 1093 yılına kadar aralıklarla devam etmiş

⁴⁶⁹ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.79, 83.

⁴⁷⁰ Aşırıya kaçan ve fikirleriyle bozgunculuk çıkaran Mutezîle âlimlerinden Ebu Ali el-Mutezîlî'nin(ö.1085), Ebu'l-Kâsım el-Ukberî (ö.1063) ve Muhammed b. Ahmed el-Beykendi (ö.1089) gibi âlimler ise baskı altında tutulmuştu (OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.59-61).

⁴⁷¹ Aydın ÇELİK- Taner YILDIRIM, “ Tuğrul Bey Dönemi Bağdat'ta Sosyal Karışıklıklar” Selçuklu *Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, Ankara, 2014, s. 97.

⁴⁷² İbnü'l-Esîr, IX, 404(1045'te çıkan olaylar), s.436-437 (1051'de çıkan olaylar), s.449 (1053'te çıkan olaylar), s. 489-490 (1059'da çıkan olaylar); Sibt İbnü'l- Cevzî, s.52-53 (1059 yılında çıkan olaylar) .

ve çok sayıda insan ölmüştü.⁴⁷³ Uzun süren bu çatışmalarda Halife ve Selçuklular tek taraflı bir politika izlememiş arabulucu olmaya çalışmışlardı.⁴⁷⁴

Nizâmülmülk'ün Bâtınîlik haricindeki İslâmî mezheplere karşı bir düşmanlığının olmadığını söyleyebiliriz. Nitekim o ve Sultan Melikşah 1086'da Suriye ve Irak'ı fethettiklerinde Şîî İmamların da kabirlerini ziyaret etmişlerdi.⁴⁷⁵ Neguin Yavari Nizamülmülk'ün kızını Şii bir yönetici ile evlendirmesini buna örnek olarak verir. Vezirin kendine Şii bir yöneticiyi damat olarak seçmesi devletin yaymaya çalıştığı Sünnî ideoloji politikası ile zıt düşmektedir.⁴⁷⁶ Sünnî ideolojinin en büyük temsilcisi konumundaki vezirin, Şii bir damat seçmekteki amacının bunlara destek olmak değil, mezhep kavgalarının yaşandığı bir dönemde Fâtımî propagandalarına açık olan Şiilerle⁴⁷⁷ denge kurmak olduğunu ve bu yüzden vezirin, devlet teşkilatında Şii ve gayrimüslim olanlara yer verdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Şii anlayıştaki hukuk ilminin Selçuklu egemenliği altında gelişmeye devam ettiği de söylenir.⁴⁷⁸ Bu durumda Selçuklularda çoğunlukla Sünnî mezhepli devlet adamlarının tercih edildiğini aşırıya kaçmayan, ılımlı Şii ve gayrimüslimlere de devlet kadrosunda yer verildiğini söyleyebiliriz.

Tuğrul Bey zamanında ise Eşarîlere karşı yaklaşım farklıydı. Yukarıda da bahsedildiği gibi Selçuklulardaki ilk Eşarî karşıtlığı bu dönemde Vezir Amîdülmülk Kündürî'nin uygulamaları ile görülmüştü. Kündürî'nin Tuğrul Bey tarafından saygı gören Eşarî âlimlerinden Ebû Sehl b. el-Muvaffak'ın kendisinin yerine vezir olarak getirilmesinden korktuğu için Sultan'ın izniyle bozgunluk çıkaranlara Eşarîleri de katarak minberlerde lanetlediği söylenmektedir.⁴⁷⁹ Hanefîlik Hâricî mezheplerin dışlanmaya başlanmasıyla 1053'de Nişabur'da mihne olayı yaşanmıştı. Mezhepsel farklılıklar çatışmaya dönüşmüştü. Alparslan sultan olduktan sonra mezhepsel

⁴⁷³ İbnü'l-Esîr, X, 192-193.

⁴⁷⁴ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.178; Tuğrul Bey Bağdat'a geldiğinde askerler ile Bağdat halkı arasında çıkan kargaşada Kerh ahalisi Türkleri koruduğu için Tuğrul Bey Kerh halkına iyi muamelede bulunulmasını emretmişti (İbnü'l-Esîr, IX, 463-465).

⁴⁷⁵ İbnü'l-Esîr, X, 156.

⁴⁷⁶ YAVARI, "Mirrors for Princes or a Hall of Mirrors? Nizam al-Mulk's Siyar al-Muluk Reconsidered", s. 54.

⁴⁷⁷ KARA, *a.g.e.*, 42.

⁴⁷⁸ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 264.

⁴⁷⁹ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.87; PİYADEOĞLU, *Horasan*, s. 132.

kavgalara zemin hazırlayan vezir Kündürî'yi azledip Nizâmülmülk'ü onun yerine getirmişti. Nizâmülmülk Tuğrul Bey zamanında başlayan Eşarî karşıtlığına son vererek medreselerde Şafîî ve Eşarî müderrislere yer vermişti. Ayrıca İsfahan ve Hemedan'daki camilere Şafîî görevliler atamıştı.

Selçuklulardan önce ve onların zamanında mezhep farklılıklarında dolayı en çok Hanbelîler ve Şafîîler arasında çatışmalar yaşanmıştı. Bu çatışmalar özellikle Bağdat ve çevresinde gerçekleşmekteydi. Burada Hanbelîler Eşarîlerden sayıca üstün olsa da Eşarîler Nizâmülmülk'ten siyasî destek alıyorlardı. Eşarî âlimlerinin vaazına katılan Hristiyan ve Yahudiler Müslüman olmuşlardı. Eşarîlerle şiddetli bir rekabetin içinde olan Hanbelîler bunların Müslümanlığının gerçek olmadığını, rüşvet almak için Müslüman olduklarını iddia etmişlerdi. Eşarîler yaşanan kargaşa şiddetlenince Nizâmülmülk'ten yardım isteyerek yaşanan olayları mektupla bildirmişlerdi. Nizâmülmülk şehre bir grup göndermiş,⁴⁸⁰ cevap olarak da Sultan'ın siyasetten dolayı bir mezhep aleyhinde bir tutumunun olmadığını amaçlarının Sünniliği destekleyip yaşanan kargaşaya sonlandırmak olduğunu söylemişti. Halife ise iki tarafında önde gelen âlimlerini çağırarak arabuluculuk yapmıştı.⁴⁸¹ Bağdat'ta Hanbelîler ve Şafîîler arasındaki olaylar iki mezhebin de âlimlerinin vaazlarda diğer mezhebi kötülemesinden dolayı devam etmişti.⁴⁸² Sadece Eşarîlerle değil Mutezilîler ve Hanbelîler arasında da çatışmalar yaşanmıştı. İsfahan'da ise Hanefî ve Şafîîler arasında şiddetli çatışmalar oluyordu.⁴⁸³ Sonradan buradaki camilere Melikşah'ın müdahale etmesi ile Hanefî mezhepli görevliler atanmıştı.⁴⁸⁴ Sultan Sencer zamanında da Eşarîlik karşıtı uygulamalar söz konusuydu. Irak Selçukluları Hükümdarı Mesud da Eşarîlik karşıtı önlemler almıştı. Ayrıca bu dönemde Şam kadısı Balasagûnî (ö.1113), Şafîîleri kâfir olarak değerlendirmiş ve onların cizye ödemesi gerektiğini savunmuştu.⁴⁸⁵ Öte yandan Selçuklulardaki ilk Şam kadısı aslında Şafîiydi. Abdü'l-Celil el-Mervezî bu makama önerilmişti. Mervezî, Horasan elitlerine yakındı ve Merv'in yerlilerindendi. Horasan seçkinleri ile iyi bir bağ

⁴⁸⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 215-219; İbnü'l-Esîr, X, 116,119; OCAK, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s.92,98.

⁴⁸¹ OCAK, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s.100-101.

⁴⁸² Eşarî olan Mağribli Vaiz Şerif Ebu'l-Kâsım el-Bekrî Nizâmiyye Medresesi'nde yaptığı vaazda Hanbelîleri kötülemişti (İbnü'l-Esîr, X, 119).

⁴⁸³ KARA, s. 47.

⁴⁸⁴ YAVARI, a.g.m, s. 53.

⁴⁸⁵ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 268.

kurmak amacıyla Şafîî Mervezî kadılığa getirilmişti.⁴⁸⁶ Tüm bu durumları göz önüne aldığımızda eserinde “ben daima aynı mezhep ve itikadda olduğum kişilere iş verdim”⁴⁸⁷ diyen Nizâmülmülk’ün uygulamada kendisi ile çeliştiği ortadadır. Onun, açıkça Hasan Sabbah’a tâbi olan Bâtınîler dışındaki mezheplere karşı bir düşmanlık beslemediğini, her ne kadar Melikşah’a sunduğu eseri *Siyasetnâme*’de Hanefilik ve Şafilik haricindeki mezhepleri sakıncalı olarak anlatsa da aslında uygulamada kendisinin mezhep politikasında tutucu olmadığını söyleyebiliriz. Devletin mezhep politikası ise hükümdarlara ve bölgesel şartlara göre değişiklik göstermiştir.

3.7.İkta Sahiplerinin Durumu

İkta sisteminin VIII. yüzyılda ortaya çıktığı ve ilerleyen yüzyıllarda geliştiği bilinmektedir. Bu sistem sonraki dönemlerde farklı bölgelerde değişik uygulamalar göstermiştir. İslâm’ın erken dönemlerinde kati’a⁴⁸⁸ ismiyle uygulanan sistem Emeviler, Abbasiler ve Türk devletlerinde de kullanılmıştır. Fakat uygulamada bunlar arasında farklılıklar vardır. Genel itibari ile ikta devlet adamlarına maaş karşılığı verilen araziler olarak tanımlanabilir. İkta sisteminin kökeni hakkında tarihçiler için kabul görmüş başlangıç Emeviler dönemidir. Sonrasında farklı ikta sistemleri uygulanmıştır. İktanın ilk ne amaçla verildiği, sonrasında geçici ya da ırsî nitelik kazanması devletlere göre değişmektedir.⁴⁸⁹

Atabetü’l- Ketebe’de geçen Selçuklu belgelerinde hanedan üyelerine, devlet adamlarına ve komutanlara ikta verildiği doğrulanmaktadır. Bunun yanında saray görevlilerine ve divân mensuplarına da ikta verilmişti. Vezirlere verilen iktalar gelirin onda biri oranındaydı. Vezirlere, hatunlara ve halifelere verilen iktalar geçimlerinin sağlanması amacıyla verilen şahsi nitelikteydi.⁴⁹⁰

Vezirin tavsiyesine göre askere verilecek maaş ve tahsisat kesin bir şekilde karara bağlanmalı ve ödemeler zamanında yapılmalıdır. Maaşları bizzat padişahın

⁴⁸⁶ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s.269.

⁴⁸⁷ *Siyasetnâme*, s.231; *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.247.

⁴⁸⁸ Fatma ACUN (2005) “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi Ve Uygulaması”, *H.Ü. Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü*, s. 900; Claude CAHEN, *Osmanlılar’dan Önce Anadolu’da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul, 1979, s. 57.

⁴⁸⁹ AGACANOV, s.129.

⁴⁹⁰ Sadi S. KUCUR, “İkta”, *DİA*, XXII, 48.

kendisinin vermesi tercih edilmelidir. Nizâmülmülk'ün aktardığına göre “eski padişahların düzeninde ikta verilmez, herkesin liyakatine göre yılda dört defa hazineден maaş verilirdi. Ayrıca ikta sahiplerinin birliğinde ölen olursa hemen bildirilmeleri gerekirdi.”⁴⁹¹

İkta sisteminin yaygınlaşmasından önce dihkanklıklar⁴⁹² vardı. Selçuklularla birlikte dihkanklıklar etkisini kaybederek yerini ikta uygulamasına bırakmıştı. Bu geçişin bir anda olmadığı Sultan Alparslan döneminde özellikle Horasan bölgesinde dihkanklıkların devam ettirilmesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Nizâmülmülk'ün “eski padişahların düzeninde ikta verilmezdi”⁴⁹³ demesi bu uygulamaya işaret eder. İkta sistemi tam anlamıyla Melikşah döneminde uygulanmaya başlamıştı.⁴⁹⁴ Nizâmülmülk'ün yaygınlaştırdığı bu sistem Sencer döneminde daha da oturmuş bir maaş ve vergi sistemi haline gelmişti. *Atabetü'l- Ketebe*'deki belgelerde ikta sahiplerinin merkezî yönetimin emirlerine uymayarak halka baskı yaptığına işaret eden bilgiler vardır. Ayrıca fermanlardan anlaşıldığı üzere bazı iktalar aile içinde devam ettirilmiştir. *Atabetü'l- Ketebe*'deki Sultan Sencer'in fermanı şu şekildedir: *Biz ona babası ve dedesinin yerini verdik, bu görev ona hizmetleri karşılığında verilmiş, önceki şartlar geçerli kılınmıştır.* Özellikle önemli bölgelerdeki iktalar aile içinde kalsa da ırsî özellik taşımayan iktalar da mevcuttu.⁴⁹⁵ İktalar ırsileştikçe ve merkezi otorite zayıfladıkça köylüler muktanın isteğine göre çalıştırılmaya başlanmış, onlar yarı köleler haline getirilmişti.⁴⁹⁶

İktalar en çok Melikşah döneminde Nizâmülmülk'ün desteğiyle dağıtılmıştı. Bu durumun çeşitli ve zaruri sebepleri vardı. Bunların başında tarım yapılamayan arazilerden devletin vergi geliri elde edememesi gelmekteydi. Bunun yanında Türkistan'da otlak sıkıntısı yaşayan Türkmenlerin Selçuklu egemenliğindeki bölgelere göç etmesiyle özellikle Horasan bölgesinde toprak siteminde yeni bir

⁴⁹¹ *Siyasetnâme*, s. 141; *Siyasetnâme* Çev. M. Kanar, s.173.

⁴⁹² Bu sistem Sâmânîler ve Gazneliler de özellikle Horasan bölgesinde uygulanmaktaydı. Dihkanlar sınırları belli olan topraklara satın alma ya da miras yoluyla sahip olup idare ederlerdi (PİYADEOĞLU, *Horasan*, s.97).

⁴⁹³ *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.173.

⁴⁹⁴ ÖZGÜDENLİ, *Ortaçağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları*, s.25; PİYADEOĞLU, *Horasan*, s.98.

⁴⁹⁵ KURPALİDİS, s.160-164.

⁴⁹⁶ KUCUR, a.g.m. , s.48.

düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştu.⁴⁹⁷ Ayrıca kuraklık, veba salgını, dönemin donanımlı ordusu için nakit ihtiyacı bunun yanında gümüş krizinin olması gibi sebeplerden⁴⁹⁸ ekonomiyi, maaş ve vergi sistemini dengede tutmak için⁴⁹⁹ Nizâmülmülk bu sistemi yaygınlaştırmıştı. Bündârî'nin ifadelerine göre vezirden önce bu sistem pek yaygın değildi.⁵⁰⁰ Öyle ki bu sistemi Selçuklularda oturtan kişi olduğu için ikta sistemini Selçuklulara ilk defa Nizâmülmülk'ün getirdiği bile iddia edilmiştir.⁵⁰¹ Nizâmülmülk öncelikle Türklere⁵⁰² ve herkese statüsüne göre ikta vermişti.⁵⁰³ Önemli eyaletler Türk komutanlarına dağıtılmıştı. Sultan Melikşah "Halep'i Aksungur'a, Musul'u Çökürmüş'e, Yemen'i Yurunkuş'a, Suriye'yi de Atsız'dan alıp kardeşi Tacüddeve Tutuş'a"⁵⁰⁴ vermişti.⁵⁰⁵ Buradan anlaşıldığı üzere Melikşah dönemindeki iktalar hükümdarın emrine bağlı olarak veriliyordu. Merkezi yapı güçlü olduğu için ikta sahipleri buradan gelen emirlere uyuyordu.

Nizâmülmülk'ten sonra ikta sistemi daha farklı bir hal almıştı. Onun ölümünden sonra istikrar bozulmaya başlamıştı. Fetret döneminde devlet yönetiminde çok sayıda vezir değiştiği için buna bağlı olarak iktalar da istikrarsızlaşmıştı. Ayrıca bu dönemde Selçuklu hanedanına ikta olarak verilen bölgeler ciddi sorunlara neden olmuştu. Azerbaycan Emiri Yakutî, Suriye Meliki Tutuş, Hârizm Valisi Arslan Argun, Emîr-i Emîran unvanlı Emîr Muhammed gibi hanedan üyeleri Melikşah'ın ölümünden sonra taht mücadelesine girişmişlerdi.⁵⁰⁶ Şehzadeler haricinde olan hanedan üyeleri kendilerine ikta olarak verilen toprakların hâkimi olup büyük sultana tâbi olmuşlardı. Öte yandan iktaların ve şehirlerin yönetimini elinde tutan emirler bu dönemde ciddi sorunların yaşanmasına neden olmuştu. Sultan Muhammed Tapar döneminde Emîr Çavlı birçok şehrin yönetimini

⁴⁹⁷ PİYADEOĞLU, *Horasan*, s.98,99.

⁴⁹⁸ CAHEN, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 339-340.

⁴⁹⁹ AGACANOV, s.169.

⁵⁰⁰ Bündârî, s.59.

⁵⁰¹ Erkan GÖKSU, "Türkiye Selçuklularında İkta", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXVI, Güz, s. 141; PİYADEOĞLU, *Horasan*, s.98,99; İbrahim Hakkı Uzunçarşılı'ya göre ikta sistemini ilk uygulayan kişi Nizâmülmülk'tür (*Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 52).

⁵⁰² Hüseyinî, s. 46.

⁵⁰³ PİYADEOĞLU, *Horasan*, s.99.

⁵⁰⁴ Kemalüddin İbnü'l Adim'in *Bugyet et-Taleb fi Tarihi Haleb* adlı eserinde Melikşah'ın Suriye'deki vassallar arasında çıkan anlaşmazlıkları gidermek için kardeşi Tutuş'a bölgeyi ikta olarak verdiği anlatılır (*Bugyet et-Taleb*, s.37); SEVİM, *Suriye -Filistin Selçuklu Devleti*, s.38.

⁵⁰⁵ AGACANOV, s. 172.

⁵⁰⁶ SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 187-189.

ele geçirmiş ve çok sayıda asker toplamıştı. Böylece güçlenen Çavlı, Muhammed Tapar'a karşı itaatsizce davranıp mücadeleye girişmişti.⁵⁰⁷ Bu durum atabeyler için de geçerliydi. Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Arslanşah zamanında Atabeg İldeniz devleti yönetiyordu. Sultan onun işlerine pek karışmıyordu. İкта ve hazinenin kontrolü İldeniz'deydi.⁵⁰⁸

Fetret devrindeki taht kavgalarının neticesinde oluşan otorite boşluğunda feodal yapı benzeri bağımsız devletler ortaya çıkmıştı.⁵⁰⁹ İқта olarak verilen topraklarda, Sultana tâbi farklı hanedanlıklar güçlenmeye başlamıştı. Türkiye Selçukluları, yarı bağımsız olan Kirmân ve İran Selçukluları bu duruma örnektir.⁵¹⁰

Nizâmülmülk *Siyasetnâmesi*'nde V. fasılda iкта sahiplerinin halka nasıl davranması gerektiğini açıklamıştır. Ona göre halkın ve devletin huzuru için iқта sahiplerinin halktan fazladan vergi almaması ve reayaya baskı yapmaması gerekmektedir. Reayanın haklarını korumak esastır. Eğer reayadan biri maruzatını bildirmek için dîvâna başvurursa buna engel olunmamalıdır. Onlara haksızlık eden

⁵⁰⁷ İbnü'l-Esîr, X, 321-322; Müneccimbaşı Ahmed, s.128, 131.

⁵⁰⁸ Hüseyinî s.117; Müneccimbaşı Ahmed, s.132; KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 89-90.

⁵⁰⁹ İқта Sisteminin İslâmî feodaliteye işaret ettiği söylenmiş ve bu konu tartışılmıştır. Claude Cahen konuyu *Selçuklu Devletleri Feodal Devletler mi idi?* makalesinde ele almıştır. Cahen, İslâmiyet'in ilk dönemlerindeki iқта sisteminin feodalite olarak değerlendirilemeyeceğini söyler. Bu dönemlerde Avrupa'daki sistemin aksine, iқта sahipleri topraklarında çalışanlar üzerinde hukukî hak, imtiyaz ve yaptırımlara sahip değillerdi. Zamanla devlete has olan bu hakların iқта sahiplerinin eline geçmesi ile iқта sistemi Avrupa'daki 'fief' sistemine benzer bir nitelik kazanmıştır. Özellikle daha büyük arazilerin hanedan üyelerine iқта olarak verilmesi ve bu toprakların mülkiyetinin ırsî özellik kazanması ile iқта sistemi Batıdaki feodal sisteme yaklaşmıştır. Bu durum Selçuklular öncesi dönemde de geçerlidir. Dolayısıyla feodal yapıyı Selçuklulara mâl etmek doğru değildir. Ayrıca Selçukluların büyük veziri Nizâmülmülk, iқта sisteminin yapısını değiştirmemiş, iktanın uygulama alanını genişletmiştir. C. Cahen'e göre iқта sistemi ile 'fief' sisteminin tüm bu benzerliklerine rağmen Müslüman ülkelerdeki toprakların bütünü iқта olarak verilmediği için Müslüman toplumlarının feodal yapıda olduğunu söyleyemeyiz. Burada dikkat edilmesi gereken husus, iktalar ne büyüklükte olursa olsun verilen topraklar üzerinde yaşayan halkın egemenliğinin iқта sahibine devredilmemesidir. Feodal sistemde ise Marc Bloch'un tabiri ile "Bir başka adamın adamı olmak", yani bireysel tebaiyet vardır. (Mehmet Emin Şen, "Avrupa Feodalitesi ile Osmanlı Tımar Sistemi Üzerine Bir Mukayese" *International Journal of Social Science* Volume 5 Issue 4, s.190). Bu yüzden Cahen, Selçuklulardaki sistemi tam manasıyla feodalite olarak değerlendirmez ancak Selçukluya özgü aşîri feodalite olarak adlandırır. Bu konuyu Ömer Lütfü Barkan da bu şekilde değerlendirir. Barkan, askerî ve malî hâkimiyetin aslında devlete ait olması gerekirken, feodalizmde bu haklara senyörlerin sahip olduğunu söyler. (Ö. Lütfü Barkan, *Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı*, Hacettepe ve Boğaziçi Üniversiteleri Türk İktisat Tarihi Semineri, 1973, s.6).

⁵¹⁰ AGACANOV, s. 175; CAHEN, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 447.

ikta sahibinin görevine son verilmeli ve bu kişiler kınanmalıdır. Bütün mülk ve reaya Sultana ait olduğu için ikta sahipleri ve valiler şahne gibidirler.⁵¹¹

Fetret devrinde uygulamada olan ise tavsiye edilenin aksi şeklindeydi. Melikşah döneminden sonra yaşanan taht kavgalarını fırsat bilen ikta sahipleri reayaya yeni vergiler koymuşlar, hatta köylüleri baskı altına almışlardı. Bu duruma zamanla devlet göz yummak zorunda kalmış ve ikta arazileri miras yoluyla babadan oğula geçen bir hale gelmişti.⁵¹² Ayrıca ikta sistemi fetret döneminden itibaren Nizâmülmülk'ün eserinde çizdiği merkeziyetçi devlet tasavvuruna aykırı bir hal almıştı.

3.8.Selçuklu Ordusunun Durumu

Yukarıda da bahsedildiği gibi Selçuklular için sivil bürokrasi ve askerî sınıfın dengede tutulması önemli bir politikaydı. Bu yüzden sivil bürokrasi askerî sınıfı kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Devlet zayıfladıkça askerî ve sivil otoriteyi birleştirme eğilimi doğmuştur. Örneğin Cürcan Valisi'ne ve M. Tapar'ın atabeyi Tuğtekin'e Şam'ın hem askerî hem de finansal otoritesi verilmişti.⁵¹³ Sultan Melikşah dönemindeki Selçuklu ordusu, Ortaçağ devletleri içindeki en büyük ve güçlü orduydı. Bu ordu farklı gruplardan oluşmaktaydı. Kuruluş döneminde çoğunlukla Türkmen birliklerinin oluşturduğu orduya zamanla saray gulamları, hassa ordusu, hanedan üyelerinin askerleri, tâbi hükümdarların askerleri ve gönüllü gruplar eklenmişti.⁵¹⁴

Nitekim Selçuklu ordusu için Sâ mânîler ve Gazneliler zamanındaki düzen model olmuştur. Selçuklu ordusu kuruluş döneminde sadece Türkmenlerden oluşmaktaydı. Türkmenler zor iklim şartlarında yaşamaya alışkındılar. Onların hızlı hareket kabiliyeti, hafif silahlar kullanmaları, çevik ve vurucu bir güç olmaları

⁵¹¹ *Siyasetnâme*, s.41.

⁵¹² A.K.S. LAMBTON, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, London, 1988, s. 53-54.

⁵¹³ KLAUSNER, s. 20.

⁵¹⁴ KAFESOĞLU, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.156. Saray gulamları yılda 4 defa maaş (Pişegâni) alırlardı (UZUNÇARŞILI, s.53). Hassa ordusu da maaşlıydı. Diğerleri ikta arazileriyle geçimini sağlardı (KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.94).

Selçukluları Gazneliler karşısında başarılı kılmıştı.⁵¹⁵ Ancak 1055'te Bağdat'ın fethinden sonra Selçuklu ordusunda önemli bir değişiklik gerçekleştirilmişti. Bu tarihten sonra orduda Türkmenlere bağımlılığı azaltmak ve onları kontrol altında tutabilmek için gulamlar orduya alınmaya başlamıştı.⁵¹⁶

Söz konusu sistemin kökeni Hz. Ömer dönemine kadar gitmektedir.⁵¹⁷ Abbasiler, Sâ mânîler ve Gazneliler ordularında yoğun şekilde gulamları kullanmışlardı. Selçukluların 1071'de Sultan Alparslan zamanında güçlü bir gulam ordusu vardı.⁵¹⁸ Gulamlar özel bir eğitime göre yetiştirilmişlerdi. Bu eğitim *Siyasetnâme*'de (28. fasılda) Sâ mânîler referans gösterilerek detaylı bir şekilde anlatılmıştır.⁵¹⁹ Vezirin anlattığına göre gulamlar 20 yılı bulan bir eğitimden geçtikten sonra merkez ya da vilayet yönetiminde önemli makamlara yükselebilirlerdi. Bu uygulama Sâ mânî ve Gaznelilerde de bu şekildeydi.⁵²⁰

Anadolu ve Kafkaslardaki fetihlerin çoğu Türkmen birlikleriyle yapıldıysa da zamanla Türkmenlerin ağırlığı orduda azalmaya başlamıştı. Gulam sistemindeki askerler orduda etkinlik kazanmışlardır.⁵²¹ Türkmenler ve eğitilmiş gulamlardan oluşan Selçuklu askerî yapısında istikrarsızlık olduğu ve bunun yanında emirler, atabeyler ve düzenli ordudaki komutanlar arasında net bir ayrımın olmadığı söylenmektedir.⁵²² Türkmenlerin durumu orduda denge ve ikilik sorununu ortaya çıkarmıştı.

3.8.1. Türkmenlerin Durumu

Türkmenler Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan, gelişip yayılmasına ve yıkılmasına kadar iç ve dış siyasette belirleyici faktör olmuşlardır. Diğer bir ifadeyle Türkmen meselesi sadece Nizâmülmülk'ün incelediğimiz eserinde vurguladığı

⁵¹⁵ CAHEN, *Türklerin Nasıl Müslüman Oldu*, s. 433.

⁵¹⁶ PEACOCK, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 86.

⁵¹⁷ Erkan GÖKSU (2007) "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulam Eğitimi Ve Gulamhaneler", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, XXIV, Güz, s. 66.

⁵¹⁸ PEACOCK, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 112.

⁵¹⁹ Nizâmülmülk, s.151.

⁵²⁰ KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s.244.

⁵²¹ KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s. 241; PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 86-87.

⁵²² KLAUSNER, s. 14-15.

kadarıyla “devletin kuruluşunda önemli bir rol üstlenmelerinden”⁵²³ ibaret değildir. Sınırların genişletilmesinde, fetihlerde de Türkmenler önemli bir rol oynamışlardır.⁵²⁴ Türkmen aşiretleri kuruluş döneminde askerî güç olarak iktidara destek sağladıkları gibi Sultan’a karşı isyan eden kişilerle işbirliği içerisine de girmişlerdir. Bu yüzden Türkmenlerin idaresi oldukça hassas bir iç mesele haline dönüşmüştü.

Çağrı Bey, Batı Seferinde dağınık şekilde yaşayan ve düzensiz yağmalar yapan Türkmenleri kendi etrafında toplamıştı. Onun Ermeni ve Gürcü Krallıkları üzerine yaptığı seferlerde Türkmenler önemli rol oynamışlardır.⁵²⁵ Alparslan dönemindeki seferlerde de Türkmenlerin yardımlarını görmekteyiz. Gaza amacıyla Bizans üzerine seferler yapan Türkmen beylerinden Tuğtekin, aşiretiyle Alparslan’a yardım etmiştir. Alparslan’ın daha çok Bizans üzerine olan fetih siyasetinde başarılı olmasında bölgeyi daha önce gaza yaptıkları için bilen Türkmenlerin yardımı etkili olmuştur.⁵²⁶

Arslan Yabgu’nun hile ile Gazneli Mahmud tarafından ele geçirilerek esir edilmesinden⁵²⁷ sonra ailenin lideri Tuğrul Bey olmuştur. Tuğrul Bey’in reisliği Arslan’a bağlı Türkmenleri endişelendirmişti. Bu yüzden Türkmen gruplar Horasan’a geçmek için liderlerini esir eden Gazneli Mahmud’dan Selçuklulardan eziyet gördüklerini Horasan’a yerleşmeleri durumunda Gaznelilerin ordularına destek vereceklerini söyleyerek izin istemişlerdi.⁵²⁸ Bu durum Tuğrul ve Çağrı beylerle Arslan Yabgu’ya bağlı Türkmen gruplar arasında anlaşmazlığın olduğuna işaret etmektedir. Türkmen beyleri, kendi reisleri Arslan Yabgu’yu haince esir eden Gazneli Mahmud’a karşı olmak yerine onun topraklarına geçmek için neden izin istediler? Mehmet Altay Köymen bu soruya cevap arar. Köymen’e göre Türkmen beyleri ve kumandanları nezdinde Tuğrul ve Çağrı Beyler aile reisliğini zorla elde etmişlerdir. Türkmen kumandanlar bu yüzden Tuğrul ve Çağrı beylerin tabiiyetine

⁵²³ Hüseyinî, s. 136.

⁵²⁴ SÜMER, *Oğuzlar*, s.105.

⁵²⁵ İbnü’l- Esîr, X, 49-50; KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s.118.

⁵²⁶ Müneccimbaşı Ahmed, s. 74; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s. 25.

⁵²⁷ Gazneli Mahmud misafir ettiği Arslan Yabgu ve adamlarını yakalatıp esir etmiştir. Kâlinçar Kalesi’ne hapsedilen Arslan Yabgu’nun esareti 7 yıl sürmüştü (Kazvîni, s.19; Reşidü’l-Dîn Fazlullâh, s.78).

⁵²⁸ Kazvîni, s. 20; SÜMER, *Oğuzlar*, s.69.

girmeyerek Sultan Mahmud'un himayesinde kendi kurulu düzen ve teşkilatlarını sürdürmeyi hedeflemişlerdir.⁵²⁹ Bu soruyu Faruk Sümer de tartışmıştır. Sümer Gerdizî'nin aktardığı gibi Türkmenlerin Selçuklu ailesinden zulüm gördükleri için mi yoksa bağımsız yaşamak istedikleri için mi Gazneli Mahmud'a sığındıkları konusunda kesin bir yargıya varmanın mümkün olmadığını belirtmektedir.⁵³⁰ Neticede Türkmen beyleri Tuğrul Bey'in reisliğini kolay kabul etmemişlerdi. Ayrıca Türkmen beylerinin Mikail oğullarına bağlılığı şartlara göre değişiyordu.⁵³¹ Tuğrul Bey zamanında başlayan bu bağlılık sorunu devletin yıkılışına kadar farklı şekillerde devam etmiştir.

M. A. Köymen'in Beyhakî'den aktardığına göre, Gazneli topraklarına yerleşmeye başlayan Selçuklulara Gazneliler'le mücadele halinde olan Türkmenler de katılmıştı. Gazneli Mesud, Selçukluları Horasan'dan atmaya karar vermiş ve Selçuklu-Gazneli mücadelesi başlamıştı. Selçukluların Gazneli topraklarına gelmesi ile Selçuklularla birleşen Türkmenlerin çoğu Tuğrul Bey zamanında devlet hizmetine girmişti.⁵³² Türkmenler genel itibarıyla homojen bir yapıda değildi. Selçukluları destekleyen gruplar dahi kendi içlerinde çekişme halindeydi.⁵³³

Tuğrul Bey, Türkmenleri ve hanedan üyelerini kendine bağlamak ve kontrol altına alabilmek için fethedilen ve fethedilecek toprakları onlar arasında bölüştürmüştü.⁵³⁴ Horasan bölgesinin geniş bir kısmını kardeşi Çağrı'ya,⁵³⁵ Ermenistan'ı ve Azerbaycan'ı Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a vermişti. Kuhistan ve Cürcan'ı İbrahim Yinal'a, Herat, Buşeng, Sistan ve Gur topraklarını Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'a vermişti.⁵³⁶ Yine de Türkmen grupları Tuğrul Bey'in onlara yağma yapmalarına engel olduğu ve İranlı vezirlerin etkisinde kalarak gulamları önemli makamlara getirdiği için kızıyorlardı. Sonraki dönemlerde dahi Türkmenler

⁵²⁹ KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 118,119.

⁵³⁰ SÜMER, *Oğuzlar*, s.69.

⁵³¹ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 77.

⁵³² KÖYMEN, *Tuğrul Bey*, s. 18; SÜMER, *Oğuzlar*, s.80.

⁵³³ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 59.

⁵³⁴ PEACOCK, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, s. 77-78.

⁵³⁵ ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s. 123.

⁵³⁶ Bündârî, s. 6; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.95-96.

yağma yapmaya⁵³⁷ ve hanedan içindeki taht mücadelelerinde taraf olmaya devam etmişlerdi.⁵³⁸

Gazneliler'e karşı elde edilen en büyük zafer olan Dandanakan Savaşı'nda (1040) bu devletin ordusundan ayrılıp Selçuklulara geçen gulamlar etkili olmuştur. Söz konusu kaçaklar Selçukluların teşkilatlanma ve kurumsallaşmasındaki Gazneli etkisinin de nedenini oluşturmaktadır.⁵³⁹

Yukarıda anlatıldığı üzere Selçukluların ordusu kuruluş aşamasında Türkmenler ve sonrasında Türkmenler ve sonrasında ise gulam ağırlıklı olarak oluşturulmuştur. Devletin kuruluşunda önemli rol oynayan Türkmenlerin mesele haline gelmesinin en önemli nedeni yukarıda adı geçen Gazneli gulamların askerî sınıftaki ağırlığının artmasıdır.⁵⁴⁰ Bu durumda Türkmenler ikinci planda kalmış ve devlete gücenmeye başlamışlardır.

Türkmenlerin idare ile ilk ciddi çatışması 1047-8 de Nişabur'u yağmalamalarıdır. Onların iktidarı tehlikeye atan tutumlarından biri de sultana karşı isyan eden hanedan üyelerini desteklemeleridir. İbrahim Yınal hâkimiyetindeki şehirlerini Tuğrul Bey'e vermeye karşı çıkmış ve Türkmenlerin⁵⁴¹ desteğini de alarak isyan etmişti. ⁵⁴² Tuğrul Bey'in ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinde Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Yabgulu Türkmenlerin ve iktidara muhalif diğerlerinin desteğini almıştı. Bu Türkmenler, Tuğrul ve Çağrı Beylerin reisliğini kabul etmemişlerdi. ⁵⁴³

Türkmen liderler resmi idareye karşı başlatılan bütün hareketlerde isyancıların saflarında yer almışlardı. Kutalmış isyanında Türkmenler 50.000 kişilik bir ordu ile asiye destek vermişlerdi.⁵⁴⁴ Kutalmış ve Alparslan'ın taht mücadelesi

⁵³⁷ Sibt'in aktardığına göre Kıpçak Türkmenleri tacirleri yağlamışlardı(Sibt İbnü'l- Cevzî, s. 150); SÜMER, *Oğuzlar* s.105-106.

⁵³⁸ PEACOCK, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s.77-78.

⁵³⁹ KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 355.

⁵⁴⁰ SÜMER, *Oğuzlar*, s.106.

⁵⁴¹ İbrahim Yınal'ı destekleyenlere Yınallılar adı verilmiştir (SÜMER, *Oğuzlar*, s.77).

⁵⁴² Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 48, 59; İbnü'l-Esîr, IX, 422; Müneccimbaşı Ahmed, s. 58, 64; SÜMER, *Oğuzlar* s.106; ÖZGÜDENLİ, *Ortaçağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları*, s.62.

⁵⁴³ PEACOCK, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 80-82; PİYADEOĞLU, *Alp Arslan*, s. 56-62

⁵⁴⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 120; KÖYMEN, *Tuğrul Bey*, s. 82.

için yaptıkları savaşta Türkmen birlikleri ve gulamlar birbirleriyle savaşmışlardı. Gulamların galibiyeti Alparslan'ın ordusunda neden onlara ağırlık verdiğini de göstermişti. Dandanakan'ı Selçuklular için kazanan Türkmenler devletten taltif beklerken gulamlara tercih edilince Selçuklulara kızmışlar ve oldukça hassas bir siyasî mesele haline gelmişlerdi. Aynı şekilde Kavurd Türkmenlerin ordudan dışlanmasını fırsat bilerek Selçukluların onlara ihanet ettiklerini söylemiş ve onların desteğini alarak taht iddiasında bulunmuştu. Bu tehlikeli durum karşısında Melikşah ve Nizâmülmülk derhal Rey civarında yaşayan Türkmenlere ulaşarak onlara para dağıtmış ve onları kendi tarafına çekerek Kavurd'un gücünü kırmıştı.⁵⁴⁵

İbrahim Kafesoğlu Türkmenlerin ikinci plana atılmasının mecburî bir sonuç olduğunu söyler. Kuruluş safhasında eski Türk geleneklerine göre teşekkül eden⁵⁴⁶ devlet özellikle İranlı devlet adamlarının etkisiyle daha merkezîyetçi bir yapı kazanarak Oğuz devletinden ziyade Türk-İslâm imparatorluğu haline gelmişti. Bu yüzden başlangıçta çekirdek unsur olan Türkmenler zamanla geri planda kalmıştı. Hanedan üyelerinin isyanlarına destek vermeleriyle Türkmenler ciddi bir mesele haline gelmişti.⁵⁴⁷ Türkmenlerin tehlike oluşturmalarına karşı bazı politikalar geliştirilmiştir. Bunlardan biri onları Rum diyarına göndermektir. İran ve doğusundaki Türkmenler Anadolu'nun batı uçlarına gönderilmişti.⁵⁴⁸ Müslüman olan bu aşiretler için gaza anlayışı yeni bir savaş tutkusu olmuştu.⁵⁴⁹ Uçlara gönderilen Türkmenlerin başına bir hanedan üyesi ya da bir gulam veriliyordu. Bunlar arasında bazen kavgalar çıkabiliyordu. Gulam emirlerden Gümüştegin'in hizmetine verilen Türkmen beylerinden Bekçioğlu Afşin 1069'da aralarında çıkan bir anlaşmazlık neticesinde muhatabını öldürmüştü.⁵⁵⁰

⁵⁴⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, s.188; SÜMER, *Oğuzlar*, s.108; KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.69.

⁵⁴⁶ M. Fuad Köprülü de Selçuklu devlet teşkilatında Türk hukuk ve geleneklerinin etkisinin büyük olduğunu söyler. Bu konuda bütün teşkilatların Nizâmülmülk eliyle oluşturulmuş olduğunu iddia eden T. Houstma'yı ise eleştirir. İran kökenli gibi görünen adet ve geleneklerin aslında eski Türk dinî ve hukuku anlayışından geldiğini de belirtir (KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, s.29-30).

⁵⁴⁷ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.82-83.

⁵⁴⁸ SÜMER, *Oğuzlar*, s.105.

⁵⁴⁹ CAHEN, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 433.

⁵⁵⁰ SÜMER, *Oğuzlar*, s.108.

Uygulanan bu politika sayesinde İran coğrafyasındaki karışıklıklar önlenmeye çalışılmış ve Anadolu'nun Türkleşmesi hızlanmıştır. Diğer politika ise Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinde de tavsiye ettiği gibi Türkmenlerin devlete bağlılığını artırmak, onları devlet hizmetinde görevlendirmektir. Türkmenlerin durumuna ve Selçukluların Tuğrul Bey zamanından beri uygulamaya çalıştığı bu iki politikaya en uygun örnek Türkmen ümerasından olan, yukarıda da bahsedilen Tuğtekin'dir. Tuğtekin, Alparslan zamanında Selçuklu hizmetine girerek Bizans'a karşı gazalar yapmıştır (1064). Afşin, Ahmed Şah, Hacıp Gümüş Tekin de Alparslan zamanında uca gaza göreviyle gönderilen diğer Türkmen reislerindendir (1066-1067). Diğer taraftan Navekiyye Türkmen boyu, Sultana karşı gelmiş ve nihayetinde başlarında Alparslan'ın eniştesi Erbasgan olduğu halde Bizans'a sığınmak zorunda kalmışlardı. Sultanın Hârizm seferinde de düzen bozan ve tacirleri yağmalayan Türkmen gruplarını cezalandırmış ve onların seferlere katılmalarına izin vermemiştir.⁵⁵¹

Melikşah Başkenti Rey'den İsfahan'a taşıyarak uzun süre İsfahan'da kalmıştı. Melikşah'ın bu seçimi Türkmen aşiretlerin yoğunlukla Hemedan, Rey, Merv bölgesinde yerleşmiş olmasına dayandırılmıştır. Sultan İsfahan'ı başkent yaparak göçebe Türkmen gruplarının yoğunlukta olduğu yerlerden uzaklaşmıştı.⁵⁵² Zira Melikşah'ın Türkmenlerle ilişkisi genellikle karışıktı. Bazı aşiretler onun otoritesi için tehlike oluştururken bazıları kendisini güçlü bir şekilde desteklemiştir.⁵⁵³ Sultanın bu karışık ve belirsiz ilişkiden dolayı sadece birkaç Türkmen beyine devlet bünyesinde görev verildiği⁵⁵⁴ hatta Türkmenlerin ordudan tamamıyla tasfiye ettiği de araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir.⁵⁵⁵ Türkmenlerin ordudaki etkileri azaltılsa da uç bölgelerde önemli bir kuvvet olmaya devam etmişlerdi.⁵⁵⁶

Nizâmülmülk, Türkmenlerle ilgili durumu şu şekilde ifade etmiştir. “*Sayıları küçümsenemeyecek kadar çok olan Türkmenler her ne kadar bize bezginlik getirmişlerse de devlet üzerinde hatırı sayılır derecede hakları vardır. Nitekim*

⁵⁵¹ Sibt İbnü'l- Cevzî, s. 173-174; KÖYMEN, *Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı*, s. 30-34.

⁵⁵² PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 69.

⁵⁵³ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 59.

⁵⁵⁴ SÜMER, *Oğuzlar*, s. 108.

⁵⁵⁵ KÖYMEN, *Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı*, s. 34.

⁵⁵⁶ SÜMER, *Oğuzlar*, s.110-111.

devletin kuruluş aşamasında nice sıkıntılar göğüsleyerek hizmette bulunmuşlardır. Dahası hısım akrabalandırlar. Dolayısıyla onların evlatlarından binine maaş yazılıp her daim hizmette meşgul edilmelidirler.” Ancak Nizâmülmülk’ün Türkmenleri devlet memuriyetlerine dâhil etme politikası tam anlamıyla uygulanmamış, Türkmen aşiretler ve beyleri devlet için sorun olmaya devam etmiştir. Bunlar eski adetlerini bırakmamış fırsat çıktığında ganimet toplamak maksadıyla kargaşa çıkaranlara katılmışlardır.⁵⁵⁷ Türkmen beyleri Berkyaruk dönemindeki taht mücadelelerinde taraf olmaya devam ederek mevcut durumu kendi lehlerine kullanmaya devam etmişlerdir. Nizâmülmülk eserinde Türkmenlerin devlete hizmet ederek bağlılıklarını sağlama politikasını ileri sürse de Tufan Gündüz’ün Ebu’l-Gâzi’den ⁵⁵⁸ aktardığına göre Türkmenler devletin kendilerinin hizmetinde olmasını istemişlerdi.⁵⁵⁹ Belki de bu yüzden büyük vezirin tavsiyeleri uygulanmış olsa bile Türkmen sorunu için çözüm olmamış, bu mesele devletin yıkılışına kadar devam etmişti.

3.8.2. Ordunun Etnik Yapısı

M. Altay Köymen, Selçukluların kuruluş ve Sultan Alparslan dönemlerinde, ordunun ve askerî teşkilât kadrolarının tamamına yakınının Türkler ’den meydana geldiğini söylemektedir. Ancak savaş halinde vassal devletlerin Selçuklu ordusuna asker gönderdiğini farklı etniklerin bu şekilde orduya dâhil olduğunu belirtir.⁵⁶⁰ S. G. Agacanov ise aksini savunur. Selçuklunun donanımlı ve başarılı ordusunun Türkler’in yanında Arap, Kürt, Ermeni ve başka etnik gruplardan oluştuğunu belirtir.⁵⁶¹

Melikşah döneminde ordudaki farklı etnik gruplara dair şöyle bir olay gerçekleşmiştir. “Melikşah, Ocak 1081’de Rey şehrinde askerleri teftiş ederken şüphelendiği Türk kıyafetli yedi bin Ermeni’yi ordudan uzaklaştırır. Nizâmülmülk bu kadar kişinin askerlik dışında başka zanaatları bulunmadığını belirterek bu durumun

⁵⁵⁷ ÖZAYDIN, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 230.

⁵⁵⁸ Ebu'l-Gazi Bahadır 1643-1663 yılları arasında yaşamış, Hive Hanlığı yapan tarihçidir (Tufan GÜNDÜZ, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul, 2010, s. 18).

⁵⁵⁹ GÜNDÜZ, a.g.e., s. 18.

⁵⁶⁰ KÖYMEN, *Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı*, s.8-9.

⁵⁶¹ AGACANOV, s.172.

tehlikeli olabileceğini belirtmiştir.⁵⁶² Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'ü dinlemeyerek onları ordudan ihraç edince Ermeni askerler Melikşah'ın kardeşi Belh ve Toharistan bölgesini yöneten Tekiş'e katılmışlar ve onun ağabeyine isyan edecek kadar güçlenmesini sağlamışlardır.”⁵⁶³ Söz konusu olaydan anlaşıldığı üzere orduda başka etnik gruptan askerler de vardı. Zaten Nizâmülmülk eserinde de ordunun farklı milletlerden teşekkül etmesi gerektiği anlatılmaktadır. Vezir, Gazneliler'de de ordunun farklı ırklardan oluştuğunu söyler. Ona göre ordunun tek bir ırkın kontrolünde olması devlete karşı tehlike oluşturur.⁵⁶⁴ Askerlerin ve korumaların farklı etnik gruplardan seçilmesi diğer nasihat türü eserlerinde de vurgulanır. Farklı etnikten olanların birbirine karşı kullanılabilmesi ve böylece sadık kalmaları hedeflenmiştir.⁵⁶⁵ Nitekim Gaznelilerde Hintli gulamları Türklere karşı bir denge unsuru olarak kullanmışlardır. Gulamlar arasında farklı milletten askerlerin olması, tâbi devletlerin başka milletlerden askerleri Selçuklu ordusunda etnik çeşitliliği sağlamıştır. Ordunun etnik durumu Nizâmülmülk'ün eserinde tavsiye ettiği şekildedir.

3.9.Bâtınî Tehlikesi

Nizâmülmülk eserinin ilk 39 fasıllık halini yazdığı dönemde (kendi ifadesiyle 1086-7 yıllarında başlayıp 1091'de teslim etmiştir) Hâricîleri kastederek bu devirde itaatsizlik eden kimse olmadığını belirtir.⁵⁶⁶ Vezirin ifadelerinden anlaşıldığı üzere Selçuklu iktidarına karşı 1090'lara kadar Selçuklu topraklarında henüz çok ciddi isyan niteliğinde bir Bâtınî tehlikesi zuhur etmemiştir. Bâtınîlerin gizliden sürdürdükleri faaliyetlerin ortaya çıkmasıyla bu tehlikeyi sonradan eserine ekleme ihtiyacı duymuştur. Nitekim *Siyasetnâme*'nin son on faslın beşi devlete karşı tehlike oluşturan mezhepler üzerinedir. Vezir bu bölümlere savunma üslubunu andıran bir şekilde başlamıştır. *Cümle âlem şu kulun devlete ne kadar sadık olduğunu, Selçuklulara ne kadar muhabbet beslediğini, bilhassa çocukları, hanedanı ve âli*

⁵⁶² Faruk Sümer Melikşah'ın bu kararını hassa ordusu için başarı olarak değerlendirir (SÜMER, *Oğuzlar*, s.104).

⁵⁶³ Bündârî, s.70; İbnü'l-Esîr, X, 113; Müneccimbaşı Ahmed, s.87; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 144; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s. 186.

⁵⁶⁴ *Siyasetnâme*, s. 143.

⁵⁶⁵ CRONE, s. 234.

⁵⁶⁶ *Siyasetnâme*, s. 13; *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s. 67.

*devletlerinden kem gözleri uzak olası cihan hükümdarına (Allah mülkünü ebedi kulsın) karşı teveccühlerini bilmeleri için, bendelerinde birkaç faslı Hâricîlerin isyanı ve ortaya çıkışlarına ayırma arzusu peyda oldu.*⁵⁶⁷ Ayrıca onların uğraşlarından dolayı Sultanın kendisine kırıldığını ve demediğini bırakmadığını söylemektedir.⁵⁶⁸ Vezir burada Hâricîler diyerek isyancıları kastetmiştir. Savunmasına şu sözler ile devam etmiştir. *Öte yandan benim hakkımda ileri geri konuşup beni kötüledikleri için bu konunun ayrıntılarına girmeyeceğim. Hükümdarı mala düşkün, hırs sahibi, beni de art niyetli olarak ilan ettiler. Zira bu şartlarda bendenizin öğütleri çok makul görünmeyecektir. Bendenizin ebedi âleme göç etmesinin ardından cihan sultanı onların desise, ihanet ve çirkin işlerinin farkına varacaktır.*⁵⁶⁹ Bu sözlerden anlaşıldığı kadarı ile Bâtınîler vezir hayatta iken sultan tarafından yeteri kadar ehemmiyet gösterilen bir mesele olmamıştır.

Nizâmülmülk bu bölümlerde sadece Bâtınîler⁵⁷⁰ üzerine değil Sünnî mezhebe karşıt olarak ortaya çıkan diğer grupları da ele almıştır. Mazdek, Sinbâd, Babek, Râfîzî ve Karmatîler ortaya çıkışı ve çıkardıkları isyanlar bazen gerçek şahıslar ve olaylar üzerinden bazen de rivayet edilen hikâyeler üzerinden anlatılmıştır. Ayrıca bunlarla ilgili detaylı bilgi için *Tarih-i İsfahan*'ın okunmasını tavsiye etmiştir.⁵⁷¹ Vezirin anlattığına göre devlet için bahsi geçen mezhep ve inançlardan daha tehlikeli bir mesele yoktur. O, tüm bunları sapık mezhep ve inanış olarak değerlendirmektedir. Bunların arasından Bâtınîliği ise daha detaylı ele almıştır. Gelecek hükümdarları da bu konuda dikkatli olmaları için açıkça uyararak endişesini dile getirmiştir.⁵⁷²

⁵⁶⁷ *Siyasetnâme*, s. 267, 297-325.

⁵⁶⁸ *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.286.

⁵⁶⁹ *Siyasetnâme*, s. 268.

⁵⁷⁰ Aslında Bâtınîyye kelime olarak bir şeyin gizli olan iç yüzünü bilmek anlamına gelmektedir. Bâtınîlik aslında Şiiğin bir kolu olan İsmailîlik olarak ortaya çıkmış, farklı bölgelerde değişik isimlerle (Karmatiye, Seb'îye, Mübarekiye, Hürremiye, Muhammere, Mülhid) adlandırılmıştır. Hasan Sabbah'tan dolayı "Sabbahiyye", fedailer aracılığıyla suikast yaptıkları için "Fidaviyye", uyuşturucu niteliğinde haşhaş kullandıkları için "Haşîşiyye" olarak da adlandırılmışlardır (Ali AKTAN, "Selçuklu-Bâtınî Münasebetleri" *Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)*, Haz. M. Metin Hülagü, Abdülkadir Tuvalı, ve diğerleri, Ankara, 2014, s.47; MAZAHİRÎ, s.116-117; OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 210).

⁵⁷¹ *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.286.

⁵⁷² *Siyasetnâme*, s. 297.

Nizâmülmülk eserinde İsmaililiğin ortaya çıkışı üzerinde de durmuştur. *Siyasetnâme*'ye göre "Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmail babasından önce ölmüştü. İsmail'in de Muhammed adında bir oğlu vardı. Hârûn Reşid'e Cafer'i Sadık'ın ona karşı isyan hazırlığında olduğu söylenince o ve torunu tutuklanmıştı. Muhammed'in Mübarek adında bir kölesi vardı. Ahvazlı bir zat Mübarek'i kandırarak Muhammed'in kendisine önemli sırlar verdiğini inandırdı. Mübarek bu öğrendiklerini tebliğ etmeye başladı. Kuran ayetleri ve peygamber sözleriyle süslenen bu düşünceler Horasan, Mâverâünehir ve Şam'da yayılmaya başladı." Ünlü vezir Bâtınîliğin ve Sünnî karşıtı diğer inanışların zuhurunu⁵⁷³ ve yayılışlarını Halifelere ait hikâyeleri üzerinden konuyu destekleyerek anlatmıştır.⁵⁷⁴ Onların ortaya çıkışı üzerinde durarak mezhebin meşru kaynaklara dayanmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Siyasetnâme'nin de içinde bulunduğu Sünnî literatür geleneğinde İsmailîler 'sapkın' hatta 'sapık' bir mezhep olarak anlatılmıştır. Farhad Daftary bunun nedeninin Bahreynli Karmatîlerin⁵⁷⁵ yaptığı sapkınlık ve zalimliklerin bütün Fâtımî ve İsmailîlere mâl edilmesi olduğunu söyler. Ayrıca Şii mezhep tarihçileri de Sünnîler kadar olmasa da İsmailîliğe karşı düşmanca yaklaşmışlardır. Daftary, Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'sini devlete isyan eden Nizarî İsmailîlere karşı edebî bir kampanya olarak değerlendirir. Vezir eserinde İsmailîler gibi devlete isyan eden mezhepleri ele alarak askeri tedbirlerin yanında edebî bir saldırı da gerçekleştirmişti.

⁵⁷³ Bu konuda farklı rivayetler mevcuttur. Bir grup Cafer es-Sadık'ın en büyük oğlu İsmail'i halef ilan ettiğini savunmuştur. Diğer bir grup İsmail'in içkiye düşkün olmasından dolayı babasının gözünden düştüğünü bu yüzden Musa'nın varis gösterildiği iddia edilmiştir. İsmail'in ölümü de beraberinde ayrılıkları getirmiştir. Onun ölmediğini savunanlar ve onun babasından önce ölmüş olduğunu söyleyenler vardı. İkinci grup asıl İsmâilîyye'yi oluşturanlardır ve imametini İsmail'in oğlu Muhammed b. İsmail'e geçtiğine inanmışlardır. Muhammed b. İsmail'in ölümü de başka bir ayrılığa neden olmuş, onun ölmediğini düşünenlerden başka öldüğünü kabul edip imâmetini onun neslinden gelen gizli imâmlara geçtiğini savunanlar olmuştu. Böylece Ebu'l-Hattâb'ın önderliğinde eski dinlerden ve yeni Eflâtuncu felsefeden alıntılarla Bâtını anlayışı ortaya çıkarılmıştı (Pınar KAYA, "Bâtınîler'in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları Ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Yıllarında Ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetleri" *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 7, Sayı XIX, s. 293-294; Mustafa ÖZ - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, a.g.m., s. 128-130).

⁵⁷⁴ *Siyasetnâme*, s. 302-325; *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.313-342.

⁵⁷⁵ 900 yılında Karmatîler Abbasi ordusunu yenerek Bahreyn'i ele geçirdiler. Bu tarihten sonra Karmatîler Abbasilere bağlı bölgeler de ilerlemeye devam ettiler (EKİNCİ, s.10-12). 929'da Karmatî generali Ebû Tahir Mekke'yi ele geçirdi. Kâbe'nin hazinesine ve Hacer-i Esved'e el koydu. Karmatîler Bağdat gibi büyük şehirlerde burjuvalar ve aydınlar arasında gizli dernekler kurarak örgütlediler (MAZAHERÎ, s. 120).

Vezirin başlattığı edebî saldırıyı Gâzzalî devam ettirmişti.⁵⁷⁶ Nizâmülmülk'ün başlattığı askerî ve edebî mücadelelerin yanında Nizamiyye Medreseleri de Bâtınîlere karşı halkı bilinçlendirerek ilmî sahadaki mücadeleyi üstlenmişti. Âlimler hem medreselerde eğitim vererek hem de yazdıkları eserlerle Ehl-i Sünnet'i güçlendirmişler ve halkı Bâtınîliğe karşı bilinçlendirmişlerdi. Özellikle Gâzzalî aklı metotlarla halkı şüpheye düşüren Bâtınîlere karşı aynı metotla savaş vermişti.⁵⁷⁷

3.9.1.Bâtınîlere Karşı Yapılan Askerî Mücadeleler

Nizâmülmülk'ün de eserinde yakındığı gibi İsmaililiğin yayılmasını önceleri Melikşah ciddi bir sorun olarak değerlendirmemiş ve meseleyi veziri Nizâmülmülk'e ve emirlerine bırakmıştı. İsmailîlerin kendilerini ihbar etmesinden korktukları Sâveli bir müezzini öldürmelerinden sonra Nizâmülmülk suçluların idam emrini vermişti. Müezzinin katili olduğu düşünülen Tahir idam edilen ilk İsmailî olmuştu.⁵⁷⁸ İsmailîlerin geniş bölgelerde etkili olmaya başlaması ile onlarla mücadele devlet politikası haline getirilmiş⁵⁷⁹ ve 1092'de ilk askerî harekât başlatılmıştı.⁵⁸⁰ Bu görev için önce Yoruntaş, Kızılsarıg, Koltas gibi emirler görevlendirilmişti. Emirler Alamut Kalesi'ni kuşatmışlar, Hasan Sabbah ve yandaşları direnmeye devam etmişlerdi. Emîr Yoruntaş'ın kuşatma sırasında vefat etmesi üzerine muhasara kaldırılmıştı. Daha sonra Emîr Kızılsarıg, Hüseyin Kâini ve Arslantaş'ı Alamut Kalesi'ni kuşatmak için görevlendirmişti.⁵⁸¹ Hasan Sabbah'ın yardım talebi üzerine Ali Ardestanî'nin üç yüz kişiyi Alamut Kalesi'ne göndermesi sonucunda bu kuşatma da başarısızlıkla sonuçlanmıştı (Temmuz 1092).⁵⁸² Önce Nizâmülmülk'ün kısa bir süre sonra da Melikşah'ın vefat etmesinden dolayı İsmailîler zaman içerisinde daha da güçlenmişlerdi.

⁵⁷⁶ DAFTARY, s. 27,28.

⁵⁷⁷ Gâzzalî *Hüccetu'l-Hakk, Mufasssilu'l-Hilaf, el-Kıtasu'l-Müstakîm, Fedaihu'l-Bâtınîyye, Kitâbu Kavasımı'l-Bâtınîyye ve el-Munkizu mine'd-Dalâl* gibi eserlerin de Bâtınîliği konu alarak edebî ve fikrî mücadele gerçekleştirmiştir (OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.237).

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esir, X, 257; Bernard LEWIS, *Haşhaşîler İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, Çev. Kemal Sarısözen, İstanbul, 2016, s. 84; OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.228; AKTAN, a.g.m., s. 53.

⁵⁷⁹ ARAYANCAN, s. 48; Abdülkerim ÖZAYDIN (2002) "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XII. s.195-197.

⁵⁸⁰ LEWIS, a.g.e. ,s. 84.

⁵⁸¹ Cüveynî, s.533; AKTAN, a.g.m., s. 54-55.

⁵⁸² ARAYANCAN, s. 48-50.

Melikşah'tan sonraki dönemlerde Bâtınîlerin toplumda düzeni ve asayişini bozan faaliyetlerinin arttırması ünlü vezirin eserinde bu konuya verdiği ehemmiyeti haklı çıkarmıştır. İsmailîler, daîler aracılığı ile özellikle cahil halkı etkileyerek sayıca çoğalmaya devam etmişlerdi.⁵⁸³ Berkyaruk ise taht mücadelesi ile meşgul olduğu için İsmailî meselesi üzerine gereken ehemmiyeti gösterememiş hatta mecburen de olsa onlara göz yummak zorunda kalmıştı. Bu dönemde Bâtınîler öyle tehlikeli olmuşlardı ki halk bazen korkularından Bâtınîlere göz yummak zorunda kalıyordu. Akşam işinden evine dönmeyen biri olduğunda Bâtınîler tarafından katledildiği düşünülürdü. Öyle ki onun döneminde İsmailîler sadece halkı değil askerî ve idarî teşkilattaki devlet adamlarını bile etkilemeyi başarmışlardı.⁵⁸⁴ Bu durum devlet teşkilatında güvensizlik ortamı doğurmuştu. Kimin gerçekten suçlu olduğu bile anlaşılmaz bir hale gelmişti. Bağdat Nizâmiyye Medresesi müderrislerinden el-Kiyâ da Bâtınî olmakla suçlanmış ancak halife onun için kefil olunca kurtulmuştu.⁵⁸⁵ Bâtınîler masum halkı ve devlet adamlarını katlettikleri gibi Sünnî inancın en büyük savunucuları ve önderleri olan âlimleri de katletmişlerdi. 1102 yılında Rey'de Ebu'l-Muzaffer el-Hocendî'yi, 1108 senesinde Hemedan Kâdıkudât'ı olan Ubeydullah b. Ali el- Hâtıbî'yi, aynı yıl İsfahan âlimlerinden Said b. Muhammed el-Buhârî'yi ve müderris Ebu'l-Mehasîn er-Rûyânî'yi katletmişlerdi.⁵⁸⁶ Bu ortamda Bâtınîler Muhammed Tapar'ın askerlerini öldürüp Berkyaruk'un askerlerine dokunmadıkları için Berkyaruk dahî Bâtınî olmakla itham edilmişti. Berkyaruk'un emriyle Bâtınîler şehirlerde takip edilip büyük çapta öldürülmüşlerdi (1100).⁵⁸⁷ Zor durumda kalan Berkyaruk kardeşi Sencer'le güçlerini İsmailîlere karşı birleştirmeye karar vermişti. Sencer Bâtınîlerle mücadele için Emîr Bozkuş'u görevlendirmişti. İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre çok sayıda Bâtınîyi katleden ve Tabes Kalesi'ni kuşatan Emîr Bozkuş Bâtınîlerin yüksek miktarda rüşvet vermesinden dolayı kuşatmayı

⁵⁸³ İsmailîlere ait özellikle erken döneme dair eserler ortadan kaldırıldığından ve bu grubun gizlilik içinde faaliyet göstermesinden dolayı metodlarını daha çok Ehl-i Sünnet âlimlerinden öğrenebiliyoruz. Buna göre Bâtınîler davet edecekleri kişinin önce güvenini kazanıp ona şeriata dair sorular sorarlardı. Cevabı veremeyen kişinin merak duygusunu arttırarak farklı aşamalarla kişiyi etkileyip şüpheye düşürerek kendi taraflarına çekerlerdi (Ali AKTAN, a.g.m. , s. 48).

⁵⁸⁴ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 229.230.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Esîr, X, 266; AKTAN, a.g.m. , s. 57.

⁵⁸⁶ OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 232.

⁵⁸⁷ İbnü'l-Esîr, X, 264-265; Müneccimbaşî Ahmed, s.117; AKTAN, a.g.m. , s. 56-57.

kaldırmıştı.⁵⁸⁸ Daha sonra 1104 yılında Emîr Bozkuş Horasan askerlerinden ve gönüllülerden oluşan büyük bir ordu ile Tabes Kalesi'ni muhasara etmişti. Sencer'in yakınında olan devlet adamları ona Bâtınîlerle anlaşma yapmasını tavsiye etmişlerdi. Sencer Bâtınîlerle bir daha kale yapmamaları, silah almamaları ve halkı İsmailîliğe davet etmemeleri şartlarıyla anlaşma yapmıştı. Halk Bâtınîlerle anlaşma yaptığı için Sencer'e tepki göstermişti.⁵⁸⁹ Bu anlaşmadan sonra Bâtınîler Beyhâk yöresinde pek çok yeri yağmalamışlardı. Hacı kafilesine saldırarak pek çok kişiyi öldürmüşlerdi. Şafiilerin ileri gelen âlimlerinden Ebû Cafer b. el-Meşşât'ı öldürmüşlerdi.⁵⁹⁰

Berkyaruk'un kararlı ve sert politikasına karşı İsmailîler suikastleri arttırmaya başlamışlardı. Kendilerine karşı mücadele eden halka ve devlet adamlarına suikast düzenliyorlardı.⁵⁹¹ Nizâmülmülk'ün oğullarından Ahmed ve Fahrülmülk'ü bıçaklamış⁵⁹², İsfahan kadısı Ubeydullah b. Ali'yi⁵⁹³ ve Nişabur kadısı Said b. Muhammed'i de öldürmüşlerdi.⁵⁹⁴ Öyle ki Berkyaruk'u bile yaralamışlar,⁵⁹⁵ Sultanın annesinin veziri Abdurrahman es-Sümeireyremî de öldürmüşlerdi.⁵⁹⁶

Berkyaruk'un tüm tedbirlerine rağmen İsmailîler yayılmaya devam etmişti. Kardeşine göre daha mutaassıp olan Muhammed Tapar ise bu konu üzerine daha fazla ehemmiyet göstermiş ve daha başarılı seferler düzenlemişti.⁵⁹⁷ Onun döneminde İsmailîler için önemli bir kale olan Şahdiz Kalesi ele geçirilmiş ve önde gelen Bâtınî liderlerinden İbn Attaş öldürülmüştü. Bu başarı Muhammed Tapar'ın prestijini arttırmıştı.⁵⁹⁸ Öte yandan bazı kaynaklara göre onun zamanında İsmailîlere en büyük destek içerden yani Muhammed Tapar'ın veziri Sadülmülk'ten

⁵⁸⁸ *el-Kâmil*, X, 266.

⁵⁸⁹ İbnü'l- Esîr, X, 307; AKTAN, a.g.m. , s.57-58.

⁵⁹⁰ İbnü'l- Esîr, X, 317-318.

⁵⁹¹ ARAYANCAN, s. 54-61.

⁵⁹² Cüveynî, s.556.

⁵⁹³ Hanefî mezhebinden olan Kadı Ubeydullah b. Ali Bâtınîler aleyhinde çalışırdı (İbnü'l- Esîr, X, 376,377). Ayrıca o, Sultan Muhammed Tapar ile görüşerek veziri Sadülmülk'ün Bâtınî olduğunu ortaya çıkarmıştı (Hüseynî, s.58).

⁵⁹⁴ SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 39.

⁵⁹⁵ İbnü'l- Esîr, X, 212; Râvendî, I, 140; Kazvînî, s.55; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.146.

⁵⁹⁶ İbnü'l- Esîr, X, 226.

⁵⁹⁷ Râvendî, I, 149; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.155-156.

⁵⁹⁸ Bündârî, s. 93; Hüseynî, s.55, Râvendî, I, 156; İbnü'l- Esîr, X, 345; Kazvînî, s.65; Müneccimbaşî Ahmed, s.129; KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.49; ÖZAYDIN, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 82.

gelmekteydi.⁵⁹⁹ Vezirinin de Bâtînî olduğunu öğrenen Sultan kimseye güvenemez duruma gelmişti. Nizâmülmülk'ün vezirin, vezir ailesinden gelmesi yönünde tavsiyesi Bâtînîliğin yayıldığı bu dönemde önemini göstermiştir. Bu düşünce ile olacak ki, Sadülmülk'ün idamından sonra Sultan Muhammed Tapar vezir olarak Nizâmülmülk'ün oğullarından Ebû Nasr Ahmed'i vezir olarak seçmişti.⁶⁰⁰ Alamut'a beş yılda yedi sefer düzenlenmişti.⁶⁰¹ Sultan Muhammed Tapar veziri Ahmed b. Nizâmülmülk'ü Alamut üzerine sefere göndermişti. Vezir kış şartlarından dolayı muhasarayı kaldırmak zorunda kalmıştı.⁶⁰² Daha sonra Atabey Anuştegin Şîrgîr tarafından kuşatılan Alamut Kalesi düşmek üzere iken Muhammed Tapar'ın vefatı üzerine oğlu Sultan Mahmud'un kâtibi Dergüzînî Bâtînîlere söz verdiği için askeri dağıtarak kuşatmayı kaldırmıştı.⁶⁰³ Dergüzînî'nin Bâtînî olduğu anlaşılınca Irak Selçukluları hükümdarı Tuğrul onu idam ettirmişti. Hüseyinî'nin aktardığına göre Dergüzînî'yi asacakları ip kopunca Anuştegin Şîrşîr'in kölesi Dergüzînî'nin başını kesti ve her uzvu parçalanarak şehir şehir teşhir edildi.⁶⁰⁴ Kazvînî'nin aktardığına göre bu dönemde Bâtînîler rahatça masum halkı katletmişlerdi. İsfahan'da yaşayan Alevî Medenî diye bilinen yaşlı adamın evinde Bâtînîler yakaladıkları Müslümanları işkence edip katletmişlerdi. Yakınları kaybolan halk bunu öğrenince evi basarak Bâtînîleri öldürmüştü.⁶⁰⁵

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Bâtînîlerin faaliyetlerini arttırmıştı. Âmid (Diyarbakır) halkı Bâtînîlere karşı ayaklanmıştı.⁶⁰⁶ Çıkan karışıklıklardan dolayı Sencer'in veziri Bâtînîlerin yakalandıkları yerde

⁵⁹⁹ İbnü'l-Esîr ve Râvendî Sadülmülk'ün İbn Attaş'a yardım ettiğini aktarır (*el-Kâmil*, X, 346-348; *Râhatü's-Südûr*, I, 155-156). Bündârî ise İsfahan reislerinden Abdullah el-Hatibî'nin Sadülmülk'e Bâtînî olduğu konusunda iftirada bulunduğunu söyler (*Zübdetü'n-Nusra* s.93-94); Ayşe Atıcı Arayancan da Sadülmülk'ün Bâtînîlere destek verdiğini söyler (Ayşe ATICI ARAYANCAN, "Nizârî İsmâilî Teşkilatına Destek Veren Selçuklu Devlet Adamları", *Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)*, Haz. M. Metin Hülagü, Abdulkadir Yuvalı ve diğerleri, Ankara, 2014, s.136).

⁶⁰⁰ Bündârî, s.98; Hüseyinî, s. 58; İbnü'l-Esîr, X, 351; Münecimbaşı Ahmed, s. 130; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s. 161-162; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 227.

⁶⁰¹ ARAYANCAN, s. 62-72.

⁶⁰² İbnü'l-Esîr, X, 382-383.

⁶⁰³ Bündârî, s.119; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.163; TURAN *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 319; ARAYANCAN, a.g.m. , s.137; Bu konuda İbnü'l-Esîr Sultan'ın ölümünden sonra askerlerin kendi arasında istişare yaparak kuşatmayı kaldırdıklarını söylemektedir (*el-Kâmil*, X, 119-120).

⁶⁰⁴ *Ahbâr*, s.73; ARAYANCAN, a.g.m. , s.138.

⁶⁰⁵ *Târîh-i Güzîde*, s.65-66; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.159-160.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Esîr, X, 493-494.

öldürülmesini emretmiş, Bâtînîler üzerine ordu göndererek çok sayıda Bâtînî öldürülmüştü. 1120lerde Bâtînîler Suriye bölgesine etkinliklerini arttırmışlardı. Musul hâkimi Aksungur Porsûkî'yi öldürmüşlerdi (25 Kasım 1126).⁶⁰⁷ Yaklaşık bir yıl sonra da Bâtînîler Sencer'in vezirini öldürmüşlerdi. Aynı yıl Sencer Alamut'a yaptığı seferlerde rivayete göre 10.000'den fazla Bâtînî öldürülmüştü.⁶⁰⁸ Sencer'in Bâtînîler üzerine büyük bir kuvvetle harekete geçmesi Muhammed Tapar'ın ölümünden yaklaşık on yıl sonra olmuştu. Bunun nedeni olarak Sencer'in kendisinde suikasta kurban gitmesinden çekinmesi olarak değerlendirilir.⁶⁰⁹ Hasan Sabbah Sencer'in odasına hançer koydurarak isterse kendisinin de canını aldırabileceğini göstermiş ve Sencer'in gözünü korkutmayı başarmıştı. Sencer bu yüzden daha barışçıl bir yaklaşım göstermek zorunda kalmıştı. Sencer'in Alamut Kalesi'nde bulunan fermanlarında da Hasan Sabbah'la anlaşmaya çalıştığı tespit edilmiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi halk bu yüzden Sencer'i ayıplamıştı. Hatta Sencer'in onlarla işbirliği yaptığı dahi ifade edilir.⁶¹⁰ Sencer gözden düşen kölesi Cevher'i de Bâtînîlere öldürtmüştü.⁶¹¹ Sencer'in İsmailîlerle olan bu karmaşık münasebetinin gayesi önce kendi güvenliğini sağlayarak devleti ayakta tutmaya çalışması olarak da değerlendirilir.⁶¹²

Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'de Sünnî karşıtı mezhepler için dile getirdiği endişesi, yukarıda kendi sözleri ile ifade edilmişti. Onun bu endişesinin yersiz olmadığı vezirin ölümünden sonraki dönemde daha iyi anlaşılmıştır. Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer bunlara karşı ciddi mücadeleler verdiyse de başarılı olamamışlardı.

3.10.Saray Teşkilatının Durumu

Saray teşkilatının merkezinde hükümdar vardır. Hükümdarın sarayda resmi ve özel hayatı bulunmaktaydı. Resmi hayatında belirli bir hiyerarşi içinde olan saray gulamları kendisine hizmet ederdi. Yukarıda da bahsedildiği gibi Nizâmülmülk

⁶⁰⁷ İbnü'l-Esîr, X, 499-500.

⁶⁰⁸ İbnü'l-Esîr, X, 511-512.

⁶⁰⁹ AKTAN, a.g.m., s.61; ARAYANCAN, a.g.m., s.134.

⁶¹⁰ İbnü'l-Esîr, X, 307; Cüveynî, s. 559; ARAYANCAN, s. 73-76.

⁶¹¹ Bündârî, s. 246, Müneccimbaşı Ahmed, s.153.

⁶¹² LEWIS, *Haşhaşîler*, s. 205.

eserinde saray görevlilerinin durumuna dair yedi farklı fasıl yazarak devlet idaresi açısından saray teşkilatının önemini vurgulamıştır. Vezire göre *gereğinden fazla ferman padişahın hükmünün önemini azalmasına neden olurdu*.⁶¹³ Nizâmülmülk'ün bu mesele üzerinde boşuna durmadığını gösteren misaller mevcuttur. Sultan Alparslan'ın Hemedan bölgesindeki vergilerin kaldırılması şeklinde olan fermanı Hemedan nazırı tarafından saklanmıştı. Nazır vergilerin kaldırıldığında hazinenin boşalacağından endişe ederek fermanı yok etmiş, ferman nazır öldükten sonra bulunmuştur.⁶¹⁴ Bunun yanında *çok ciddi meseleler dışında saraydan gulam göndermek de halkın zararına olabilir, gulamlar haksız yere haraç alabilirlerdi*.⁶¹⁵ Bu yüzden çok mühim bir mesele değilse gulam gönderilmemeli, gönderilecekse de padişahın nişanlı fermanı ile gönderilmeliydi.⁶¹⁶

Nizâmülmülk'ün eserinde söyledikleri ile ilgili olarak Alparslan döneminde saraydan gönderilen (görevlendirilen) gulam örneklerini ele alabiliriz. Alparslan, saraydan eski veziri Kündürî'yi öldürtmek üzere gulam göndermişti. Hâtun'u buna karşı çıkırsa da Sultan'ın kararı değişmedi ve veziri öldürtmek için saraydan başka bir gulam daha görevlendirerek emir yerine getirilmişti. Saraydan gulam gönderme nedeni olan diğer bir vaka ise Sultan'ın dayısı Abdurrahmân'ın şikâyetidir. Alparslan şikâyetin aslını anlamak için saraydan gulam görevlendirmişti.⁶¹⁷ Sultan Alparslan zamanındaki diğer bir örnek ise din adamı Abdullah Ensarî'yi getirtmek için saraydan gulam gönderilmesidir.⁶¹⁸

Vezir eserinde saray efradından nedimler üzerinde durmuştur. *Padişahın liyakatli nedimler edinip onlarla güzel yüzlü ve samimi olmaktan başkaca yolu yoktur. Zira padişahın devletin ileri gelenleri, sınır muhafızları, sipehsalarlar ile ziyadesiyle düşüp kalkması onları pervasız kılar; bu da onun hükümlerine halel getirir. Bu minvalde kendisine devlet işi tevdi edilen birine nedimlik buyurmak olmaz; aynı şekilde padişah indinde gördüğü güzel muamele kendisini şımartıp birtakım kanunsuzluklara tevessül ettireceğinden ötürü şahsına nedimlik buyrulan*

⁶¹³ *Siyasetnâme*, s. 95.

⁶¹⁴ Mehmet Altay KÖYMEN, *Alparslan Dönemi Saray Teşkilatı*, Ankara, 1965, s. 6.

⁶¹⁵ *Siyasetnâme*, s. 99.

⁶¹⁶ *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s.141.

⁶¹⁷ KÖYMEN, *Alparslan Dönemi Saray Teşkilatı*, s. 40.

⁶¹⁸ KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s. 249.

*kişiyeye resmi hiçbir iş tevdi etmek olmaz.*⁶¹⁹ Sultana günlük hayatında eşlik eden kişi olduğu için nedimlerin konumu önemliydi. Sultan günlük hayatında nedim ile vakit geçirdiği için bunlar sultan üzerinde etkiye sahipti. Dolayısıyla Nizâmülmülk, devlet işlerinde sultanın nedimlere danışmaması gerektiğini, sultan ne yaparsa nedimin bunu onaylaması gerektiğini, “onu yap, bunu yapma” dememesi gerektiğini söyler.⁶²⁰ Sencer dönemine kadarki hükümdarların nedimlerine devlet meselelerinde danıştığına dair herhangi bir malumat tespit edilmemiştir. Peacock’un İsfahanî’den aktardığına göre Sultan Sencer’in nedimi Falak, siyasî meselelerde Sultan üzerinde etkili oluyordu.⁶²¹ Kirmân Selçukluları Meliki İrânşah vezirin tavsiye ettiği özelliklerine zıt bir nedim seçmişti. Kirman Meliki I. Muhammed ise kadılar, imamlar ve Peygamber soyundan olan kimseler arasından nedim seçmişti.⁶²²

Sarayla ilgili diğer bir mesele rehinelerdir. Nizâmülmülk sarayda vassal Arap, Kürt, Deylem ve Rum emirlerinin evlatlarından ya da kardeşlerinden birini sarayda rehin tutmayı tavsiye eder. Bu rehineler 500 kişiden az olmamalıdır.⁶²³ Ünlü vezir bunu vassal hükümdar ve emirlerin merkeze bağlılığını korumak için söylemiştir. Sarayda hangi beylerin ya da hükümdarların yakınlarının tutulduğu ya da bunların sayısının hangi dönemde ne olduğu hakkında da kesin malumatlar yoktur.

Vezirin üzerinde durduğu diğer bir konu ise elçilerin kabulü konusudur. Nizâmülmülk eserinde elçilere iyi muamele edilmesi gerektiğini söyler.⁶²⁴ Urfa kuşatması sırasında halka kızan Sultan Alparslan elçinin öldürülmesini emretmişti. Nizâmülmülk elçiye zarar vermenin doğru olmadığını ifade ederek elçinin öldürülmesini engellemiştir.⁶²⁵ Kirmân Meliki Kavurd’un ve I. Arslanşah’ın ünlü vezirin eserinde tarif ettiği elçi niteliklerine uygun kişileri elçi seçtikleri anlaşılmaktadır.⁶²⁶

⁶¹⁹ *Siyasetnâme*, s. 123.

⁶²⁰ *Siyasetnâme*, Çev. M. Kanar, s. 160, 161.

⁶²¹ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire.*, s. 160.

⁶²² MERÇİL, *Kirmân Selçukluları*, s.162

⁶²³ *Siyasetnâme*, s. 145.

⁶²⁴ *Siyasetnâme*, s. 133.

⁶²⁵ Sibt İbnü’l- Cevzî, s. 166; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s. 133.

⁶²⁶ MERÇİL, *Kirmân Selçukluları*, s.166.

Nizâmülmülk'ün hükümdarın saraydaki hayatına dair tavsiyelerinin ne boyutta etkili olduğu hakkında kaynaklarda az bilgi olduğu için yukarıda bahsedilen belirli hadiseler üzerinden genelleme yapmak doğru olmayacaktır.

3.11. *Siyasetnâme*'de Üzerinde Durulan Diğer Meseleler

Vezirin *Siyasetnâme*'de üzerinde durduğu diğer meseleler ise kadınların siyasî hayattaki rolleri, posta ve istihbarat teşkilatının ehemmiyeti ve unvan ve lakapların durumudur.

3.11.1. Kadınların Siyasî Hayattaki Roller

Nizâmülmülk eserinde kadınların siyasî hayata dâhil olmaması gerektiğini söyler. Kadın aklına uyulmaması gerektiğini Hz. Adem ve Havva kıssası üzerinden açıklar. *Kadın aklına uyup ona itibar ettiği için nice meşakkat ve zahmete duçar olan ilk insan, Havva'nın emrini dinleyip buğdayı yiyerek cennetten çıkarılan Âdem aleyhisselam idi. Bir rivayete göre 200, başka bir rivayete göre ancak 300 sene gözyaşları içinde tövbeler ettikten sonra Tanrı (azze ve celle) tövbesini kabul edip onu bağışladı.*⁶²⁷ Nizâmülmülk'ün bu şekilde düşünmesinin nedeni hanedan kadınlarından Gevher Hatun ve Terken Hatun ile yaşadığı ciddi problemler olarak değerlendirilebiliriz.

Ancak onun bu tavsiyesinin aksine Selçuklularda kadın siyasî hayatta önemli bir role sahipti. Hatunların kendilerine ait iktaları, bunları idare eden divânları, vezirleri⁶²⁸ ve askerleri vardı. Bu iktalardan gelen ciddi miktardaki gelirler Terken unvanını taşıyan Sultan zevcelerinin hazinesine geçerdi. Bu açıdan ikta ve askerleri bulunan beyler gibi bir kuvvet teşkil ediyorlardı.⁶²⁹

Kadınların sosyal ve siyasî hayatta önemli bir konuma sahip olduğunu İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde de görebiliriz.⁶³⁰ İbrahim Kafesoğlu kadına itibar gösterilerek erkekten ayrı tutulmadan devlet işlerinde yer verilmesinin Selçuklular

⁶²⁷ *Siyasetnâme*, s. 256.

⁶²⁸ Gevher Hatun'un divânı ve veziri Emîr Amid için bkz. Bündârî, s. 110-112.

⁶²⁹ Osman TURAN, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 141; KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.74; BEZER, a.g.m., s.242.

⁶³⁰ TURAN, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 311; BEZER, "a.g.m.", s.242.

tarafından İslâm geleneğine getirilen bir yenilik olarak değerlendirir.⁶³¹ Selçuklularda kadınların devlet işlerinde etkili olduğunun ilk örneği olarak Tuğrul Bey'in karısı Altuncan Hatun'u değerlendirebiliriz. Tuğrul Bey İbrahim Yınal isyanı dolayısıyla Bağdat'tan ayrılıp Hemedan'a gitmişti. Askeri kuvvetlerinin bir kısmını Bağdat'ta bırakmıştı. Bu yüzden İbrahim Yınal onu Hemedan'da kuşatma altına almıştı. Tuğrul Bey Bağdat'ta bulunan veziri ve hatunundan yardım istemişti. Hatun hemen harekete geçerek Bağdat'tan Hemedan'a yola çıkmıştı. Altuncan Hatun'un desteğiyle Tuğrul Bey Yınal'a karşı galip gelmişti.⁶³² Altuncan Hatun Tuğrul Bey'in devlet işlerinde en büyük yardımcı ve danışmanı olmuştu.⁶³³ Hatun ölmek üzere iken Tuğrul Bey'e Halife'nin kızı ile evlenmesini tavsiye etmişti. Tuğrul Bey sağlığında da kulak verdiği karısının tavsiyelerinin etkisiyle Halifenin kızı ile evlenmişti.⁶³⁴ Bu sayede Selçuklu hanedanının prestiji artmıştı. Sultan Alparslan'ın eşinde hükümdarın bazı kararlarına müdahale ettiği anlaşılmaktadır. Sultan Alparslan'ın sarhoş olduğu bir zamanda vassal Halep Mirdasoğulları hükümdarı Mahmud'un idam kararına Hatun'u engel olmuştu.⁶³⁵ Ayrıca sultanların sefere giderken yanlarına eşlerini de aldığı bilinmektedir.⁶³⁶

Gevher Hatun da Sultan Melikşah döneminde siyasî olaylara karışmış sonunda öldürülmüştü. Sıbt'ın aktardığına göre Nizâmülmülk, Sultan Melikşah için Gevher Hatun'dan 50 bin altını borç almıştı. Borcunun ödenmemesinden dolayı Nizâmülmülk ile Hatun'un arası açılmıştı. Bunun üzerine Gevher Hatun düzene karşı olan Türkmenlere katılacağını söylemişti. Ayrıca Hatun Kavurd Bey'in öldürülmesinden dolayı korkuya kapılmış ve Rey'den ayrılarak Nişabur'u yağmalatmıştı. Bunların üzerine Melikşah halası Gevher Hatun'u öldürtmüştü.⁶³⁷

Bu dönemde devlet işlerinde en etkin kadın isim ise Sultan Melikşah'ın zevcesi Terken Hatun'du. Bu hanımın onu Nizâmülmülk'e karşı kışkırttığına

⁶³¹ KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.74.

⁶³² Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 59.

⁶³³ *Abû'l- Farac Tarihi*, I, s.315.

⁶³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 89; KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 2013, s.190; OCAK, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.351.

⁶³⁵ KÖYMEN, *Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı*, s. 8; KÖYMEN, *Alparslan ve Zamanı*, s. 124.

⁶³⁶ KÖYMEN, *Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı*, s. 68.

⁶³⁷ *Miratü'z-Zaman*, s.199.

yukarıda da anlatmıştık. Buna ek olarak Terken Hatun, Sultan Melikşah'ın ölümünde de töhmet altındadır. “Bazı kaynaklara göre Sultan Melikşah zehirlenerek öldürülmüştü. Bunu Sultan'ın Hurdik adlı hizmetkârının yaptığı düşünülmüştür. Bu olayda başta Terken Hatun olmak üzere Halife Muktedî ve Nizâmülmülk'ün yandaşlarından da şüphe duyulmuştur. Terken Hatun, Sultanın ölümünü gizlemesi ve cenazeyi saraydan gizlice çıkartmasından dolayı olayın baş şüphelisi durumundadır.”⁶³⁸

Nizâmülmülk'ün kadınlar hakkında bu kadar net şekilde kötü düşünmesinin belki de en önemli sebebi Gevher Hatun ile yaşadığı anlaşmazlık ve Terken Hatun'un ihtiras ve entrikalarıdır. Kendisi de bu entrikalara maruz kaldığı için eserinde kadınlar hakkında şöyle söyler: *Büyük zararlara yol açacağından ve padişahın haşmet ve şanına hâlel getireceğinden ötürü hükümdarın astları üst yapmaması lazımdır. Bunlar özellikle ehl-i setr olup akılları bu işlere ermeyen kadınlardır. Zira bunlar nezih bir neslin devamı için vardırırlar. Bu yüzden, bulundukları yerde durmalıdırlar.* ⁶³⁹ Nizâmülmülk'ün kadınlar hakkındaki görüşlerinde etkili olan Terken Hatun, Melikşah'ın ölümünden sonra oğlunu tahta çıkartma çabalarıyla Nizâmülmülk'ün haklı olduğunu göstermiştir. Bündârî Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra devletin Terken Hatun'un hükmü altında kaldığını belirtir. ⁶⁴⁰ Vezirin bu uyarısının Melikşah'tan sonra gelen hükümdarlar tarafından siyâsî karışıklıklardan dolayı pek dikkate alınmadığı görülür.

Melikşah'ın ölümünden sonra devletin zayıflamasının en büyük nedeni taht mücadeleleri olmuştur. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Berkjaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmud adlarında dört oğlu kalmıştı. O sırada Mahmud beş yaşında olmasına rağmen annesi Terken Hatun onu tahta çıkarmak için uğraşmıştı. O amacını gerçekleştirmek için kendine destekçiler aramaktaydı. Selçuklu ailesinden Azerbaycan emiri İsmail b. Yakutî'den ve Melikşah'ın kardeşi Suriye hâkimi Tutuş'tan yardım istemişti. Halife Muktedî'nin Mahmud'un sultanlığını onaylaması için torunu Cafer'i ona (babası Muktedî) vermeyi teklif ederek halifenin onayını

⁶³⁸ Müneccimbaşı Ahmed, s.102; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.169; KAFESOĞLU, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.44; BEZER, a.g.m., s.241.

⁶³⁹ *Siyasetnâme*, s. 255.

⁶⁴⁰ *Zübdetü'n-Nusra*, s. 83.

almıştı. Terken Hatun tüm çabalarına rağmen amacına ulaşmadan hastalanmış ve İsfahan'da ölmüştü (Ekim 1094).⁶⁴¹

Şehzade anneleri taht mücadelelerinin yanında memurların terfiinde de etkili olmuştu. Onlar terfi bekleyen çok sayıda memura terfi sözü vererek onların desteğini almışlardı. Bu kadınlar sultanı da etkiliyorlardı. Berkıaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un desteğini alan Mecdülmülk Ebû Fadl el-Balasânî vezir Müeyyidülmülk'ün görevinden alınmasına neden olmuş ve Fahrülmülk'ten sonra kendisi vezir olmuştu. Görevinden alınan Müeyyidülmülk de bu yüzden Hatun'u öldürtmüştü.⁶⁴² Bu örnekten de açıkça anlaşıldığı üzere Sultan Berkıaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un da devlet işlerine karışmıştır.⁶⁴³

Nizâmülmülk'ün kadınlar hakkındaki düşüncesini diğer nasihat kitaplarında da benzer şekilde görmek mümkündür. Bunlarda genellikle kadınların tavsiyelerinin uygulanmaması ve onlara devlet bünyesinde görevler verilmemesi ifade edilmektedir.⁶⁴⁴

Selçuklularda kadınların devlet idaresinde etkin olması hem olumlu hem de olumsuz neticeler doğurmuştur. Bu durum, kadının kişiliğine bağlı olarak gücünü devletin bekası için ya da taht mücadelesi için kullanmasına göre sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Tuğrul Bey döneminden itibaren kadın yöneticilerin gerektiğinde görev başına geçtiğini görüyoruz. Diğer taraftan Terken Hatun gibi devletin bekasına zarar veren hatunlar da olmuştur.

3.11.2. Berîd Teşkilatının Durumu

Nizâmülmülk'ün eserinde çizdiği merkeziyetçi ideal devlet profiline göre Sultan ülkesinin her yerinde olan bitenden haberdar olmalıdır. Ünlü Vezir *Siyasetnâme*'de bu düşüncesini şu sözlerle ifade etmiştir: *Önemli bazı geçitlere*

⁶⁴¹ Bündârî, s.84; İbnü'l-Esîr, X, 191; Râvendî, I, 138; *Abû'l- Farac Tarihi*, I, s. 334-335; Kazvînî, s.53; Müneccimbaşı Ahmed, s.105; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.139,144; BEZER, a.g.m., s.241.

⁶⁴² Hüseyinî, s.53; İbnü'l-Esîr, X, 237-238; Reşidü'd-Dîn Fazlullâh, s.151; ÖZAYDIN, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.16; KLAUSNER, s. 42

⁶⁴³ Müneccimbaşı Ahmed, s. 111; ÖZAYDIN, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 15.

⁶⁴⁴ CRONE, s. 234.

*düzenli bir şekilde haberci gönderilmelidir. Bu işin padişahın bir geleneği olduğunu göstermek, 50 fersahlık bir bölgede gece gündüz meydana gelen bütün olaylardan haberdar olmak demektir. Kendinden önce yaşamış kabile büyüklerinin âdeti olduğu üzere bu haberci ve postacıların sorunlarını çözmeli ki yaptıkları işlerde geri kalmassınlar. Bu vesile ile padişah endişelenmeyip gönlünü rahat tutar ve saltanatı mazbut olur.*⁶⁴⁵ Sultanın tüm meseleleri kontrol altında tutması için onlardan haberdar olması gerekir. Bu da Berîd (posta ve istihbarat) teşkilatının önemini ortaya koyar. Diğer nasihat kitaplarında da posta ve istihbarat teşkilatının gerekliliği vurgulanır. Bu eserler hükümdarlara çevresindeki kişileri ajanları yapmaları konusunda tavsiyede bulunur. Hükümdar sadece halkın ve ordunun ne yaptığını, ne durumda olduğunu değil, ayrıca memurlarının halka nasıl davrandığını da bilmek zorundadır. Bunların iyice araştırılıp bilinmesi gerekir. Bu, devletin bekası için gerekli olan adaletin sağlanması için de şarttır. Hükümdara hizmet eden memurlar ve hizmetkârlar arasında ikiye bölünmüş olanların tespit edilmesi ve tehlikeli kişilere karşı tedbir alınması için de berîd teşkilatına ihtiyaç vardır.⁶⁴⁶ *Padişahın bir olay karşısında haberdar olarak ferman yayınlaması halkın padişaha itaate can atmasına ayrıca gazabından da korkmasına yol açacaktır. Öte yandan kimse padişaha karşı isyan etmeye cüret edemeyecektir.*⁶⁴⁷

İstihbarat teşkilâtı hem ülke içinde hem de yabancı devletlerde olup bitenin aktarılması için gereklidir. Halkın ve hükümdara hizmet edenlerin bağlılığı kadar, komşu devletlerin hükümdarları ve başka ülkelerde olan olaylardan haberdar olunması da bir o kadar önemlidir. Komşu ülkelerin toplumsal yapısını, bu devletlerin hükümdarının ve halkının neye düşkün olduğunu, nasıl alışkanlıkları olduğunu bilmek sultanın yönetimde daha başarılı olmasını sağlardı.⁶⁴⁸

Vezir, ülkenin dört bir yanına casusların gönderilmesi gerektiğini valilerin ve memurların yakından izlenip halka zulüm ve padişaha karşı isyan edip etmediklerini öğrenmesi konusunu önemle dile getirir. Nizâmülmülk casusların birçok değişik kılığa girmesini söyler. Burada halkın içinden bir yoksulken daha sonra bir din adamı

⁶⁴⁵ *Siyasetnâme*, s.117.

⁶⁴⁶ CRONE, s.234.

⁶⁴⁷ *Siyasetnâme*, s.86.

⁶⁴⁸ CRONE, s. 235.

ya da zengin bir tüccar ya da maceracı bir seyyah olmasını istemektedir. Dünyanın dört bir yanına dağılan değişik kılıktaki bu casuslar dost ve düşman ülkelerin asayişlerini kendi ülkelerine saldırıp saldırmayacaklarını öğrenmesinin hükümdar için çok önemli olduğunu belirtir. *Siyasetnâme*'de casusların şahsi menfaat peşinde koşmayan, zan altında bulunmamış ve doğrudan padişaha sadakat ile bağlı kişilerden seçilmesi gerektiği söylenir. Onlara maaş ve aylık bağlanması, bunu hazineinden temin ederek casuslara karşı cömert olunması dile getirilir. Yine de casuslara karşı padişahın her zaman temkinli yaklaşması önerilir.⁶⁴⁹

Nizâmülmülk burada elçilere de atıfta bulunmaktadır. Elçilerin sadece mektup getirip götürsünler diye olmadığını, onların gelişinde birçok neden olduğunu bizlere söyler. *Elçilerin gizli görevleri; yolların nasıl olduğu, otlakların durumunu tespit etmek, dağları ve ovaları gözlemlemek, şehirlerinin imarının ne halde olduğunu bilmek, halkın durumuna göz atmak, tayin edilen memurları bilmek, ordunun nasıl olduğu, asker sayısı, araç ve gereçlerin durumu, sofrâ meclisi, vezirler hakkında bilgi, padişahın durumu, huyunu suyunu, kılık kıyafetini, davranışlarını, zalim yahut adil, genç ya da yaşlı, zengin mi fakir mi, cimri mi değil mi, askerlerle arasının nasıl olduğu, askerlerin savaş deneyimi, padişahın nelerden haz edip etmediği, şarap halleri, dinî emirleri gözetip gözetmediği, oğlana mı kadına mı düşkün olduğu gibi daha birçok bilgiyi öğrenmektir.*⁶⁵⁰ Gelen elçilerden çok önceden haberdar olmak gerektiğini önemle vurgular.⁶⁵¹

Selçuklularda elçiler ve sahib-i haberler aracılığıyla ülke içinde ve dışında olan bitenlerden haberdar olunuyordu. Elçilerin genellikle kadılar arasından seçildiği anlaşılmaktadır. İbrahim Yınal'ın Irak halkına kötü muamele de bulunmasından dolayı halife elçi olarak Kadı Ebu'l-Hasan ed- Damgânî'yi Yınal'a göndererek yaptığı zulme son vermesini istemişti.⁶⁵² Çavlı'nın Sultan Mahmud'a gönderdiği elçilerden biri Kadı Bahaüddin Ebu'l-Hasan Ali b. el-Kâsım'dı.⁶⁵³ İmameddin Zengi Sultan Mesud'dan askeri yardım almak için Kadı Kemâleddin Ebu'l-Fazl

⁶⁴⁹ *Siyasetnâme*, s. 101.

⁶⁵⁰ *Siyasetnâme*, s. 133, 134.

⁶⁵¹ *Siyasetnâme*, s. 134.

⁶⁵² İbnü'l- Esîr, X, 288-289.

⁶⁵³ İbnü'l- Esîr, X, 508-509.

Muhammed b. Abdullah'ı elçi olarak göndermişti.⁶⁵⁴

İstihbarat ve posta teşkilatına gelince kuruluş dönemlerinde çıkan isyanlardan bu teşkilata yeterince ehemmiyet verilmediği anlaşılmaktadır.⁶⁵⁵ Nizâmülmülk devlette berîd teşkilatının gerekliliğini savunmuşsa da Sultan Alparslan buna karşı çıkmıştı. Alparslan bu tutumunu şu sözleri ile gerekçelendirmişti: *Bir sahib-i haber tayin eylediğimde, bana gönül veren hatırı sayılır birisi ona olan muhabbetim ve itimadımdan ötürü haberciye rüşvet vermekten kaçınır ve o da dostumuza saygı göstermez. Öte yandan hasmım ve rakiplerim onunla ünsiyet peyda eyleyip ona ihsanda bulunurlar. Hal böyle olunca ister istemez sahib-i haber kulaklarımıza daima ahbaplarımızdan yalan yanlış, düşmanlarımızdan da iyi güzel haberler fısıldar. Güzel ve yalan haber tıpkı bir ok gibidir. Bu oklardan birisi hedefini bulduğunda gönlümüz günbegün dostlara karşı soğuduğu için onları çevremizden uzaklaştırırken hasımlarımızı kendimize daha da yaklaştırırız. Sonra bir bakarsın ki kısa bir zamanda başımıza düşman kesilen dostların yerine düşmanlar çöreklenir. Ardından mülkümüzde telafisi imkânsız hasarlar vücuda gelir.*⁶⁵⁶ Vezir Alparslan'ın bu politikasından yakınmaktaydı.⁶⁵⁷ Bunun yanında vezirin ve adamlarının casusları olduğu bilinmektedir. Örneğin Karahanlı sarayında Nizâmülmülk'ün casuslarının olduğunu bilinmektedir.⁶⁵⁸ Tekiş'in Sultan Melikşah'a karşı olan isyanında Nizâmülmülk'ün adamlarından Horasan âmidi Ebû Ali, casusu sayesinde Tekiş'in ilerleyişine engel olmuştu.⁶⁵⁹ İbnü'l-Esîr 1091-92 yılına ait Vezir Ebû Şûcâ'nın azledilmesi olayını naklederken istihbarat teşkilatında görevli bir memurdan da bahsetmektedir. Bağdat'ta halifenin huzurunda İslâmiyet'i kabul edenler arasında Kâtip Ebû Sa'd el-Alâ b. el-Hasan b. Vehb b. Mûslâyâ ve onun yeğeni istihbarat memuru Ebû Nasr Hibetullah b. el-Hasan b. Ali de bulunmaktaydı.⁶⁶⁰ İbn'ül-Esîr'e göre Ebû Nasr Hibetullâh berîd teşkilâtı memurlarındandı ve henüz Müslüman olmuştu.

⁶⁵⁴ İbnü'l-Esîr, X, 59.

⁶⁵⁵ İbrahim HAREKÂT, "Berîd" *DİA*, V, 499;

⁶⁵⁶ *Siyasetnâme*, s. 93; Bündârî, s.67.

⁶⁵⁷ CRONE, s. 235.

⁶⁵⁸ KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s. 188.

⁶⁵⁹ İbnü'l-Esîr, X, 127-128; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 264.

⁶⁶⁰ *el-Kâmil*, X, 165-166.

Büyük Selçuklularda Alparslan'dan sonra berîd teşkilatının kurulup kurulmadığına dair farklı değerlendirmeler mevcuttur. Nizâmülmülk'ün bu konuya bu kadar önem vermesinden teşkilatın onun çabalarıyla yeniden kurulduğu düşünülmektedir.⁶⁶¹ Erdoğan Merçil ise ilk dönemlerde berîd teşkilatına önem verilmediğini söyler. Kirman meliki Kavurd ilk isyanında kendi adına hutbe okutup para bastırmıştı. Sultan Alparslan berîd teşkilâtı olmadığı için ancak Kavurd adına bastırılan sikkeler tüccarlar aracılığıyla eline geçince bu durumdan haberdar olmuştu.⁶⁶² Merçil ve Köprülü, Nizâmî Aruzî'nin ifadelerine dayanarak⁶⁶³ Selçukluların berîd teşkilatını ortadan kaldırmış olabileceğini de belirtmektedir. Öte yandan Merçil, Nizâmülmülk'ün bu müesseseye verdiği önemden ve Melikşah'ın oğlu Davud'un öldüğünde Caferek ile birlikte içki içen devlet adamı İbn Behmenyâr eş-Şerâbî (Amidüddeve)'den casusları sayesinde haberdar olmasından⁶⁶⁴ Melikşah döneminde bu teşkilatının aktif olduğunu ve Selçuklular gibi büyük bir devletin bu teşkilattan mahrum olmasının mümkün olmadığını ayrıca Kirmân Selçuklularının da bu teşkilâtı sürdürdüklerini söylemektedir.⁶⁶⁵ Melik Kavurd Bey'den itibaren Kirman Selçuklularının her döneminde berîd teşkilatına bağlı casus ve habercilerin gönderildiği anlaşılmaktadır.⁶⁶⁶ Benzer şekilde Köprülü de devletin geniş coğrafyasının idaresi ve zamanla artan İran ananelerinin etkisinden dolayı teşkilatın tekrar kurulmuş olabileceğini düşünmektedir. Devletin sınırları genişledikçe İran'daki arazilerin düzenlenmesi hususunda yeni kanunların alınması, merkeze uzak şehirlerdeki imar faaliyetleri, medreselerin geniş bir coğrafyaya yayılmış olması ve Kirmân Selçuklularında bu teşkilatın iyi bir şekilde işlemesi gibi hususlar da dikkate alındığında bu teşkilatın Selçuklularda bulunmadığını iddia etmenin imkânsız olduğunu söyler.⁶⁶⁷ A.C.S. Peacock ise berîd teşkilatının yeniden kurulup

⁶⁶¹ HAREKÂT, a.g.m. , s.499-500.

⁶⁶² MERÇİL, *Dîvân Teşkilatı*, s.126-127.

⁶⁶³ “Çöl Adamları olan Selçuklu reislerinin, eski hükümdarların riâyet ettikleri saltanat kaidelerini bilmedikleri için, padişahlığa mahsus adetlerden ve müesseselerden birçoğunun bunlar zamanında ortadan kaldırıldığını ve memleketin iyi idaresi için vücudu zarurî olan birçok şeylerin mahvolduğunu” belirtir (KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s.188).

⁶⁶⁴ Sıbt İbnü'l- Cevzî, 241-242; KÖYMEN, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 153-154.

⁶⁶⁵ MERÇİL, *Dîvân Teşkilatı*, s. 127-131.

⁶⁶⁶ Kirmân Selçuklularında casusların gönderildikleri yerler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. MERÇİL, *Kirmân Selçukluları*, s.173.

⁶⁶⁷ KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s.188-190.

kurulmadığının kesin olmadığını söyler.⁶⁶⁸ İ. H. Uzunçarşılı ise yukarıda Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'den aktarılan sözlerine dayanarak berîd teşkilatının var olduğunu iddia eder.⁶⁶⁹

Bündârî'nin naklettiğine göre Melikşah'tan sonra taht kavgalarının yaşandığı dönemde Bâtınîlerin faaliyetlerinin artmasının bir nedenini de berîd teşkilatının olmamasıdır.⁶⁷⁰ Bündârî'yi kaynak alarak Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde berîd teşkilatının olmadığını söyleyebiliriz. Öte yandan Sultan Sencer'in casusları olduğu da bilinmektedir. Sencer'in Doğu Karahanlı hükümdarı Kadir Han'a karşı casus gönderdiği⁶⁷¹ ve Edîb Sâbir'i de casus olarak Harizm'e gönderdiği bilinmektedir.⁶⁷² Burada dikkat edilmesi gereken nokta Sencer'in hizmetindeki casusların onun şahsına ait görevliler mi yoksa berîd teşkilâtı dâhilinde çalışan memurlar mı olduğudur. Devlette kurulu bir teşkilat olup olmadığı sorgulandığı için Sencer'in casuslarının olması berîd teşkilatın çalışmaya devam ettiğini iddia etmek için yetersizdir.⁶⁷³ Ayrıca dönemin diğer siyasî aktörlerinden Büveyhilerin⁶⁷⁴, halifelerin⁶⁷⁵ ve bunların vezirlerinin de berîd teşkilâtı bünyesinde istihdam edilen casusları vardı. Bündârî'nin ifadelerine göre Berkyaruk ve Muhammed Tapar mücadelesinin yaşandığı dönemde halife siyasî etkinliğini arttırarak her tarafa gözcüler ve casuslar göndermişti.⁶⁷⁶

Bu konuda iktidara karşı çıkarılan isyanlardan ve devletin gidişatından bir çıkarım yapılabilir. Tuğrul Bey döneminde meydana gelen Resultegin ve İbrahim Yınal isyanları⁶⁷⁷ istihbarat teşkilatının bulunmadığına ya da iyi çalışmadığına işaret

⁶⁶⁸ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire.*, s. 200.

⁶⁶⁹ UZUNÇARŞILI, s.48.

⁶⁷⁰ Bündârî, s.67.

⁶⁷¹ İbnü'l-Esîr, X, 283; Abdülkadir ÖZAYDIN, "Sencer", *DİA*, XXXVI, 508.

⁶⁷² HAREKÂT, a.g.m. , s.500.

⁶⁷³ Köprülü de bu casusların devlet idaresinde olmadığını söyler (KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s.188).

⁶⁷⁴ Büveyhîlerde posta ve istihbarat teşkilâtı oldukça iyi çalışıyordu özellikle Adûdûddeve bu teşkilata önem vermişti (MEZ, s. 36).

⁶⁷⁵ Abbasilerde Mansur zamanından itibaren gelişmiş bir posta ve istihbarat teşkilâtı vardı. (MAZAHİRİ, s.136; MEZ, s.101; M. Fuad KÖPRÜLÜ, "Berîd", *İslâm Ansiklopedisi*, II, 542). Ayrıca Sâmânî ve Gaznelilerde de gelişmiş bir berîd teşkilâtı vardı (KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s. 187).

⁶⁷⁶ *Zübdetü'n-Nusra* s. 67, 214; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 37, 48,86.

⁶⁷⁷ *Azîmî Tarihi*, s.12; İbnü'l-Esîr, IX, s. 481,482; Münecimbaşı Ahmed, s. 63,64; SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 55.

eder. Benzer durum Kirmân bölgesinin yöneticisi Kavurd Bey'in isyanları için de geçerlidir. Kavurd, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Türkmenlerin de desteğini alarak isyan etmişti. İlk iki isyanı Alparslan zamanında olmuştu. O, Sultanın ordusundaki bazı kumandanları kendi tarafına çekmişti.⁶⁷⁸ Kavurd, Alparslan'ın posta ve casusluk teşkilatının kurulmasına izin vermemesinden doğan boşluğun etkisiyle gizliden daha önce husumet yaşadığı Fazlûye ile anlaşma yapmıştı.⁶⁷⁹ Kavurd'un tüm çabalarına rağmen isyan bastırılmış, hayatı ise bağışlanmıştı. Melikşah tahta geçtiğinde o, yeniden isyan etmişti. Yapılan savaşı kaybeden Kavurd sonunda Nizâmülmülk'ün müdahalesi ile gizlice öldürülmüştü.⁶⁸⁰

Melikşah sonrası dönemde özellikle Bâtınîlerin faaliyetlerini arttırmış olması önemli devlet adamlarının yanına sokulabilecek kadar rahat hareket edebilmeleri ve fetret döneminde emirlerin çok sayıda isyanları göz önüne alındığında casusluk teşkilatının olmadığını, olsa bile iyi işleyen bir teşkilat olmadığını gösterir. Bu konuda aynı fikri ileri süren Abdülkerim Özaydın şu örneği verir: “Muhammed Tapar ve Berkyaruk arasındaki mücadelelerin olduğu dönemde Musul Valisi Çökürmüş şehri Muhammed Tapar'a teslim etmemek için direnir. Çökürmüş Berkyaruk'tan şehri kimseye teslim etmemesi emrini aldığını söyler. Musul kuşatmasının devam ettiği sırada Berkyaruk vefat etmişti (22 Aralık 1104). Berkyaruk'un ölüm haberi Musul Valisine ulaşmadığı için Çökürmüş şehri Sultan olan Muhammed Tapar'a teslim etmemişti. Çökürmüş, Berkyaruk'un vefat haberini ancak bir ay sonra Musul'a ulaştığında alır ve şehri Muhammed Tapar'a teslim etmiştir.”⁶⁸¹ Bu hadiseden de açıkça Selçuklu Devleti'nde posta ve istihbarat teşkilatının eksikliği anlaşılmaktadır. Tüm bu bilgiler ve yaklaşımlar göz önüne alındığında kuruluş döneminde bu teşkilatın gerektiği şekilde çalışmadığını, Alparslan'ın teşkilâtı feshetmesinden sonra teşkilatın yeniden kurulduğunu ama taht mücadelelerinin yaşandığı dönemde teşkilatın iyi bir şekilde çalışmadığını ta ki Sultan Sencer'in otoritesini yerleştirdikten sonra bu müessesenin de kendi şahsında bile olsa aktifleştiğini söyleyebiliriz. Vezirin ve Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra

⁶⁷⁸ ÖZGÜDENLİ, *Selçuklular*, s. 145.

⁶⁷⁹ PİYADEOĞLU, *Alp Arslan*, s. 120.

⁶⁸⁰ SEVİM-MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 102.

⁶⁸¹ İbnü'l-Esîr, X, 310-311; Müneccimbaşı Ahmed, s. 12; ÖZAYDIN, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 329.

Sencer'in iktidarlığına kadarki dönemde (1118) yukarıda anlatılan örneklerden de anlaşılacağı üzere bu dönemde Nizâmülmülk'ün bu konudaki tavsiyesine uyulmamıştır.

Merkezî devlet yapısının vazgeçilmez unsuru olan berîd teşkilâtı Roma İmparatorluğundan ve Sasânîler gibi bütün güçlü devletlerde, İslâm Devleti'nde de Emeviler ve Abbasi hanedanlıkları döneminde kullanılmıştı. Abbasilerde Harûn Reşid zamanında bu teşkilat daha da güçlenmişti. Halife Bermekilerden olan veziri Yahya'nın teşvikleri dikkate alarak bu yapıyı güçlendirmişti.⁶⁸² Aynı şekilde vezir Nizâmülmülk de bu teşkilatın gerekliliğini vurgulamışsa da teşkilata gerekli önem verilmemişti. Berîd teşkilatının ihmal edilmiş olması vezirin oturtmaya çalıştığı ve savunduğu merkezî devlet yapısının bozulmasına da sebep olmuştur.

3.11.3. Unvanların Tertibi

Nizâmülmülk, halife ya da sultan tarafından verilen unvan ve lakaplara ehemmiyet vermiş ve eserinde bu durumu şu şekilde açıklamıştır: *Unvanlar alabildiğine artmış durumdadır. Bir şeyin sayısı arttıkça değeri düşer ve saygınlığı azalır. Hükümdarlar ve halifeler unvan hususunda daima idareli davranmışlardır. Nitekim memleket düsturlarından biri unvanlara sahip çıkmak, diğeri de her şahsın makam ve mevkiini muhafaza etmektir.*⁶⁸³ Vezir, Alparslan zamanında askerî ve sivil teşkilat üyelerinin kendilerine has unvanları olduğunu ve bunların kullanılmasına dikkat edildiğini oysa Melikşah döneminde kişilere verilen lakapların sayısının arttığını söyler.⁶⁸⁴ Özellikle *hâce* ve *hâcegan* unvanlarının yalnızca sivil bürokratlara verilmesi konusunda oldukça hassastır. Nizâmülmülk bu dikkatli ayrımla sivil bürokrasi üyelerini diğer meslek gruplarından ve dihkanelardan ayrı tutmayı amaçlar.⁶⁸⁵ Aslında teoride sivil ve askerî unvanlar arasında ayrım mevcuttu. Sivil bürokratlar 'el-Mülk ve el-Din' ile biten lakapları, askerî devlet adamları ise 'el-Devle' ile biten unvanları (Rükn el-Devle gibi) alırdı. Nizâmülmülk'ün kendi

⁶⁸² KÖPRÜLÜ, "Berîd", s.543

⁶⁸³ *Siyasetnâme*, 216.

⁶⁸⁴ *Siyasetnâme*, 225.

⁶⁸⁵ KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s.238.

döneminden itibaren bu ayırım sadece teoride kalmıştı.⁶⁸⁶ Vezir eserinde belirttiği üzere Gazneliler devrinde sıkı kurallara bağlı olarak verilen unvanların bozulan bu durumdan oldukça rahatsızdır.⁶⁸⁷ Bunun yanında bir kişiye birden fazla önemli makam verilince de ona ait unvanlarda çeşitlenmeye başlıyordu.

Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan taht kavgaları sırasında halife de duruma göre Berkyaruk'a ve Muhammed Tapar'a unvanlar vermiş ve hâkim gelen kim olursa onu lakaplarla yüceltmıştır. Diğer yandan, Terken Hatun'un baskısından dolayı halife, çocuk yaştaki Sultan Mahmud'a "Nasıru'd-Dünya ve'd-Din" unvanını vermiştir.⁶⁸⁸ Görülen o ki Nizâmülmülk eserinde unvan ve lakapların tertibine dair uyarılarda bulunsa da bu durum taht mücadelesi içinde olan yöneticiler ve halifeler tarafından dikkate alınmamıştı.

⁶⁸⁶ PEACOCK, *The Great Seljuk Empire*, s. 163.

⁶⁸⁷ KÖPRÜLÜ, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, s.237.

⁶⁸⁸ ÖZAYDIN, *Sultan Berkyaruk Devri*, s.262; Bündârî ve İbnü'l-Esîr halifenin Mahmud'un sultanlığını kabul ettiğini belirtir (*Zübdetü'n-Nusra* s. 84; *el-Kâmil*, X, 184); Râvendî, Kazvîni Halifenin Mahmud'un sultanlığına onay vermediğini söyler (*Râhatü's-Südûr*, I, 136; *Târih-i Güzide*, s. 50); Reşidü'd-Dîn Fazlullâh ise halifenin önce bunu kabul etmediğini daha sonra kabul ederek adına hutbe okuttuğunu ifade eder (*Câmi'ü't-Tevârih*, s.140-141).

SONUÇ

Siyasetnâme hükümdarların sıkça okuduğu bir kitap mıydı, bunu bilemiyoruz ama Büyük Selçuklularda yazıldığı dönem ve sonrasında devlet idaresi meselelerinde tamamen örnek alınan bir rehber kitap olmadığı bellidir.

Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*'de bize merkeziyetçi ve hükümdarın mutlak güç olduğu bir yönetimi, ideal devlet olarak anlatır. Aslında Selçuklular eski Türk devlet geleneğine uygun şekilde kurulmuştu. Bu yüzden Sâsânî ya da Abbasîler gibi merkeziyetçi bir yapıda değildi. Nizâmülmülk'ün çabalarıyla devlet daha merkeziyetçi bir yapı kazanmıştı. Bu merkeziyetçi yapı Sultan Melikşah'tan hemen sonra bozulmaya başlamıştır. Devletin Nizâmülmülk ve Melikşah'ın ölümünden hemen sonra hızlı bir şekilde zayıflamasının asıl sebebi Türkler 'deki veraset anlayışından kaynaklansa da burada üzerinde durulması gereken başka bir sebep daha vardır. Büyük Selçuklular dönemine ait belki de en önemli kaynak olan *Siyasetnâme* bize devletin nasıl iyi bir şekilde yönetileceğini anlattığı gibi devletin nasıl dengede tutulacağını da söyler. *Siyasetnâme*'ye göre devletin bekası için vazgeçilmez unsur "adalet"tir. Eserin ilk cümlesinde ("Küfr ile belki amma zulm ile paydâr kalmaz memleket") adaletin, devletin bekası için gerekli olduğu anlatılmak istenir. Halkına zulüm eden bir hükümdarın devleti bâkî kalmayacaktır. Hükümdar ise ancak ve ancak adaleti sağlarsa halkını zulümden korumuş olur. Dolayısıyla hükümdarın, küfre düşmemesinden bile daha elzem olan adaleti sağlamasıdır. Adaletin devletin bekası için en önemli unsur olduğunu ifade eden Nizâmülmülk, bu yüzden ki eserinde kadıların durumu üzerinde durmuştur. Kadılık makamının ve adli teşkilatın ne derecede sağlam olduğunun kesin tespitini ortaya koymak oldukça zordur. Bu konuda farklı düşünceler ortaya atan araştırmacıların iddiaları değerlendirilmiştir. Yabancı araştırmacılardan Klausner'e göre adaletin temsilcileri kadılarının atamasında liyakatten çok, soy ve ailenin önem kazanması ve kadıların giderek bürokratikleşmesi sonucunda adalet sistemi Büyük Selçuklu Devleti'nde bozulmuştur. Bu konuda iddia edilen sebepler çerçevesinde kesin bir sonuca varmak bize göre doğru değildir. Nizâmiyye Medreselerinin toplumun sosyal ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve farklı alanlardaki gereksinimleri düzenleyebilecek kalitede

devlet adamı, memur ve âlim yetiştirip yetiştiremediği ve atanan kadılarda kabiliyet kriterinin göz önüne alınması bu konuya açıklık getirebilir. Çünkü sadece aile merkezli olduğu için hukuk sisteminin başarısız olduğu sonucuna varmak dönemin şartlarının göz ardı edildiğini gösterir. Sadece kadılar değil önemli olan tüm makamlar için soy faktörü etkili olmuştur. Bu mantıkla tüm teşkilatların aynı sebepten başarısız olduğu sonucuna varılır ki bu çok kısıtlı bir anlayıştır. Özellikle Bâtınîlerden dolayı oluşan güvensizlik ortamında ailenin devlet adamı seçiminde etkili olması oldukça normaldir. Burada esas olan liyakat anlayışıdır. Aile faktörünün yanında liyakat faktörü de göz önünde bulundurulmalıdır. Kadılar için kesin olmasa da vezirler ve dîvân başkanları için Nizâmülmülk'ten sonra liyakat anlayışını bozulduğunun örnekleri ortaya konmuştur.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise *Siyasetnâme*'ye göre sadece kabiliyetli ve ahlaklı bir hükümdar, devletin bekası için yeterli değildir. Nizâmülmülk kadîm devletler üzerinden örnekler vererek ideal bir yönetim sistemi ortaya koyar. Sivil bürokrasinin en tepesindeki vezirden, devletin önemli kadrolarında bulunan daha küçük rütbeli memurlara kadar uzanan bir devlet teşkilâtı anlatılır. Sistemin yürümesi için devlet teşkilatında görev yapan her memurun liyakatli, kabiliyetli ve doğru mezhepten (Hanefî ya da Şafî) kişiler olması gerekmektedir. Oysa Büyük Selçuklu Devleti'ne baktığımızda devletin sultanı ve veziri (Melikşah ve Nizâmülmülk) ölünce devlet hızlıca zayıflamıştır. Bu durum Selçuklularda oturtulan devlet teşkilatının kişilere endeksli olduğunu akla getirir. Nizâmülmülk'ün eserinde anlattığı gibi liyakat esasına dayalı bir devlet teşkilâtı olsa idi, veraset sistemindeki kargaşaya rağmen devlet bir süre daha dengede kalmayı başarabilirdi. Bu durumun nedeni ise Nizâmülmülk'ün kendi oğullarını ve akrabalarını devlet kadrolarına doldurmasıdır. Bu noktada, Nizâmülmülk'ün kendi tavsiyelerini kendisinin dahi bazı durumlarda yerine getirmediğini söyleyebiliriz.

Çalışmamızda *Siyasetnâme*'de tavsiye edilenlerin kısmen yerine getirilse de çoğunlukla uygulanmadığını gördük. Genel olarak Melikşah döneminin sonuna kadar *Siyasetnâme*'de anlatılan ideal devleti görmek mümkündür. Bu dönemde daha çok

liyakat esasına dayalı bir bürokratik yapı oluşturulmuştur. Ayrıca *Siyasetnâme*'de anlatılan sosyal devlet anlayışı da fetret dönemine kadar uygulanmıştır.

Nizâmülmülk'ün ideal yönetim özelliklerini ise en çok Sultan Alparslan döneminde kendini göstermektedir. Sultan Alparslan devlet kadrosuna alınan kişilerin eğitime ve kabiliyetine önem vermiştir. Bu dönemde Sünnî ideoloji medreselerin kurulması ile sağlamlaştırılmaya çalışılmış, imar faaliyetlerine de önem verilmiştir. Öte yandan, berîd teşkilatının Alparslan tarafından kaldırılmış olması Nizâmülmülk'ün ideal devletine uymayan bir durumdur.

Melikşah'ın sultanlığının ilk yılları Nizâmülmülk'ün yönetimde etkisinin en çok hissedildiği dönemdir. Bu zamanda başta ordu, iktalar ve bürokrasi olmak üzere kurumlar nizam içindeydi. Yine de Nizâmülmülk'ün eserinde bazı durumlarda kendi söylediklerinin aksini yaptığını da görmekteyiz. Vezirin gayrimüslim ya da Sünnî haricindeki mezheplere karşı tutumu kendisi ile en çok çeliştiği meseledir. Bu durum, genel olarak idarî ve sosyal hayatta Sünniliğin desteklenmesinin yanında Sünnîler haricindeki gruplardan marjinal olmayanlara da devlet bünyesinde yer verildiğini gösterir.

Nizâmülmülk'ün eserinde en çok durduğu konulardan biri olan Bâtınî tehlikesi ile Melikşah'tan sonra gelen bütün hükümdarlar mücadele etmiştir. Bu tehlike, devleti en çok uğraştıran ve zayıflatan meselelerin başında gelir. Özellikle Muhammed Tapar ve Sultan Sencer'in uğraşlarına rağmen Bâtınîlik yayılmaya devam etmiş, devletin vezirinin bile Bâtınî olmasına kadar ileri gitmiştir. Tüm mücadelelere karşı Bâtınîliğin kökü kazınamamış, Bâtınîlik Selçukluların yıkılışına kadar ciddi bir tehlike olarak devam etmiştir.

Merkezî devletin en önemli teşkilatlarından olan berîd teşkilâtı ise devletin kuruluşundan itibaren ehemmiyet gösterilen bir kurum olmamıştır. Bu konuda vezirin çabaları özellikle Alparslan zamanında boşa çıkmıştır. Sultanlardan Melikşah'ın ve Sencer'in casuslarının olduğuna kaynaklarda rastlanılsa da bunların posta ve istihbarat teşkilâtı memuru olarak mı yoksa sultanın şahsi hizmetlileri olarak mı istihdam edildikleri bilinmemektedir. Bu yüzden araştırmacılar tarafından

teşkilatın varlığı iddia edilse de Bündârî'nin Berkıyruk ve Muhammed Tapar mücadelelerinin yaşandığı dönemde bu teşkilatın olmamasına dair verdiği malumata da dayanarak teşkilatın ismen var olsa bile faaliyette etkin olmadığını açık bir şekilde ifade edebiliriz.

Büyük Selçuklularda, *Siyasetnâme*'de tavsiye edildiği gibi önemli konumlardaki devlet adamlarına ve memurlarına yüksek maaşlar verilmiştir. Orduda farklı milletten askerler görevlendirilmiştir. Vezir seçiminde aile faktörü göz önünde bulundurulmuştur. Türkmenlere tamamen olmasa da devlet içinde görevler verilmiştir. Tavsiyelere uygun olan bu politikaların yanında devlet adamı ve memuru seçiminde özellikle Melikşah sonrasında liyakat esassından çok ırsî nitelik baskın gelmiştir. Tavsiye edilenin aksine bir kişiye birden çok önemli görevler verilmiştir. İktâ konusu kontrolden çıkarak feodal yapıya benzemeye başlamıştır. Türkmenler sorunu ise tam manasıyla çözüme kavuşmamıştır. Terken Hatun, Zübeyde Hatun gibi kadınlar devlet meselelerinde söz sahibi olmuştur. Posta ve istihbarat teşkilâtı tavsiye edildiği gibi uygulanmamıştır. Sonunda devletin merkeziyetçi yapısı Melikşah'tan sonra bozulmaya başlamış, Sencer döneminde merkezî yapının tesisine dair uygulamalar yapılmışsa da yeniden bu yapının oluşturulmasında başarılı olunamamıştır. Türkler 'deki veraset anlayışından kaynaklanan taht kavgaları, devletin sivil bürokrasisindeki liyakat esasının terkedilmiş olması, iktâ sisteminin feodal bir yapıya yaklaşması, kadınların siyasî hayattaki etkisi, posta ve istihbarat teşkilatının eksikliği ve Bâtınîlik meselesi devletin yapısını bozmuş ve sonunu getirmiştir.

KAYNAKÇA

Araştırma Eserleri

AGACANOV, Sergey Grigoreviç (2006), **Selçuklular**, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul.

ARAYANCAN, Ayşe (2017), **Hasan Sabbah ve Alamût**, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç (2012), **İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan**, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.

BLACK, Antony (2011), **The History of Islamic Political Thought From the Prophet to the Present**, Edinburgh University Press, George Square, Edinburgh.

BULLIET, Richard W.(1972), **The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic History**, Harward Universty Press, Cambridge.

CAHEN, Claude (1979), **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul.

CAHEN, Claude (2015), **Türkler Nasıl Müslüman Oldular**, Çev. T. Andaç, N. Uğurlu, 6. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul.

CRONE, Patricia (2007), **Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasî Düşünce** Çev. Hakan Köni, Kapı Yayınları, İstanbul.

ÇELEBİ, A.-YARDIM A. (1976), **İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi**, Damla Yayınevi, İstanbul.

ÇUBUKÇU, İbrahim Ağâh (1986), **Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

DAFTARY, Farhad (2017), **İsmailîler Tarihleri ve Öğretileri**, Çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayıncılık, İstanbul.

DAĞ, M.- ÖYMEN H. R. (1974), **İslâm Eğitim Tarihi**, Mili Eğitim Basımevi, Ankara.

DARKE, Hubert (1960), **The Book of Government or Rules for Kings, The Siyasa-tnama or Siyer al-Muluk of Nizam al-Mulk**, Routledge& Kegal Paul Ltd , London.

DARYAEE, Touraj (2009), **Sâsânîan Persia The Rise and Fall of an Empire**, I.B.Tauris & Co Ltd, London-New York.

GÜNALTAY, Şemseddin (1991), **İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler**, Endülüs Yayınları, İstanbul.

GÜNDÜZ, Tufan (2010), **Anadolu'da Türkmen Aşiretleri**, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

GIBB, Hamilton A. R. (1991), **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, Çev. Kadir Durak, Atilla Özkök v.d., Endülüs Yayınları, İstanbul.

HOLT, P.M.- LAMBTON, A.K.S.(1997), **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti I**, Yayın Yönetmeni İsmail Kılıçoğlu, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim (1953), **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim (2014), **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

KARA, Seyfullah (2009), **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, İz Yayıncılık, İstanbul.

KESİK, Muharrem (2014), **1071 Malazgirt Zafere Giden Yol**, Timaş Yayınları, İstanbul.

KLAUSNER, Carla L.(1973), **The Seljuk Vezirate—A Study of Civil Administration 1055-1194**, Harward University Press, Cambridge.

KONUŞ, Fazlı (2006), **Selçuklular Bibliyografyası**, Çizgi Kitapevi, Konya.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2005), **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Akçağ Yayınları, Ankara.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad- BARTHOLD, Wilhelm (2014), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul.

KÖYMEN, Mehmet Altay (1986), **Tuğrul Bey**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi:1 Ankara.

KÖYMEN, Mehmet Altay (1965), **Alparslan Dönemi Saray Teşkilatı**, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.

KÖYMEN, Mehmet Altay (1970), **Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

KÖYMEN, Mehmet Altay (2011), **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I. Cilt Kuruluş Devri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KÖYMEN, Mehmet Altay (2011), **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KÖYMEN, Mehmet Altay (2013), **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KÖYMEN, Mehmet Altay (2016), **Alparslan ve Zamanı III. Cilt**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KURPALİDİS G. M (2011), **Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Çev. İlyas Kamalov, Ötüken yayınları, İstanbul.

KURTOĞLU, Zerrin (1999), **İslâm Düşüncesinin Siyasal Ufku**, İletişim Yayınları, İstanbul.

LAMBTON, A.K. S.(1953), **Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, Oxford University Press, London; New York.

LAMBTON, A.K. S.(1988), **Continuity And Change İn Mediaval Persia Aspects Of Administrative; Economic And Social History, 11th- 14th Century**, Lb.Tauris & Co Ltd, London.

LAPIDUS, Ira M. (2005) **İslâm Toplulukları Tarihi, I, Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla**, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.

LE STRANGE, Guy (2015), **Doğu Hilafetinin Memleketleri(Mezopotamya, İran ve Orta Asya)** Haz. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

LEWIS, Bernard (1992), **İslâmın Siyasal Dili**, Çev. Fatih Taşar, Rey Yayıncılık, İstanbul.

LEWIS, Bernard (2016), **Haşhaşiler İslâm'da Radikal Bir Tarikat**, Çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul.

MAZAHERÎ, Ali (1972), **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, Çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul.

MERÇİL, Erdoğan (1989), **Kirmân Selçukluları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

MERÇİL, Erdoğan (2015), **Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

MEZ, Adam (2014), **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı**, Çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul.

OCAK, Ahmet (2002), **Selçukluların Dinî Siyaseti 1040-1092**, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul.

OCAK, Ahmet (2017), **Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri**, Nizamiye Akademi, İstanbul.

OCAK, Ahmet Yaşar, Türkler (2016), **Türkler, Türkiye ve İslâm Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri**, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (1990), **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2001), **Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2006), **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2015), **Selçuklular**, İsam Yayınları, İstanbul.

PEACOCK, A.C.S.(2015), **The Great Seljuk Empire**, Edinburgh University Press, Edinburgh.

PEACOCK, A.C.S. (2016), **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu; Yeni Bir Yorum**, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

PIYADEOĞLU, Cihan (2012), **Güneş Ülkesi Horasan**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

PIYADEOĞLU, Cihan (2017), **Sultan Alp Arslan Fethin Babası**, 4. Baskı, Kronik Yayıncılık, İstanbul.

RITTER, Helmut (2011), **Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi**, Haz. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

RIZVI, S. Rizwan Ali (1978), **Nizam Al-Mulk Tusî (his contribution to statecraft, political theory and the art of government)**, Sh. Muhammad Ashraf, Pakistan.

ROSENTHAL, Erwin I. J. (1996), **Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi**, Çev. Ali Çaksu, İz Yayıncılık, İstanbul.

SEVİM, Ali (1989), **Suriye- Filistin Selçuklu Devleti**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SEVİM A.- MERÇİL E. (1995), **Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat, Kültür)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SPULER, Bertold (2014), **Iran in The Early Islamic Period Politics, Culture, Administration and Public Life Between The Arab and The Seljuk Conquests, 633-1055**, Çev. Gwendolin Goldbloom & Berenike Walburg, Brill, Leiden.

SÜMER, Faruk (1972), **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

ŞEŞEN, Ramazan (1998), **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul.

TALAS, M. Asad (2000), **Nizâmiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim Öğretim**, Çev. Sadık Cihan, Etüt Yayınları, Samsun.

TURAN, Osman (2009 a), **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

TURAN, Osman (2009 b) **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

UĞUR, Ahmet (2001) , **Osmanlı Siyasetnâmeleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001.

USTA, Aydın (2013), **Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâ mânîler**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1984), **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ÜÇÖK, Bahriye (1968), **İslâm Tarihi Emeviler ve Abbasiler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları Matbaası, Ankara.

YARSHATER, Ehsan (2000) **The Cambridge History of Iran, Volume 3, (1) The Seleucid, Parthian and Sâsânîd Periods**, Cambridge University Press, New York.

YAVARI, Neguin (2014), **Advice for the Sultan Prophetic Voices and Secular Politics in Meedieval Islam**, Hurst Company, London.

YAZICI, Nesimi (2014), **İlk-Türk İslâm Devletleri Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

ZEYDÂN, Corcî, (2015), **İslâm Uygarlıkları Tarihi I- II**, Çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul.

Temel Kaynaklar

Abû'l- Farac Tarihi, I, (1945) Türkçeye Çeviren Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-nâme I**, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî (2013), **Tarih-i Cihangüşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

el-Azîmî, **Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler** (2006), Haz. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Aziz b. Erdeşir-i Esterabâdî (2014), **Bezm u Rezm**, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Beydaba (2011), **Kelile ve Dimne**, Haz. Aydın Doğan, Yaba Yayınları, İstanbul.

Bündarî (1943), **Zübdetü'n-Nusra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)**, Çev. Kıvımettin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul.

el-Mâverî, (1994), **el-Ahkamü's-Sultaniyye**, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, (2015) **Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyyân)**, Ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

İbnü'l-Esîr (1985), **el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi**, Çev. Ahmet Ağırakça ve diğerleri, Bahar Yayınları, İstanbul.

İbn Haldun (2004), **Mukaddime**, Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul.

İmam Gazâlî, (2015), **Yöneticilere Altın Öğütler**, Çev. Hüseyin Okur, Semerkand, İstanbul.

İmam Ebû Yusuf (1973), **Kitabu'l-Haraç**, Çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul.

Kemaleddin İbnü'l-Adîm (2011), **Bugyat et-Talab Fi Tarihi Haleb**, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Keykavus (1966), **Kabusnâme**, Çev. Mercimek Ahmet, İkinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Machiavelli Niccola (1955), **Hükümdar**, Çev. Yusuf Adil Egeli, Yıldız Matbaası, Ankara.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (1999), **Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)**, Çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Muhammed b. Turtuşî (2011), **Sirâcu'l- Mülûk Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair**, Haz. Said Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul.

Nasır İbn Ali el-Hüseyinî (1943), **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Nizâmülmülk (2013), **Siyasetnâme**, Çev. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Nizâmülmülk (2014), **Siyasetnâme**, Çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Nizâmülmülk (2014), **Siyasetnâme**, Çev. Sadık Yalsızuçanlar, Antik Dünya Klasikleri, İstanbul.

Nizâmülmülk (2014), **Siyasetnâme**, Çev. Nizamettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Nizâmülmülk (2017), **Siyasetnâme**, Çev. M. Kanar, Say Yayınları, İstanbul.

Reşîdü'd-Dîn Fazlullah (2010), **Cami'ü't-Tevârih**, Çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, (2011) **Mirâtü'z- Zaman fi Târihi'l- Ayan'da Selçuklular**, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasyan, 1962, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Yusuf Has Hacib (2015), **Kutadgu Bilig**, Çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Makaleler

ACUN, Fatma (2005) “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi Ve Uygulaması”, **H.Ü. Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü**, 899-908.

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin (2009)“Siyasetnâme”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXVII: 304-306.

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin (2013), “Bir Siyasetnâme Olarak “Kutadgu Bilig”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 34: 237-253.

AK-KALA, Alî Saferî (2014) “Selçuklu Veziri Nizâmü’l-Mülk’ün Vasiyetnâmesi” Çev. Osman Gazi Özgüdenli, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi** I,1:203-214.

AKTAN, Ali (2014), “Selçuklu- Bâtınî Münasebetleri” **Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)**, Haz. M. Metin Hülagü, Abdülkadir Tuvalı, ve diğerleri, TTK, Ankara.

ALTINGÖK Ahmet (2014), “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXIX, 2: 445-487.

APAK, Adem (2010) “Şuûbiye” , **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXIX: 245-246.

ATALAR, Münir (2014) “Selçukluların Gayr-i Türk unsurlara Hoşgörüsü” **Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)**, Haz. M. Metin Hülagü, Abdülkadir Yuvalı ve diğerleri, TTK, Ankara.

AVCI, Casim (2006), “Nasihâtü’l-Mülûk”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXII, 411.

AYAZ, Fatih Yahya (2013) “ Vezir”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XLIII : 79-82.

BARTHOLD, W. (1979), “Bermekîler” **İslâm Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, II; 560-563.

ÇELİK, Aydın – YILDIRIM, Taner (2014), “ Tuğrul Bey Dönemi Bağdat’ta Sosyal Karışıklıklar” **Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)**, Haz. M. Metin Hülagü, Abdülkadir Tuvalı, ve diğerleri, TTK, Ankara.

ÇETİN, Osman (1998), “Horasan”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XVIII: 234-241.

DAFTARY, Farhad (2001), “ Gerdkuh” **Encyclopædia Iranica**, Vol. X, Fasc.5: 499.

DAVUTOĞLU, Ahmet (1994) “Devlet”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, IX: 234-240.

DURMUŞ, İsmail (2000), “İbnü’l-Mukaffa” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXI,130-134.

ERTUĞRUL, Ali (2006) “Nizamü’l-Mülk’ün Siyasetnâmesi’nin Mevcut Bazı Neşirlerine Dair” **İstem**, Yıl:4, Sayı:7: 99- 116.

EKİNCİ, Abdullah (2014), “Selçukluların İslâm Dünyasındaki Heterodoks Hareketlerle (İsmailî-Karmatî) Mücadelesi”, **Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)**, Haz. M. Metin Hülagü, Abdülkadir Tuvalı, ve diğerleri, TTK, Ankara.

GÖKSU, Erkan (2007), “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulam Eğitimi Ve Gulamhaneler”, **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)**, XXIV, Güz: 65-84.

GÖKSU, Erkan (2009), “Türkiye Selçuklularında İktâ”, **S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, XXVI, Güz: 137-154.

GÜNER, Ahmet (1994) “Ebû Kâlcâr” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, X :171-172.

HACIEMİNOĞLU, Necmeddin (2001), “Karahanlı Türkçesi”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXIV: 412.

HANNE, Eric (2008), “The Banû Jahir and their Role in the Abbasid and Saljuq Administration”, **al-Masaq**, XX, 1: 29-45.

HAREKÂT, İbrahim (1992), “Berîd”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, V: 498-501.

İLHAN, Avni (1992), “Bâtınîyye”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, V: 190-194.

İNALCIK, Halil (1966), “Kutadgu Bilig”de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, **Reşid Rahmeti Arat İçin**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara: 259-271.

İZGİ, Cevat (1994), “Ebîverdi”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, X: 76,77.

KALLEK, Cengiz (2003), “Tuğraî”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXVIII: 180-186.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan (2002), “Kelîle ve Dimne”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXV:210-212.

KAYA, Pınar (2014) “Bâtınîler’in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları Ve Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Yıllarında Ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetleri” **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl 7, Sayı XIX;289-305.

KESİK, Muharrem (Şubat 2001), “Kutalmış’ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri” **Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü**, 454, XXXIV, 454, Ankara: 97-105.

KILIÇ, Muharrem (2012), “Turtuşı”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**: XLI, 430-43.

KOYUNCU, Mevlüt (2014), “Tuğrul Bey Zamanında Sultan Halife İlişkisi” **Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)**, TTK, Ankara.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1979), “Berîd”, **İslâm Ansiklopedisi**, II Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

KUCUR, Sadi S. (2000) “İkta”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXII: 47-49.

KURT, Hasan (2010), “Tâhirîler”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXIX:403-404.

KURTULUŞ, Rıza (2002), “Keykâvus b. İskender”, ” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXV: 357.

KURTULUŞ, Rıza (2010), “Şebânkâre’i” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXVIII: 390-391.

LAMBTON, A.K.S. (1984), “The Dilemma of Government in Islamic Persia: The Siyasat-nama of Nizam Al-Mulk”, **Iran: British Institute of Persian Studies**, XXII: 55.

MERÇİL, Erdoğan (1975), “Sebüktegin’in Pendnâmesi (Tanıtma, farsça metin ve Türkçeye tercüme)”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Ed. M. Tayyib Gökbilgin, VI, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

MERÇİL, Erdoğan (1992), “Büveyhîler” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, VI: 496-499.

MERÇİL, Erdoğan (2008), “Saffârîler” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXV:464-465.

MERÇİL, Erdoğan (2009), “Selçuklular’da Devlet Teşkilatı” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXVI: 389-392.

ÖĞÜN BEZER, Gülay (2014), “Terken Hatun ve Tarihî Şahsiyeti” **Selçuklu Siyasî Tarihi (Bildiriler)**, Haz. M. Metin Hülagü, Abdülkadir Yuvalı ve diğerleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÖNGÜL, Ali (2003), “Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri Ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, I, 2: 67-78.

ÖZ, Mehmet (1999) “Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, XII, 1: 27-33.

ÖZ, M.-Mustafa Muhammed eş-Şek’a, (2001)“İsmailîyye” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXIII: 128-133.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (1995), “Fazl b. Rebî”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XII: 274-275.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2000), “İbnü’l-Esîr, İzzeddin” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXI: 26-27.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2002), “Selçuklular Zamanında Suriye’deki Bâtınî Faaliyetleri”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, XII: 195-197.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2002), “ Kavurd Bey” , **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXV: 73-74.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2002), “Kündürî”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXVI: 554-555.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2006), “Müeyyidülmülk”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXI: 490-491.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2007), “Nizâmülmülk”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** XXXIII: 194-196.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2007), “Nizâmiye Medreseleri”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXIII: 188-191.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2009), “Sencer”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXVI: 507-511.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2011), “Târîh-i Güzîde”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XL:82-83.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2013), “ Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik ”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XLIII: 82-87.

PİYADEOĞLU, Cihan (2011) “Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hristiyan Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri” , **Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı**, Haz. Gülden Sarıyıldız-Niyazi Çiçek , v.d. Etkin Kitaplar, İstanbul.

PİYADEOĞLU, Cihan (2013) “Bağdat’ın Eğitim ve Sosyal Hayatında Bir Müderris: Ebû İshak eş-Şîrâzî”, **Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

RICE, Yael, (2010) “A Persian Mahabharata: The 1598-1599 Razmnama”, **Manoa**, Volume XXII, 1: 125-131.

SCHACHT, Joseph (1979) “Şerî’at”, **İslâm Ansiklopedisi**, XI, 429-435.

SÜMER, Faruk (2009), “Selçuklular”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXVI: 384-385.

ŞAFAK, Ali (1998), “el-Ahkâmü’s-Sultâniyye”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, I, 554-555.

ŞEŞEN, Ramazan, (1993), “Câmiü’t-Tevârih”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** VII:132-134.

ŞEŞEN, Ramazan, (1994) “Dîvân”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, IX: 383-385.

TALU, Mehmet (1991), “Baharzî Ali b. Hasan”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, IV: 174.

TANERİ, Aydın (1994), “Büyük Selçuklular’da Dîvân”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, IX: 383-385.

TANERİ, Aydın (2004), “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezirlik” **Makaleler**, I, Haz. E. Semih Yalçın, Saadet Lüleci, Berikan Yayınevi, Ankara.

UNAT, Yavuz (2007), “Ömer Hayyam”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXXIV: 66.

USTA, Aydın (2013) “Ünlü Selçuklu Kumandanı; Sadüddevele Gevherâyin” **Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

YAVARI, Neğün (2010), “Mirrors for Princes or a Hall of Mirrors? Nizam al-Mulk’s Siyar al-Muluk Reconsidered”, **Al- Masaq**, XX, 1, August.

YAZICI, Tahsin (2011), “Tarih-i Beyhâkî”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XL:74-75.

YILDIZ, Hakkı Dursun (1995), “Fazl b. Sehl”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XII: 275-276.

YILDIZ, Hakkı Dursun (1998), “Abbasiler”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, I:31-48.

YİĞİT, İsmail (1995), “Emeviler”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XI:87-104.

YİĞİT, İsmail (2004), “Mevâlî”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, XXIX:424:426.

YÜCESOY, Hayrettin (2007) , “Ancient Imperial Heritage and Islamic Universal Historiography: al-Dinawari’s Secular Perspective”, **Journal of Global History**, II, 3: 135-155.

Tezler

ERTUĞRUL, Ali (1999), **Kaynakları Bağlamında Nizâmülmülk'ün Siyaset-Nâmesi'nde Geçen Önemli Kişiler**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

PIRLANTA, İsmail (2010), **Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur**, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

SÜRGİT, Fatih (2010), **Selçuklu Dönemi Âlimleri**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Elektronik Kaynaklar

YAVARI, Neguin, “Siar al-Moluk”, *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2015, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/siar-al-moluk> (accessed on 17 September 2015).

ÖZGEÇMİŞ

1991 yılında Kahramanmaraş'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini Kahramanmaraş'ta tamamladı. 2008 yılında Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde lisans eğitime başladı. 2014 bahar döneminde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi bölümünde Yüksek Lisans eğitime ve Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2016-2017 güz döneminde Erasmus programı kapsamında Almanya'ya gitti. Halen Hacettepe Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmakta ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde Yüksek Lisans eğitime devam etmektedir.